

A Művelődés-antológiák sorát megszakítjuk egy régóta esedékes irodalmi-honismereti relikviánk közzétételével. Csak amikor keresgélünk a könyvtárakban, hogy Kazinczy Ferenc Erdélyi leveleinek korban hozzánk minél közelebbi közlését kiválasszuk, akkor derült ki, hogy a kolozsvári egyetemi könyvtárból szórén-szálán eltűntek a régi, 19. századi kiadások is, nemcsak a múlt századbeliek. Annak ellenére, hogy egyik legteljesebb és bőven jegyzetelt-magyarozott, alapos előszóval ellátott változata jó fél-száz évvel ezelőtt kincses városunkban látta meg a napvilágot Kristóf György gondozásában az Erdélyi Ritkaságok sorozatban.

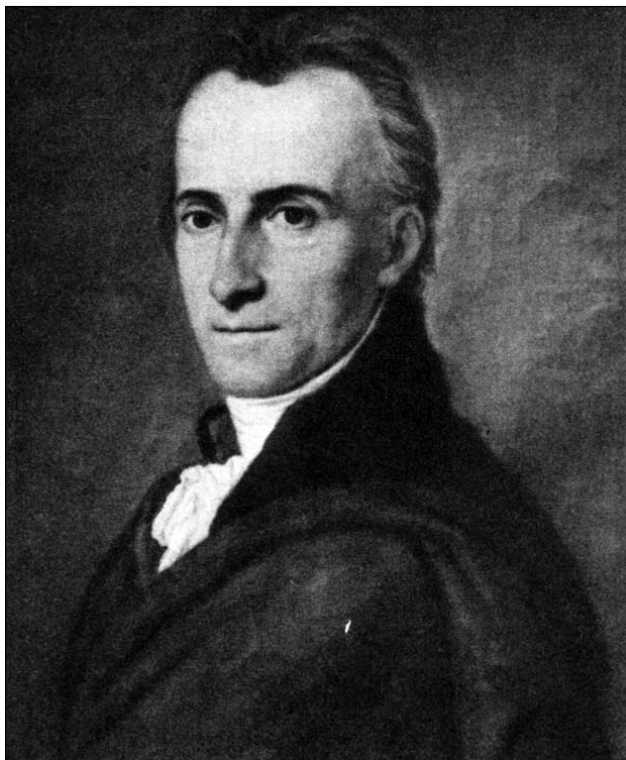
Végül alapkiadásként a Szépirodalmi Könyvtár-dó Magyar Remekírók sorozatában megjelent kétkötetes Kazinczy Ferenc Művei (gondozta Szauder Mária) első kötetében közzétett szöveget választottuk. Csakhamar kiderült azonban, hogy a nehezen érthető rostálási elv, vagy a korabeli cenzúra közel egyharmadát kihagyta a szövegeknek, s nem is mindig jelölte a kihagyásokat. Ezért ahol lehetett, ott visszanyúltunk a Kristóf-féle szövegváltozathoz, mindössze helyesírásában közelítettük a maihoz, s a jegyzeteket is elhagytuk a könnyebb és folyamatos olvashatóság kedvéért.

Nagyon bízunk benne, hogy az oláh népnév miatt furcsán összefaricskált szövegek eredeti formában közlése nem fogja bántani józan ítélőképeségű román honfitársainkat, hiszen Kazinczy többhelyütt is rácsodálkozik a román népköltészet, néptánc és viselet sajátos jegyeire dél-erdélyi útján, értékeli, saját lejegyzésében és Ponori Thewrewk József fordításában közöl is egy román népdalt. Az elavult népvet kicserélni a ma általánossal viszont anakronizmus lett volna.

Minthogy nagyon alapos, minden apró részletre kiterő Kristóf György bevezető tanulmánya, ezért úgy éreztük, hogy mind a kor hangulatát, mind az Erdélyi levelek helyét a Kazinczy életművében sokkal jobban megértjük, ha kalauzunk a kolozsvári egyetem egykori professzora. Szintén a kor hangulatát idézzük meg akkor, amikor elküldött (misszilis) leveleket is csatoltunk az irodalmi levél formájában megírt útirajz végére.

Összevont június–szeptemberi lapszámunk sajtó alá rendezése idején került sor Érsemjénben, Kazinczy szülőfalujában a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság 14. konferenciájára a nemrég felavatott Kazinczy Művelődési Központban. Az eseményre még visszatérünk, de előzetesként annyit máris elmondhatunk, hogy jó volt megtapasztalni a község, az Érmellék önösszeszedésének megannyi kézzel fogható jelét, Balázs József polgármester és csapata kitartó munkájának gyümölcsét. Ajánlom is tisztelettel figyelmébe a Művelődés minden kedves olvasójának a www.ersemjen.ro honlapot.

A honismereti konferenciára összegyűlt előadók és érdeklődők között ott volt a Kazinczy Ferenc Társaság több képviselője is. Természetesen szóba került a széphalmi mester születésének jövő esztendei 250 éves évfordulója, amelynek eseménysorozata remélhetőleg átfogja majd nemcsak a Kárpát-medencét – elsősorban a kufsteini raboskodásának színhelye okán, de azért is, mert mindenütt, ahol magyarul beszélnek a földgolyóbison, hálásak lehetünk ne-

Kazinczy Ferenc az Erdélyi levelek megírásának idején

ki a magyar nyelv megújításáért, fejlesztéséért. Személyisége, több kötetnyi levelezése és utazásai sűrű szövésű hálóbá fogják a mai Magyarország, Erdély, a Partium és Felföld majd minden kistáját. Ezért is lenne szerencsés, ha az Érsemjén–Széphalom tengerre támaszkodva, elsősorban a felsőbb osztályos gimnazisták és egyetemisták bevonásával sikerülne egy olyan stafétát elindítani, amely Kazinczy nyomán számba venné a magyar nyelv, a magyar műveltség hozzá (is) köthető értékeit, a meglevő emlékek gyarapításával, de a személyes megtapasztalás élményével feltöltődve talán sikeresebben nézhetnénk szembe a világméretű kiegyenlítődés, arctalan-ná válás jelenségével.

Ehhez szeretnénk hozzájárulni az Erdélyi levelek újraközlésével, s a szerzők beleegyezésével a 2007-es Széphalom évkönyvből átvett három írással (a Svédországban élő mérnöklestármazott Kazinczy Ferenc, Csorba Csaba és Fehér József erdélyi úti jegyzeteivel kiegészítve) és lehetőleg hangulatában illeszkedő néhány tucat fényképpel, grafikával hasznos és szemet is gyönyörködtető olvasmányt kínálunk az érdeklődőknek. Reméljük, hogy több emlék- és teljesítménytúra, osztálykirándulás merít majd ötleteket összevont lapszámunkból.

Ha minden kedves olvasónk megpróbál legalább annyi időt szentelni a 2009-es esztendőben anyanyelve ápolásának, amennyit a Művelődés elolvasása jelent, akkor már nem hiába fáradoztunk. Ha aztán bár minden ötödik legalább egy emlékhelyet felkeres az épülő és addigra tető alá kerülő széphalmi Magyar Nyelv Múzeumától, az érsemjéni Kazinczy Kulturális Központon át erdélyi, tiszaháti vagy felföldi színhelyekig, akkor méltóképpen megünnepelhetjük irodalmunk jeles képviselőjét.

SZABÓ ZSOLT

ELŐBESZÉD

Magyarország nem ismeri Erdélyt. Megszokván nyugot felé venni utunkat, valamikor honunkból kimozdulunk, feledjük, hogy kelet felé egy rokon nép lakik, melyet nem illik nem ismerünk. S e föld felől utazóinktól sem halljuk, amit érteni óhajtánk, mert gróf Teleki Domokos Erdélynek kevés lapokat hagyta, gróf Batthyány Vincének útja pedig kisdéd részén mene keresztül s nem a nevezetesbiken. A tudományai s írói érdeme s szíve miatt egyiránt tisztelt nagy férfiú munkájának a kényes bánáson felül az a nemes tartózkodás adja egyik méltóságát, mely sok említést érdemlő dolgot elmellőz, én pedig azon valék, hogy földijeimnek a nem ismert országot s a később Erdélynek a mostanit minél bővebben festhessem, s nemcsak nem kerülém, amit el lehetett s el kellett volna hagynom, sőt az affélén kapva kaptam is, s sok olyat beszélek, ami alig látszik ide tartozni, de amit tudni talán nem rossz. Készebb valék feddést vonni magamra vétkes alkotásomért, csak hogy olvasóm vehesse, amit én adhatok. Egy gáncs fog érni igen méltán: az, hogy míg gondjaim apróságokra terjedének ki, mélység nincs előadásomban s tárgyaimon elégnék tartam könnyeden elsiklani. De a tapasztalt olvasó e részben maga kél majd mentségemre. Kevés szereti, ha felőle közhelyt, bár kedvezve, bár magasztalásokkal, szó vagyon s a bajnak némely nemei közül nem másként, mint hibás lépések által fejthetjük ki magunkat.

Legfőbb óhajtásom, igyekeztem az vala, hogy elkerülhessem, amit az ilyenmű írásokban legkevésbé tűrünk, a nem való, csak félig való tudósításokat. Olyakkal olvastatám meg tehát dolgozásomat, kik Erdélyt ismerni tartoznak és ismerik. E gondjaim késleltették ennyi ideig megjelenését. Az idegen segéd rajta javított, de rontott is, olvasóm nem veszi többé az első öntvényt, hanem annak összetördelt darabjait, s hibás forrasztásokban. Oda az elsőnek eleven, forró, egyenlő színe, s a hézagok a foltokon keresztül is láttatják magokat. Engednem kelle a kényszerítő kéréseknek s elsőbb dolgozásimat elégettem.

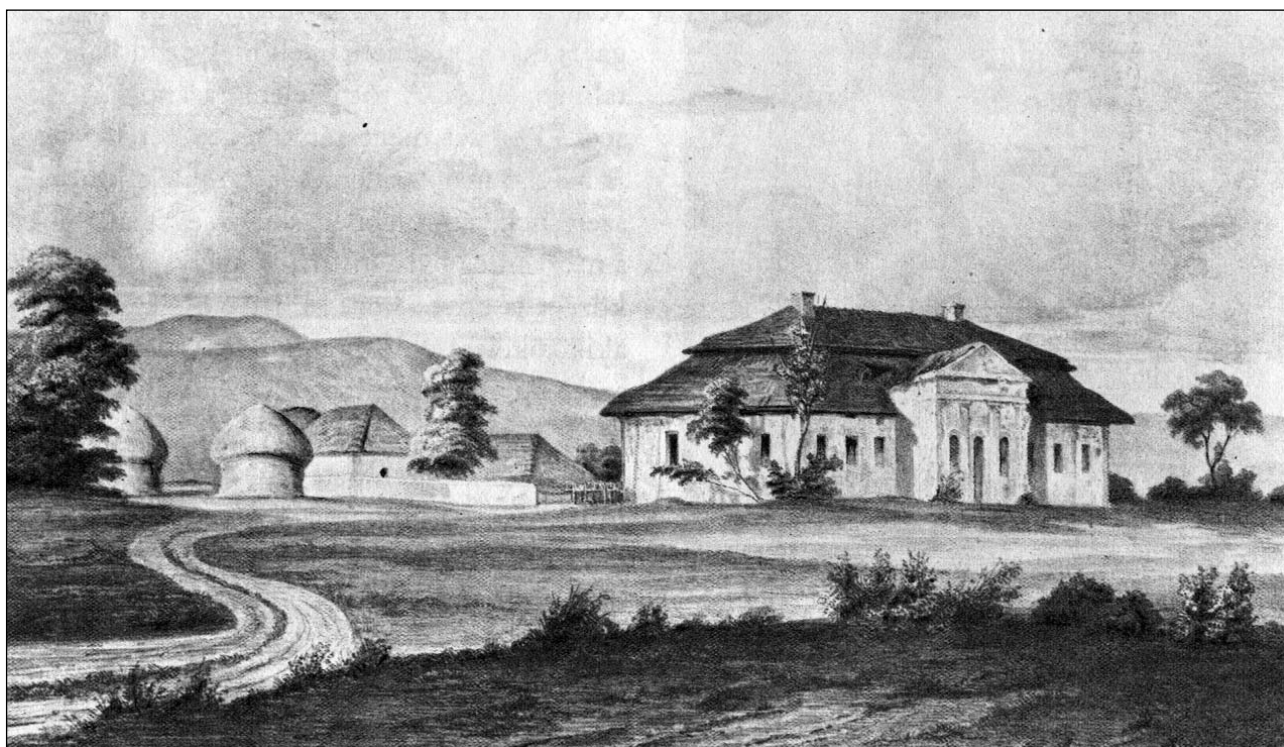
A külföld örömet olvas utazásokat s előre lát-nám, hogy fordítót e levelek is találnának, bár a szándék felől jelentéseket nem vettem volna. El kell tehát mondanom, hogy ez iránt gondoskodni magam fogok, idegeneknek holmit bővebben kell elmondanom, holmit éppen nem, mert itt sok van, ami csak minket érdekel.

Széphalom, 1824.

1. LEVÉL

Alig hagyám el egy-két órányi távolságra Szalárdot, Biharban, hol gróf Csáky Antalnál nemes szép hitvesének, báró Vecsey Ninának fortepiánója s rajzolóasztala mellett, gouache festészet nézelletében egy kedves napot éltem, s íme minden nyommal kezdem érzeni, hogy utam egészen új világba vezet. Vége itt azon tömérdek síknak, mely Tokajtól a máramarosi, nagybányai, erdélyi hegyekig, s Belgrádig és Pestig sehol meg nem szakadva nyúlik el, egykor a magyar föld tengere. Vége azon művelt és mindent buján termő mezőségeknek, melyen Érsemjéntől, születésem és első éveim kedves honjoktól Váradig a diószegi, jankai és vajdai pajtákkal és olasz nyárfákkal játékosan elhintett szőlőhalmok mellett elmenék. Vége azon gyönyörű kertnek, mert a kies, boldog táj érdemli, hogy kertnek neveztessek, melyen utam Anarcs és Petneháza, Levelek és Máriapócs, Szakoly és Debrecen körül, Debrecentől Vámspércs hajdúvárosig s Érsemjénig, hol szép holdmezőkön, hol egész órákig eltartó kies ligeteken keresztülment, és amelyeknek szent éje, a nap égető melegében a legkívánatosabb menedékbe fogadott. Vége a nyíregyházi pusztáknak, Tokajtól fogva Debrecenig, hol a szem égnél s szántott vagy legelő földnél s a számtalan kisebb és nagyobb szárcsákkal és récékkel, bíbicekkel és csérekkel körülrepedett tavaknál egyebet nem lát, és amely homoktengert a mi Tokajunk szép foka dél és észak felől tekintve, mint valamely éteri könnyű lebegésű test, keletről tekintve, mint valamely elbomlott óriási piramis, s a Hegyaljának mérföldekre terjedő gyönyörű kék lánc s távolabb az ungvári és máramarosi hegyek fognak körül. E kedves tájak helyett, melyeket a hegyek közül jövő eltelni nem tudó gyönyör nélkül soha nem nézhet, krajnyai sivatag tűne fel előttem, amerre Zoványt gondolám s kivagdalt, de ki nem irtott erdőség, kákával benőtt holdak, semlyékes kaszálók mindenfelé, csalhatatlan bizonyosságai a lelki s testi szegénységnek. Fél nap jöttem, s két lovas embert s három könnyű oláh szekeret találtam elő. Köszönténk egymást s ezek rettegve pillantanak rám, nem azon bátor szabad lélekkel, melyet a Debrecen és Tokaj közt lakó magyar képén, még ha olykor szilajszággal van is összekötve, látni oly igen szeretek. Az oláh mihelyt kocsit lát, ugrik szekeréről, s üti, veri marháját, hogy az út másnak szabadon maradjon. Azt a magyar is szabadon hagyja jó kedvéből és ha tőle bántó hangon nem kívánják. De a magyar azt nem rettegve teszi.

A Szepes vármegyei német, a sárosi tót, az aba-úji s zemplényi, és aztán a bihari és szabolcsi magyar, s végre itt, az oláh között, mily szembetűnő különbségek; lélekben, testben, nyelvben, öltözködésben, gondolkozásban. Kifogások vannak mindenhol és mindenben, de valóban nép és nép úgy hasonlatlanok, mint személy és személy, s ezt lesni, a fő, a középszer, a legalsóbb rendnél, győ-

Kazinczy-kúria Széphalomban – innen indult erdélyi útjára 1816 nyarán

nyörűség, és leginkább az utolsóbbnál, mely a saját szint, nevelés és társalkodás által nem veszti, mint a két elsőbb. A reggel óta estig szent énekeit mondó s a szűk föld által munkássá, takarékosná tett német, s a debreceni zömök, inas, jól élő, költeni szerető magyar nem látszanak azon egy Ádám maradékinak; s midőn összeszorult szívvel siet napi munkájára, ez lihegi a viadalt, mint a maga erejében szilajkodó bika, vagy elterül a földön, míg a mezők munkája ismét dologra szólítja; nyájas, ha nyájas vagy hozzá s láng és tűz, ha ingerled.

Midőn Debrecenből kijövök, egy tizennégy esztendő legényke szekere mellett mene el, fekete fürtös gubácskájában, és mezítláb, mert az eső csepegett s vállán vitte fékjeit. Gyönyörködve nézem a gyermek könnyű járását és a tömött, inas lábikrákat. „Hová mégy?” – mondá neki inasom, amint mellette elhajtánk. „Hova megyek? Arra ni!” – felele ez, s egyet löke állával maga elibe. Mindnyájan elneveténk magunkat a gyermek büszke feletén; bántotta a bátor megszólítás. Kocsisom valamit igazíta hámjain, s a legényke ismét elballaga mellettünk s itt én szólítám meg. „Legényke – mondám –, te nehezen vevéd cselédem megszólítását, haragszol még rá?” Nekem mereszté tüzes fekete szemeit, feketévé sült ábrázatjával, s hallgatott. Folytatám az ingerkedést s ismét mosolygott és hallgatott. Ha nem volt elég az inasának, ezt fogta gondolni, itt az urának is majd adok egyet. Hallgatása tiszteletét mutatá, az a szép csendes mosolygás szabad lelkét, s hogy önbecsét ismeri. Lovaihoz ment vala ki, melyek a mezőn legeltek.

Ugyane tájon egy szállásba hajtatték, mely a liget közepén áll. Az tele vala a csárdás hat ökrével. Őrzőjük azonnal ott terme s felveré kérődzésökből. Bagaméri születésűnek mondotta magát. „Te tehát oláh vagy” – kértem tőle. „Oláh vagyok?” felele, elrettenve feltétemtől; „nem én, uram, mert én igazi kálvinista”. Látni akarám, mennyire érdemli a kevély hangzású epithont; de csakhamar tapasztalám, hogy az ő vallása úgy van inkább szívében, mint fejében, mint az enyém. Abbahagyám tehát a kátézást, s szülei s testvérei felől tettem neki kérdéseket; tudni akarám, nem vitték-e katonának. „Oda is ember kell” – monda. „S te embernek tartod magad? hiszen még bajuszod sincs.” „De lesz!” – felele, s szája felé kapott, mintha látni akarta volna, ha azt megpederheti-e már. „S ha katona volnál s háborúnk volna törökkel, tatárral, szánnád-e? hiszen azok is emberek.” „Igen bíz én szegényt” – monda éppen annyi malíciával, mint amennyivel a kérdés téve volt, mert a csárdából kiáltották. Mozdulása s a bunkó, melyet kezében tartott, s a hang, mellyel az utolsó szót ejtette, egészen mondák, mit tenne, ha kellene. Kicsinységek, de a pszichológusnak érnek annyit, mint a botanikusnak egy új csemete, vagy amit ismer ugyan, de kedvelve néz, valahol találja.

Most jobbra Micske tűne fel előttem egy kisdud hegynék aljában s balra Margitta; ez gróf Csáky Sándor birtoka, amaz a bihari első alispán, Baranyai Gáboré. A két hely kedvesen emlékeztetett gyöngye esztendeimre, midőn ötven esztendő előtt anyai nagyatyámmal, Bossányi Ferencsel, Baranyinak szoros barátjával s diétai követtársával a

margittai s szunyogdi hegyeken szüretelgeték. Magam előtt látám a közönségesen tisztelt, rettegett, de szeretve rettegett két öreg képét: Baranyi világoskék mentével, dolmánnyal, nadrággal ezüstre, veres övvel, veres csizmában, kopasz fejfel és ősz bajusszal. Bossányi magas, száraz búzavirág színűben, veres övvel, de fekete csizmával; mind a kettő orientális gravitással, s az idők szokásához képest rettenetesen hevesek, de jók, de igazak. Fél század előtt ők igazgatók s később a náluknál jóval ifjabb Péchy Imre, a mostani vicepalatinus, egykor bihari viceispán atyja és Domokos Lajos, a Márton fia, báró Patatich Ádám váradipüspök főispánsága alatt, Bihart, mely az ő neveiket és az ezekéit még most sem felejt, mint Szabolcs nem a Vay Istvánét és Niczky Józsefét, s kevélykedém magamban, hogy az egyiknek unokája vagyok. Akinek baja vala idegen vármegyéből is, s olykor két-három napi földről Bossányi uramhoz, Niczky uramhoz folyamodék tanácsokat kérni, védelmüket. Az elejökbe vitt pert ők intézék el a versengők között ingyen, ajándékvétel nélkül, sőt ezeket, míg ott mulatának, megvendégelve s lelkök tisztaságának érzésében parancsoló hatalommal, mintha békebírái voltak volna a nemzetnek. S nem egyedül bírák voltak, hanem pártfogók egyszersmind, s mikor kelle tüzzel, a legkedveltebb barátjaik, legszorosb rokonaik ellen. S míg a többi csak rettenhetetlen vala, a láng Niczky éles is tud lenni s vastag goromba, de nemesen, elmésen goromba. Mi ily gorombák lenni nem tudunk, mint ily rettenhetetlenek nem; azok-

nak mondásaik még most sem feledtetnek, s ki ejt ma felejthetetlen szót? Mi csak azt tanulánk meg, hogy egy kis okossággal (a cifrán hangzó név egészen egyebet jelent) célhoz lehet érni s veszély nélkül. És oh a gyönyörű idő, melyben az áldott Terézia korának patriarchális hősei erkölcsaik szennyetlensége és azon méltóság által, melyet az önérték ad, oly tiszteletesekké tévék magokat, hogy a vétek az ő megpillantásokra aszerint szeppene meg, mint a Flóra cirkuszának részegei, midőn oda Cató lépe, ahelyett, hogy mi s már régen azt, ami tiszteletet kíván, ami keblünket melegíthetné, nevetségesnek leljük. Korunk ezen semminek nem tiszteletében nyavalyog, s nem jó elnézni, mi lesz a vége. De hagyjuk a panaszt, az aretologuszinak mondhatót, s az orvoslást várjuk a természetől, mely kerekeiket bölcs okokból forgatja s előhossa a rosszat, hogy a jó belőle jöjjön elő s új alakban. A szédelgés előbb-utóbb kigőzölög, mert a szent tisztelete oly érzés, melyet semmi részegség és csábulás el nem olt.

A föld az éjjeli zápor által megnyálkásodék, s szekerem nehezebben halada, mint egész utam alatt eddig. Délre Széplakon kellett volna megszálanom, de már a vámoslázi fogadócskában kénytelen valék kifogatni lovaimat. A kaszálók s közel a helyhez, rakva valának boglyákkal mindenfelé, kocsisom azonban a fogadónál csak annyi szénát találta, amennyire lovaimnak abrakjuk mellé szükség volt, s azt csomókba nem kötve hanyta le a leány a padról. Boldog és boldogtalan műveletlenség mindenben! De mint kívánhatni azt itt más-ként? S nem így van-e ez Cseh- és Morvaország-nak s a boldog Ausztriának nem a nagy útban fekvő tájékain is? Csakhogy a megéhezett idegen könnyen felejt, hogy ott sem kapa semmit, midőn itt lepi meg az éhség. A mindennel gazdag, de pénzetlen földön aki útra megy, megrakja szekérét, s nyárban minden bokor alatt kifog.

Magyarországot Erdélytől Széplak, bihari s Ipp, krasznai helységek közt a Berettyó választja el, mely itt egy Tusze nevű erdőben fakad. A lefektetett buja növekedésű fű, amely völgyön a kised folyam elfut, mutatá, hogy e tájon már régóta esik eső; lovaim összedőlenezének a sárban. Sötétedni kezd, midőn Ippra beértem. Körültekintem magamat, láthatnék-e fogadót, vagy faluházat, mert az utasok itt, mint Biharban és más alsó vármegyékben a helység házához szállanak, s nem láték semmit. Történetből szekerem mellett mene el a bíró, s bátoríta, szállanánk egyik vagy másik urasághoz. Nem bizatlanságból, mert hiszen falun lakónak örömet hoz a vendég, hanem hogy szabadon lehessenek, egy lakosnál vevék szállást, kinek csúrt láték udvarkáján, hol szekerem és lovaim helyett találhatának. Az éppen nem gazdag gazdának másfél boglya szénája volt, ami nálunk már ilyenkor a falusi tehetősb lakóknál is ritkán van.

Híves volt s öreg gazdasszonyom tüzet raka, hogy cselédjeit, napszamosait zsendicével és tejjel

forralt salátával vendégelje meg a pitvar ajtaja előtt. Ezek mind oláhok voltak s lyányom örömét lelé szokatlan öltözeteik látásában. Ficsornak, fátának hármaskörbe vala fonva üstöke homlokán és elkanyarítva füle körül. Vacsorálás alatt nem ejtenek egy hangot. Náluk nincs komolyabb dolog a világon, mint aminek legderültebbnek illelenék lenni. A francia később volna nem enni, mint nem csevegni, az éjszaki német énekel, de józanon, vannak, akik részegen.

Ipp anyahelye a Bydeskútinak írt, de Búdöskútinak mondani szokott nevezetes famíliának, s a ház fiú és leány ága által bíratik. A háztetők magasak, mint a hollandiak. A görög a maga melegebb égszaka alatt nem félhete, hogy a hó be fogja horpasztani fedelét, s annak magasságát úgy hagyá szélességéhez, ahogyan háromhoz áll egy, s mely szép ez az arányzat, látjuk a rézmetszéseken, és jobb ízlésű épületeink frontonjain. Itt az úgy áll, mint hathoz az öt. S a nyomtatott szalma csomókba nem kötve, villával hányatik a lécek közé s fekve és nem haránt. Kéménye nincs minden háznak s az eszterha alól kiomló füst a szalmát feketévé festi, úgy hihetne az idegen, hogy a háztetőn láng futa végig. S a sok évi eső hornyolásokat ejt a szalmán, mint a hegy pataka a fekete agyagon, s ezek közül nem ritkán zöld gyom növekedik.

Másnap alkalmatlan, de kies tájakon ment utam egész Krasznáig, végig a sok épületű nagy falun, báró Bánffy László főispánnak lakóhelyén. Flóra bujálkodék gazdagságaiban, kertek valának a rétek és az út szélei, s a fél tavasz és fél nyár meleg fuvallatai kedves illatokkal lebegének körül bennünket. Lyányom minden nyomon kérte az inast, szállana le s kevés idő alatt szekerem tele vala bokrétaikkal s virágfüzetekkel.

Kraszna oly közel van Szalárdhoz, hogy jó útban s ügyes kocsisommal, csontos, erős járáshoz szokott lovakon egy nap könnyen ide érheték vala, de a sár s a Kraszna és Berettyó kiáradásaik, s a kerülés, melyet Zovány és Nagyfalú közt emiatt tennem kelle, annyira elkészeltetének, hogy midőn megérkezém, kamarás és major nagyjait Cserei Farkas urat s szeretett hitvesét, gróf Haller Krisztinát, a thesaurarius leányát s egy minorita szerzetest, ki miséjét a háznál mondogatja, már asztal mellett lelem.

Házigazdám kevés hetek előtt gyógyula fel egy rá két ízben esett ínhidegből, s feje bal szemének fájdalmai miatt kendővel vala általkötve, midőn hozzá beléptem. Boldog perce az életnek, melyben két barát, annyi esztendő után ismét egymásnak karjaikba eshetnek.

Jól történt, hogy szeretett vendéglőimet ebédlőjükben találám, hol semmi nincs, ami elfogván a szemet, beszélgetéseinket megszagathatá vala, mert aki látni szeret és látni tud, a grófné nappalijában ezer dolgot talál, ami lelkét a beszéd tárgyától félre ragadozhatná s feledtethetné vele, hogy az afféle a bevett renddel ellenkezik. Félttem ettől, s kértem őtet, engedjenek itt maradnunk, s egy-két óráig.

Midőn végre általmenénk amoda, pillantásmat elsőben is a Friedrich büszkje s a Voltaire-é voná magára, vagy igazában visszataszítá magát, mert ki nézhetné azokat egy ideális antik büszkt szomszédságában? Festeri nem kellene szépítés nélkül, faragni annál inkább nem – s a Voltaire irtóztatós faun szája, s az a darunyak, mint maga nevezi:

*Que ferez vous d'un pauvre auteur
Dont la taille et le cou de grue
Et la mine très peu jouflue
Feroient rire le connaisseur?*

faragva még rútabb, mint festve. De egy szép alabaszter-medence, mely ha csak luxus cikkelyének s hiú cifrának tekintetik, nem érdemel említettni, annál inkább megragadá szemeimet; igen szép alakjával, oldalán domború munkában a lantos Amor ül oroszlánján, melyet Monfaucon és annyi réz után minden ismer. Cserei ezt sok egyéb holmival Rostnak lipsiai boltjából hozatá, s azt ugyan szükségtelen költséggel, mert a Bécs művészei a lipsiaiaknál nem állanak alább, s a mesteriség itt esztendőről esztendőre álmélkodásra érdemlő haladással gyarapodik.

Friedrichnek feje azon márvány papagájra emlékeztete, melyet 1805-ben itt már láttam vala, s most azt ismét vágytam látni, illetni. A kised szelence azon öv mellett, mely a madár nyakát körülöleli, kistrófolthatik. A király abban tartá orvosporát kalánjával. A szelence alján látni a prussziai koronát és a Fridericus Rex első összefont betűit. E kincset az én barátom atyja, referendarius Cserei Farkas, egy magyar kancelláriai referendarius barátjától vette ajándékba, ki viszont egy óbester rokonától, s annak jeléül, hogy ez magát ennek óhaj-tása szerint viselé. Míg az én barátom élni fog, nem rettegem, hogy a magyar vitézségnek ez az igen szép bizonyysága idegen helyekre vándoroljon, de kérem a haza istenségeit, hogy a kincset nekünk azontúl örökre megtartsák.

Csereire csapatonként jőve szemeinek fájdalma, nyugalomra vala szüksége s hitvesét elfoglalák gondjai szeretett férje körül, így fel valék hatalmazva, tetszésem szerint használni időmet. Legelőbb a metszett köveinek gyűjteményét vevém elő, s azon csinos edénykéket, melyek ide a Wedgewood műhelyéből jöttek, a római hamvcsuprokat, az etruszki és herculaneumi edényeket, tengeri herbáriumát s a nemes kövek gyűjteményét, mely még most is, minekutána egy részét megkevesíté egy gyalázatos történet, kétszázhetvenkilenc darabból áll s a két indiák gyümölcseit kemény téstában s természeti színeikkel, mint a németországiakat Sickel öntögeti. A falon Balechounak Vernet után metszett zivatarát láttam, sok egyéb jó és nem rossz rezekekkel, s Fittnek két kis tábláját, olajban, vaddal, madárral, rajta neve is és az esztendő, de ezt a gyakorlott szem a név és év nélkül is Fittének fogja ismerni.

Az eső hol ömölve, hol apróbb szemzésben egész nap esett. Kilesém az időt, hogy a kertet megtekinthessem s láthassam, mint növekedének meg ennyi esztendőök alatt az ültetések. A szép sűrű, mely a kert kerítését az utca felé elrejti, és amely elsőbb itt létemkor csak serdültében volt, most teljes magasságban álla előttem, az olasz nyárok messzére lövellének fel az alantabb fák boglyái közül, s kedvesen suhogának a szélben, esőben. Nem lehet ezen kilátni, hogy ültetése oly szent vadságot mutata, nem mint az a másik nyirbált falú, mely alatt a remeteház áll, s azt, aki ide lép, mivel sem szél, sem napfény nem éri, penészszaggal csapja meg. Egy kisded tóban aranyhalakat s egy rekeszben ezüstházakat találtam. A liliodendron már oly vastag, hogy nem sokára viríthat; a catulpa dohány nagyságú leveleivel s az aelanthus glandulosa a maga kevély növéseben s rhusszelésű, hosszú leveleivel s a gledicsia kisded levélkéjével s nagy töviseivel gyönyörködteték szemeimet. Egy keleti platán alatt, melyet már öregnek nevezhetni, emlékkövet pillanték meg. Tudni akarám, kié a kő, s andalogva, semmit nem várva, a szép lombú fa felé indultam. Mely kedves meglepetés! A kövön ez állott:

*Kétled-e, hogy lelkiünk jár, vándorol? Ott fene Cato
S lágy szívű Brutus, itt Wesselényi valék.*

Köszöném csillagzatimnak, hogy verselővé tévének. Hirdesse ez is tiszteletemet azon nagyunk iránt, kinél az ég kevés halandót teremte, még nemesebbet s ily tisztát. Csereinek a botanika és a kertészkedés kedves foglalatossága s nem, mint sokaknál, kik azt csak játékból, vagy hiúságból úzik és éppen azért benne a nomenclatiónál tovább nem is haladának elő.

Doktor Baumgarten úr, hazánknak egy nagyérdemű szász fia, ismeri mindenki szenvedelmét, mellyel e tudományt gyakorolja mind nagy ismeretei, melyeket ennek körében gyűjtött s egy még eddig ismeretlen csemétét Silene Csereia névvel nevezett el. Midőn én tavaly májusban Bécsben mulatték és egy napomat a szépkúti kertben töltöttem, az ifjabb Boós úr hallá, hogy hitvesemmel magyarul szólok, dicsekedék előttem, hogy ismer egy magyart, ki kamarás és major s Erdélynek szélein lakik, de magyar hangzású nevét mindig felejtí, s beszélé, mely gyönyörrel nézé ez azon csemétét, mélyeket ide ő és az atyja hozott a megalázt Párizsból, s kedvezésit irántam még bővebb mértékben érezteté. Klaproth és Wildenow Berlinben leveleznek vele s ez sok természetmennyel szaporítá a krasznai kertet. Ugyanazt teszi azóta, hogy az első meghalt, Regnault Párizsban, Ottó Berlinben, gróf Canál és dr. és prof. Nowodworsky Prágában, és a Brazíliából visszaérkezett Wied-Neuwiedl Sándor herceg s Kraszna a xeranthemum bracteatumot Malmaisonból vette. Én botanikus nem vagyok, s az idegen tájak termései csak szépségünk s különösségeinknél fogva von-

ják magokra szememet, de örömmel látom, hogy nemzetünk ez úton is halad másokkal együtt. Némely külföldi tudós úgy hiszi, s midőn Erdély hozódik elő, Schlötzer után, kinek elég módja vala tudni, hogy a dolog másként vagy, azt mondja, hogy az emberiség itt ér véget, nyilván, mert a geográfiai abroszokon Erdélyen túl már Moldvát látják. De midőn a Csereiektől vesznek levelet, csak mégis kénytelenek lesznek felkiáltani: Et heie dii sunt!

Kisétalék a kertből a gyönyörű rétre s örömmel néztem lovait, szarvasmarháit s bivalyait; ezek nem oly természetűek és szarvúak, mint a mieink, s Cserei, midőn csikait estve behajták, engem egy arabs eredetű csődörrel ajándékozta meg, de tőlem várván a nevet. Bülbülnék neveztem el (fülemilének), mert más arabs nevet alig tudok.

A bibliotéka mintegy négyezer kötetből állhat. Gyűjtéséhez mostani birtokosának atyja fogott volt, idősb fia, Lőrinc, német- és franciaországi utazása alatt, pénz kímélése nélkül folytatá, hol, midőn a Broglie-háznak egyik leányával jegyben volt, meghala. De a gyűjtemény legnevezetesebb részét a ház a tudós Kaprinainak, a referendarius nevelőjének fogja köszönni, kinek halála után az egész kincs ide szállott. Bír a gyűjtemény egynéhány incunabulát és princeps editiókat, sok magyar régiségekkel, és amit látnom igen kedves vala, Kaprinainak olajban festett hű képét. Itt a Bethlen Farkas históriájának keresdi kiadása, a kardinális és fejedelem Báthori András breviáriuma, a Don Quijote első spanyol kiadása.

2. LEVÉL

Perjéig Krasznától mintegy másfél órányira nem jövék nagy bajjal, az út szántott és dombos, nem meredek földek közt mene. Mit állottak ki ma lovaim, mit magam, nem képzelheted, s én szinte rettegek, annyiszor panasználni előttem az út alkalmatlan voltát. De viszont azt a gyönyörűséget sem képzelheted, amit nekem a szép nap ada. Maga ez méltó vala, hogy ide jöjjek, hogy magamat ma kifáraszsam. Csereimről kínos érzések közt váltam el. Rettegtem, hogy szemei engem többé meg nem látnak, ha utamat Kraszna felé veendem is, melyet annyival inkább óhajtok, mert sem magával, az igen nemes lelkűvel, nem éltem ki magamot, sem nagy kincseivel. Az eső mindig esett s mind inkább romlottak az utak. Horváti, a most meghalt statuum praeses, gróf Teleki Lajos birtoka, balra maradt, nem messze az úttól. Cserei embert küldé előre, hogy hat ökör várna készen. E tájon lóforspontot az utas sehol nem talál, s az egész Erdélyben egyedül a székelyeknél és szászoknál – s amint a faluba beérék, az ökrök az utcán várának.

A hely egy beszke di faluhoz hasonlít, s elfelejtett nyugalmas szegénység képét viseli. Hosszan nyúlt, noha nem nagy, s dombjairól sok apróbb

patakok zuhogva ömlenek a nagyobbba, mely a helységen végigfut. Feküdne Helvétiaiban a hely, Gessner nem pirult volna kalendáriumi részei közé felvenni s ismerné egész Európa. Az ökröket befogták anélkül, hogy mi az oláhokhoz s az oláhok mi hozzánk szólnának, mi, mert látánk képeiken, hogy nyelvünket nem értik, ők a nekik tulajdon rettegésük miatt. Szánás érzéseit támasztá bennünk látások.

Amint a hegy emelkedék, kiszállottam szekereimből, s gyönyörködve nézem mindenfelé az erdőség szép szakait s vissza meg visszatekintgeték a kedves fekvésű falura és a nagy kincsű Krasznára. Egy lovas, ki Kraszna felől jött s Bánffyhunyard felé igyekezett, utoléra, leszálla lováról, s tolmács lön közötttem és oláhim között. Enyelegni kezdek velők, hogy őket felbátorítsam, felvidítsam, hogy közelebbre vonjam magam felé; hasztalan vala minden igyekezetem, nem tudtam semmi mesteriséggel kikapni némaságokból.

Azt a szót, hogy Erdélyben oly hegyeket fogok mászni, mint a tokaji, nagyításnak vevém elindulásomkor, olyakkal szólván, kik Erdélyt látták; de most előre nézván Nyíres felé s Kraszna felé hátra, nagyításnak többé nem vehetem, nagy nagyítás éppen ugyan nem vala. Csakhogy ez a bérce a Magyarországot és Erdélyt elválasztó Meszesnek, itt a maga csúcsainak sorában áll, mely miatt magasságát a szem fel nem veheti, lábain sok faluk foghatnának helyt. Meredekségét inkább is érzem az ereszkedőn s lyányom enyelgése között, ki kendőjét teleszedé virágokkal, anyja, testvérei s egy szeretett barátnéja nevét sikoltozá, felejttem, ami ijesztgeté szemeimet. Végre egészen eltikkadva a legfőbb ponton valék.

Hah! Mily rezzenő pillám! Elöttem fekvék az egész Erdély. És bár eléggé érezhetőleg öntheném szóba, amit láttam. De, ha a tájfestés szóval és nem rajzolatban mindig sikertelen is, minthogy az efféle leírások az iskolák szólása szerint, nem az idő, hanem az úr tárgyai: annak, amit mondok, ha leveleim megjelennek, lesz az a haszna, hogy segíthetik azoknak érzéseiket, kik e cikkelyt itt fogják olvasni. Megfordulék sarkamon, s valamerre tekintek, éjszaktól keletig s onnan tovább dél és nyugot felé, dombot láték és völgyet, s úgy dombot és völgyet minden lapály nélkül, mint midőn a kertész spallérja tetejét zsinór után nyirdeli. A Kárpát ága, mely Késmárk mellől Máramaroson s tovább aztán a Székelyföldön megyen le Szeben és tovább Fogaras mellé, a távolság miatt elvesze szemeim elől, elveszének az abrudbányai s hátszegi rengetegek is. Egyedül a Vlegyásza úté ki magát, amerre Belgrádot képzelhetem, a dombok és völgyök örök síkja közül s oldalain foltonkint fehérle még mostan is a hó. Szóvalanul allék itt. Úgy tetszék, mintha valamely Isten egy magasan kiálló pontról nézte volna sok ideig a habokban hánykódó tengert, s tündérbotjával egyet ütven, éppen most parancsolta volna, hogy a tenger azon alakban változzék földdé, de már benőve erdők-

kel, melyben egy perc előtt hánykódó hab vala, s még előttem nem volt megteremtve az új föld embere, még nem voltak megteremtve állatai, mert innen nem vala látnom semmi falut, semmi tornyot, semmi kalibát; a táj ember nélkül, nyáj és marha nélkül, madár nélkül volt.

Láttam hazámnak sok tetőjét, s nem könnyen mulaszték el valamely alkalmat, hogy a legmeredekebb bérceket is megmászván, rólok körültekinthessek, s ismervén a különbséget azok és ezek közt, elmondhatom: e látvány egyetlen a maga nemében, s planétáknak talán semmi más pontján fel nem találhatik. A királyi Tátra, a budai, pozsonyi, tokaji, s csak az újhelyi tetők is, szebb tájat terjesztenek el a szem előtt, ott nagyobb és kisebb, hegyesebb és domborúbb hegyeket, messzire elnyúlt síkot, sok városokat és falukat, nyájakat és embereket látni s a hajókat vivő Dunát és Tiszát, az árkaiból messzire kiömlő Bodrogot s így a darab stafírozva van. Itt mindezekből éppen semmi. Magam valék itt lovaimmal, szekeremmel, cselédeimmel, s ami rémítő az érzésben vagyon, az még nagyobbodik azáltal, hogy a nap is el vala rejtve, s az egész golyóbisát felettem mindenfelé bús felhők borították el.

Messze mérföldekre terjede horizontom, s képzelhetni a kék szín mint vése el, a feketés zöldön kezdve a veresellő, sárgálló fehérig, hol azt az égnek végszínétől nem lehet megkülönböztetnem. Ha amit itten láték tárgya lehetne valamely művész ecsetének, óhajtánám festené valaki. De az a bús és sötét egyenlő, minden változás nélkül, vásznán, annál inkább rézbe metszve, nem tehetne kívánt hatást, mint egy tengerpart, és sziklák s hajó s légi perspektíva nélkül, s a Claude-Lorraineket és Verneteket, kik egy alig érezhető rándítással tömérdek messzeséget tudának átvinni darabjaikba, kifárasztaná. Itt magát kell látni az egyszerű, pusztá nagy természetet, s ily bús fellegetek alatt.

Az eső, mely szerencsémre inkább csak harmatként permeteze, egyszerre nagy szemekben kezd esni, s szekérbe ülénk, rettenetes meredekségeken ereszkedénk le a hegy oldalán s keresztül a kimosott sok árkokon. Végre elérem azon csinált utat, mely Váradról Kolozsvárra viszen, s Pajknak s feketetői útnak nevezetik. Lovaim, mióta Magyarországot elhagyám, itt nyargalának legelőbb.

A csinált út nem tarta sokáig, s ismét nehéz helyekre jutottam. Messze földre még itt sem láték semmi falut, azok a völgyekben épültek s a völgyek szűkek, csavargók. Közel egy óra múlva azután beérek Nyíresre, s miként örövendék, hogy itt állást találtam a fogadó mellett, s mind állást, mind fogadót kettőt! De egyike s másika az utazónak csak annyiban használhat, amennyiben maga s cselédjei s szekere meg nem áznak. Ez így van többire a mi Hegyaljánkon is. Ha Kraszna tömött kosárral nem eresztett volna útnak, éhen menénk vala tovább. Erdélyben bevett szokás a jól eltartott utast alamizsnával eresztetni tovább. Éz ná-

lunk nincsen úgy; s ez emelné Erdélyt, ha azt nem kellé mondanom, hogy mind itt, mind ott az utas, szabadon hajt be az udvarházakba s bizonyos, hogy bizakodása vakmerőségnek nem vétetik azon házainkat kivéve, hol a honi jószívűség helyett idegen hidegség foga helyt. S ilyen házaink vannak, de hála érte a krisztianizmusnak, kevés számban.

3. LEVÉL

Éhséget, szomjat, kemény fekvést, és ami hasonló baj a szegény vándort érheti, én úgy túrók, mint bármely más bűnben fogant halandó. De midőn harminchat óra alatt kell étek nélkül elleni, azt végre az el nem kényeztetett természet is megérzi.

Eléhezve, mint Ugolino, az éhség mártírja – mert Bogártelken nem kapék egyebet juhtejnél és pityirkónál (így nevezék ott álmélkodásomra és földi mogyorónak, amit nálunk hol krompélynak, kolompárnak, hol kompérának, hol sváb dinnyének, hol gurulyának, hol bandurkának mond az ezt vagy szerető vagy finnyásabb utáló magyar és tót köznép), egy órakor értem be Bácsra, s nagy öröm szállá meg a mi lelkeinket, midőn a szép falu közepén egy nem nagy, nem pompás, mindazonáltal pajzscégerrel büszkélkedő fogadót látánk meg. A pajzsra fehér galamb vala festve s az szerencsés jósolatú állat. Most nem jósola szerencsét, mert minden kérésem, rimázkodásom mellett nem kapék mást igen fekete s igen rossz ízű kenyérnél, mely, hogy még egy harmadik igent is vessek mellé, igen kevés is vala; cselédim bort és pálinkát kaptak, valamennyi kellett. Hogy Bács a váradi úton fekszik s egy rövid posta az Erdély metropolisához, a dolgon semmit nem változtata. Fogadósom a város közelségével enyhítgeté kínjainkat, mely nem tehete egyebet, mint azt, hogy ott akadok emberre, ki megszán, s Isten nevében jól tart.

Utam Nyíres útja hegynagyságú s meredek dombokon s olykor söppedékes vápákon inkább mint völgyeken ment, s annyi baj és ínség közt még az az örömem sem vala, hogy szemeim szép tájt láthassanak. A dombok oldala parázs föld, alja kemény agyag, s így midőn a felső föld ősszel és tavasszal magába szedi az eső- és hóvizet, a domboldal a tetőn kezdve le lábaikig s olykor képzelhetetlen távolságra is megindulnak, s grádicsos repedezésekben a völgybe sippadnak. A szem pusztulásban látja a természetet, mely a mi Tokajunk táján a maga épségében és szépségében jelen meg mindenfelé. Az utas itt azt érzi, amit oly tartományon menvén érzene, melyet ellenségi kezek pusztítottak el.

Nemsokára azután, hogy Nyírest elhagyánk, kifordulván egy keskeny völgyből, magam előtt látám Nagymást, özvegy gróf Wass Sámuelnének, született gróf Bethlen Rozáliának nagy és

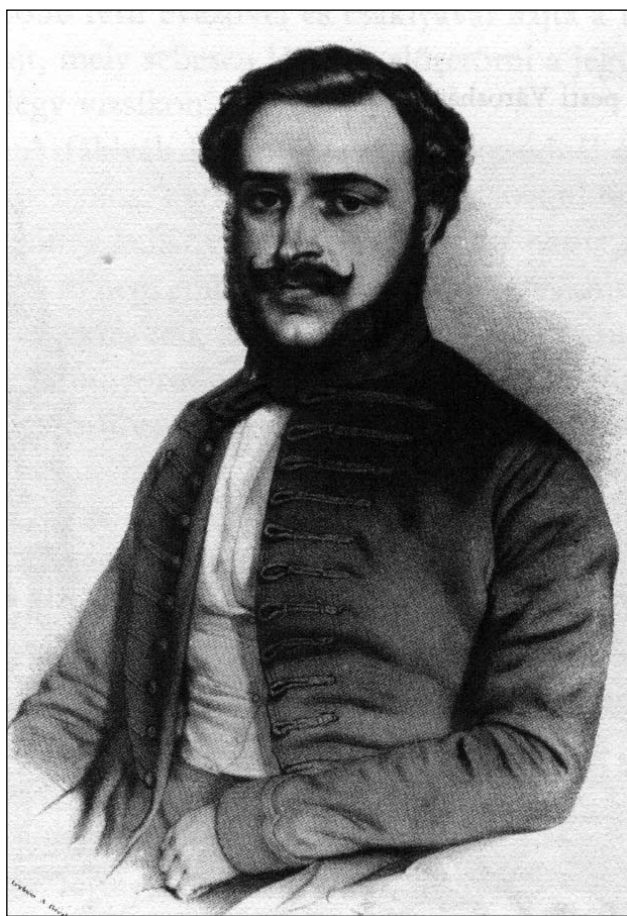
régi lakjával. A hely asszonyát, Erdélynek egyik nevezetes leányát, nem lelem; most más jószágban mulata, de híres istállóját s a fedett pompás loiskolát megtekintém. A lovak természetekre és nagyságokra is nem egyenlők. Bucephal itt a fődísz. A szög Szultán német nagyságú, termete s kevés tüze gyanút támaszta bennem, hogy itt az erdélyi nem nagy, de tüzes kancák német ménekkal házasíttatnak össze. Nem fogom a grófné embereire, amit nem tudok, de ha ez így találna lenni, megtévedés volna, legalább addig, míg az erdélyiség egészen feledtethetné az idegen természetet, aminek már is meg kellé történni, mert a grófné istállóinak gyönyörű hámos lovait ismerem. Paripákat innen nem vala örömem látni, de Almás azokat is nevel. II. József megtekintvén egyszer a herceg Grassalkovich istállóit, azt az intést adá a herceg embereinek, kik német lovakat akarának nevelni, hogy a seregnél huszár alá is kellenek lovak s azt a cseh és német föld nem ad. A tanács üdvösséges s nemcsak lovakra nézve.

A kastély szűk völgyben áll s mögötte ismét dombok emelkednek. Egyfelől a kisdudvár tornya díszesíti a tájt, az hajdan a templom vitézeié volt, később Bebek vajdáé s veje, Balassa Imrée s erről a Csákyaké; másfelől a szép emlék, melyet a grófné meghalt szeretett férjének, közel a Kolozsvárra vivő úthoz, egy szomszéd hegyecske oldalán emelt. Az valóban szép s azért is szép, mert nem hasonlít kertjeinknek kisdudvár bábjátékaihoz: nagy diaméterű hornyolt oszlop, félbe törpe, s rajta a hamvveder, körülfogva a tartóság szimboljával, a kígyóval. Ily ízlésű, érzésű, gazdagságú asszonyságtól illet kellé várni. Gyászfűzek veszik körül három oldalát s ezek felől azt jövendőm s egész bizonyossággal, hogy az emlék két oldala mellett nemsokára ki fognak vagdaltatni, talán az emlék mögött is. Elfednék azt egészen. (Felírásait a piederstál két oldalain gróf Haller Gábor excell., a kincstartó, dolgozá, az első táblán és az utolsón az enyéim állanak.)

4. LEVÉL

Bácsnál vidulni kezde a vidék, s egy szőlővel beültetett dombon túl szélesb völgyet láték nyílani, mint amelyen eddig jövének. Azt váram, hogy Kolozsvárt a völgy közepén fogom meglátni, s a nagyon elnehezdedett útban is két-három óra alatt ott lehetek. Azonban előfordulván a szőlőhegyecske mellől, nemsokára azután, hogy Bácsot elhagyám, előttem fekvék a Traján hatodik gyarmatának Clusa nevet viselő városa, melyet az oláh még ma is Klúzsának hív; az a város, melyben a nemzet dísz, Mátyás született. Nagyult előttem a hely ez emlék által. Trajánhoz a Róma cézárjai közt kevés hasonlító s hány Mátyáshoz, a mi és a minden mások királyaik közt? A szőlőhegy a Fellegvár dombja volt, s ennek lábai alatt fekszik a semmi

Wesselényi Miklós

nevezetes, semmi rendes épületekkel nem díszeskedő külváros, a Kis-Szamos bal szélén. Kolozsvár pedig körülkerítve magas falakkal a jobbon. Túl rajta oly közelségben, hogy a városnak egyik része ennek lábát lepte el, ismét egy alkalmas nagyságú hegy kel. Cserei megtaníta, hol keressem a Wesselényi házat, hol barátim várnak, s ezen utasítás után arra nem vala nehéz rátalálnom. A gubernátor nem nagy és nem magas falú s mindkét felől dísztelen házakhoz ragasztott palotáját, hornyolt oszlopú balkonával balra hagyám, a nagy templomot jobbra, s befordulék az úgynevezett Közép utcára. Az ácsorgók álmélkodva nézének bennünket, midőn egy sötétzöld lakkú kocsis s a gubás kocsis debreceni szabású sötétkék ujjas lajbliban, csillámló gombokkal, hasonló színű nadrágban, széles karimájú kalapban, négy, minden színből összeállított lovával s oly háموkkal, amelyeket itt nem látni, előttök elhajtott. Barátim a ház előtt ülének. Közöttük volt kettő, kiket nem ismertem, gróf Gyulay Lajos és Bölöni Farkas Sándor, Don Carlosnak lelkes fordítója. A ház, mely nekem felejthetetlen örömekeket készülni adni, ötödik annak baljára, ki a Híd utcáról a Közép utcára lefordul. Ügyünk későbbi barátinak e jegyzés nem lesz haszontalan. Tisztelet érzésével mennek el azon falak előtt, honnan Erdély és a magyar föld az Erdélyi Múzeum később füzetait vevé;

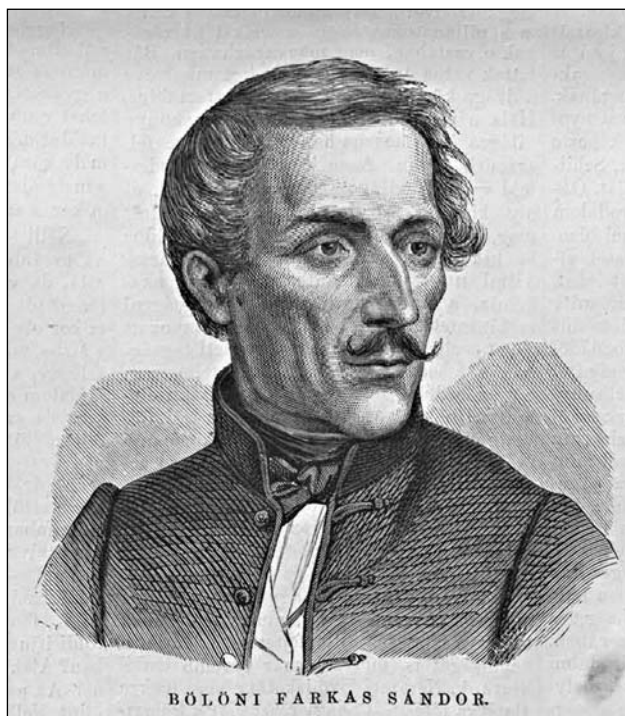
mert az elsőbbséget Döbrentei, egyetértve Pataki Mózes barátjával, a gróf Gyulayné házában kezdé kiereszteni, a plébánia során.

Báró Wesselényi Miklósné, Miklósnak anyja, kiment vala a háztól, s így barátim engem a Gyulay szállására, a ház alsóbb szobáiba vezetének. A báróné Pataki Mózesnek halála után (1815-ben, január 25-én) egyetlen fiát, egyetlen gyermekét nem bízhatá jobb kezekre, s maga Wesselényi nem kívánhatta s nem kívána más barátot, mint az ő kedves Patakija legszorosabb társát, Döbrenteit. S minthogy ezt Gyulaytól elvonni sem nem leheté, sem Wesselényi nem akarhatta: Gyulay elhagyá a maga házat s barátjához költöze által.

Másnap, legelőbb is kanonok Döme Károly úrhoz menék, ki vezetve Döbrentei által, hogy később az új püspöknél tehesünk tiszteletünket, ki Dömét segédkanonokjának hozá be Izsákról, Komárom mellől, hol plébános vala. A püspök aszerint fogada bennünket, mint aki előtt tudva van, mindketten mely pályát futunk, s mi örömmel fogadánk kegyének e bizonyosságát, mind személyünkre, mind kivált a szolgált ügyre nézve. Erdély Batthyány Ignác és Mártonfy József után ismét oly püspököt nyere, ki a tudományokért bizonyosan sokat fog tenni s a hazára új fényt von.

Kolozsvár nem nagyobb a nem nagy Kassánál, s fekvésére s épületejére nézve össze nem mérkezhetik Felső-Magyarországnak ezen legékesebb városával. Három legszebb utcái T formán vonulnak s tágasok és vidámok; az oldalutcák inkább vagy kevesebbé keskenyek, görbék, rövidek. Mióta az Erdély főkormányshéke (1790) ide költözék, a város nevezetesen szépül, s nagyobb utcái már ki vannak rakva. Azelőtt nem ritka dolog volt a marhát sárban fetrengve látni utcáin. A Közép utca kapuja előtt, mely a maga vártaházával s nagy táblájú órájával a németországi városok kapuira emlékezteté, tágas piac van hagyva üresen, hogy vásárai benne tartassanak.

A nagy templomot, az említett három utcának csaknem közepében, Zsigmond királyunk építteti 1342-ben; János Zsigmond fél királyunk pedig a maga felekezetének, az unitáriusoknak adta. Az épület nagy stílú, de nem cifra s így annál szebb. Festés, faragás sem itt nincs, ami érdemlené a látást, sem a piaristákéban. A reformátusokéban nem valék, külsője nem sok jót ígér. A kollégium kisded bibliotékája ennek rekeszében tartatik; szűk, sötét, mocskos, s grádicsain nem volna nehéz kezet, lábat törni. Azóta szépen elkészült. A lutheránusokéban most rakák talpfalait a Híd és Magyar utca szegletében. Az unitáriusoké, az azzal együtt álló kollégiummal új és csinos. Harsozott az orgona a zsoldár mellé, midőn itt egy délután beléptem. Belől a templomban e felülírás áll: „Az egyetlen egy Isten tiszteletére” s kívül: „In honorem solius Dei MDCCXCVI. Templomnak felírás nem kell: ki-ki tudja, micsoda és ki tiszteletére épült, s bölcs parancsa volt a bölcsnek, hogy az gyakor és szükségtelen emlegetés által ne pro-

Bölöni Farkas Sándor

Döbrentei Gábor

fanáltassék. Úgy tetszik, az építők talán megörvendének a magyar pleonasztikus szólásnak, s ki akarhatná őket örömben megháborítani? Az nekik nem kevésbe kerül. De ugyanez áll nekünk más normájú keresztényeknek templomaikon is s nem kevésb igazsággal. Sőt egyetlenegy híve a politeista görög és a panteista filozófus is, s az előbb sok istent azért tisztele, mert az egy munkáját meleg képzeletének szép tévedésiben többek közt osztotta fel; a másika úgy magyarázgatá magát, hogy hallója egyebet érte, mint amit amaz monda. De kell-e ott magyarázat, ahol a szív érez, bár a szem nem lát? Kell-e ott magyarázat, ahol csak érzeni kell, és ahol érzeni elég?

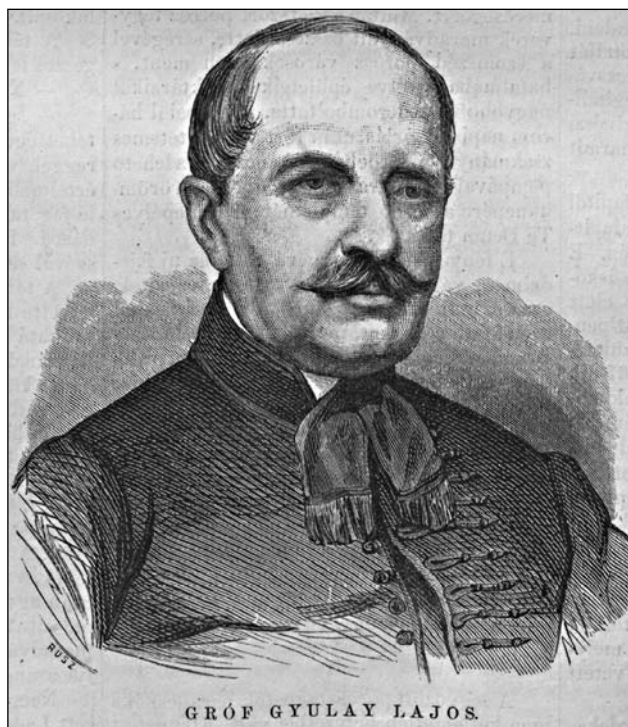
A gubernium az Erdélyben, ami nálunk a helytartótanács, de nevezetes különbséggel. Erdélynek nem lévén septemviratusa, hova a királyi táblán elítélt perek appelláltathassanak, bizonyos nemű perek ide hozattatnak, egy másneműek a kancelláriára. (A gubernium 1820-ban két részre oszlott: politicumra és juridicumra s emiatt konziliáriusai megszorítottattak, s a gubernátor mellé egy vicepraeses rendeltetett, borbereki Fabján Dániel excell., egykor konziliárius az erdélyi kancellárián, továbbá a Marosvásárhelyen ülő királyi tábla praesese. Tanácsnokjainak titulusa az illustrissimus és excelsi regii gubernii consiliarius actualis intimus; a secretariusok magnificusok. Mert ez a test megtartá hajdani méltóságát, melyben a fejedelmek alatt, mint Erdélynek országgló tanács állott. S nem ezek a tanácsnokok lesznek főispánokká, hanem a főispánok kormányzszéki tanácsosokká, még pedig úgy, hogy mivel Erdélyben egy személy két hivatalt nem viselhet, aki konziliáriussá

emeltetik, lemond viselt főispánságáról, maga a gubernátor sem főispán. A tanácsnok esztendei fizetése 2000, a tizenkét titoknoké 1200, a két utolsóbé 1000, két concipistáé 800, nyolcáé 600 forint.

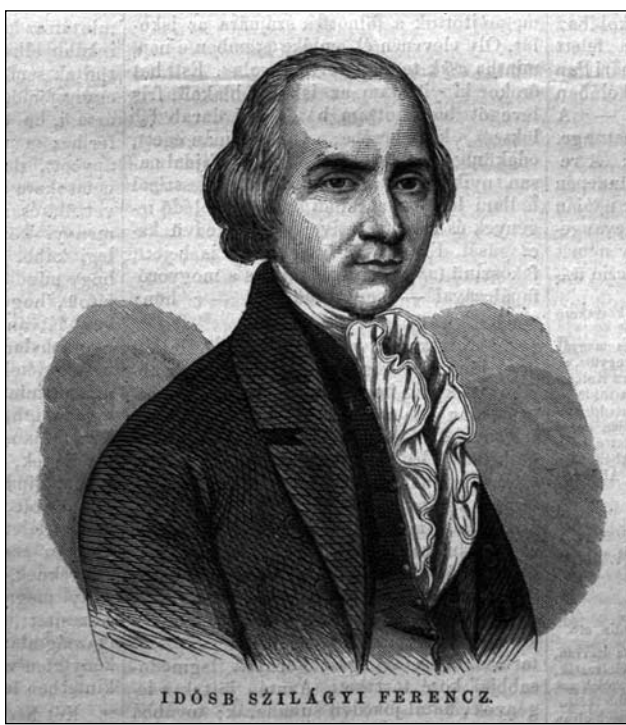
A kormányzszék háza az, melyben egykor jezsuiták laktak. Azt Mária Theresia konviktussá tévé. Az ülések azonban a gubernátor nagy kora s gyöngélgedő egészsége miatt ennek házában tartatnak. Amott az expeditura, exhibitura, exactoratus, a kassza s a régi és új archívum. Tágas épület s érte a tanulás fundusának 3000 forint esztendei házbér fizettetik. A nemes ifjak a szeminárium épületébe szorítottattak.

Az országgló kormányzszék I. Leopold által Gyulafejevárra való rendelve, VI. Károly meghatározá, hogy állandó helye Kolozsvár legyen. De 1743-ban Szébenbe költözött való által az oda rendelt országgyűlés miatt s annak elosztásakor ott feledteték. A török háború 1788-ban nem mindig folyt óhajtott szerencsével s az ország levéltárának egy részét tanácsosnak tetszék beljebb szállításra a szélektől. Erdély is II. Józsefnek köszönheti tehát szerencsését, hogy kormányzszéke a hon első városában foglakást, mint Magyarország, hogy az ezzé Pozsonyból a hon közepére, Budára hozatott által.

Gubernátor gróf Bánffy György, egy kisdud termetű, kedves arcú úr, fekete prémetlen mentében jőve ki vendéglátójába, elhintve a Szent István és Szent Leopold csillagjaival s a polgári aranykeresztel, s magyarul szóla velem. Gyöngélgedő egészsége s öreg kora tiszteletemet iránta érzékennyé tette. Nem csudálhatni, hogy ez az úr közönségesen szerettetik. Senkit nem nyom s akik alatta szolgálnak, fiaiként tekint. (Úgy beszélék előttem, akik azt

Gróf Gyulay Lajos

Szilágyi Ferenc

tudhatták, hogy ő és kancellárius Teleki, nem szerették egymást, s annál szebb, hogy mindketten szeretvén, amit szeretniük kelle, magányos indulataikat a köz dolgaiba által nem vitték s annak mindketten boldogító génuszai voltak.)

Sok hivatalos irományit láttam, melyre neve egy kézvonását híven követő bélyeggel van nyomtatva, de aki nevét ezekre nem írja, saját kezével ír meg hosszú meleg válaszát Gyulay Ferencnéhez, midőn férje, a gróf elhala. Azok a bélyegzett aláírások akkor tétetnek, mikor egészsége gyöngélkedik.

Mióta Erdélybe beléptem, magyartól még nem hallottam egyéb szót mint magyart, de egy magyarországi valaki itt is németül szóla velem, s barátim biztatnak, ezt fogom majd mondani, mikor Erdélyt idehagyom is. Bejártam Erdélyt, s kénytelen vagyok vallást tenni, hogy barátim igazat jövendőitek: kivéven a szász földet, velem a külföld nyelven senki nem szólott, de igen magyarul a külföld szülöttjei.

S itt a társasági együttlétekben is valami szívezebb, melegebb van, mint hazánknak korcs tájékin. A tizenhárom magyar s öt székely vármegyéből álló országban mindenek ismerik egymást, nagy részben rokonok, s úgy bánnak egymással, mint rokonok, holott némely helyeken a rokont is idegennek szeretik nézni. Atyám, apám, anyám a nevezet, mellyel gyermek szüléihez szól, s együttlétökben szüntelenül cseng a mélcásás bátyám vagy öcsémuram, s mélcásás néném vagy húgomasszony. Az igen bátor bátyám s öcsémuram, s a hideg uramöcsém s rettegő urambátyám, így meg vannak nemesítve, vagy elkerültetnek. Csak

vallást kell tennem előtted, hogy Erdélyben két-három helyt álmélkodva hallák, hogy én magyarországi magyar oly jól tudok magyarul, mint ők, s ezt egy fiatal tisztviselő nekem komplementként mondotta. Ha nem láttam volna, hogy sohasem hallotta nevemet, elmondottam volna, hogy azt némely társaim nem vallhatják; de az a gondolat, hogy én is könyvgyártó vagyok, elnémít mindig. Szomszédja az asztalnál megillenté könyökével, s képzeld, mely zavarodásba jutott. Most, minek utána a nagyon előregedett, elyengült gubernátorról halála után, szabadabban szólhatok, el lehet mondanom, hogy ezt is csudálkozva hallá, hogy magyarul öltözött lengyel vendége oly derekasan megtanulá nyelvünket; pedig felvezetőm nevemet -nszky végzet nélkül ejtette. De a püspök, hazánknak tiszteletes primása, midőn nála, itt és Fejérvárt udvarlásomat tevém, tudta, mely ügyet szolgálók.

Conziliárius Kenderesi a maga látóját a Baranyai Gáborokra emlékezteti. Megpillantása növelte, nem fogyasztotta régi tiszteletemet iránta. Szobájának falait elborították a Magyarország vármegyéinek abroszai, s itt függ az Erdély magyar metricusainak triásza olajban festve, nem szépen, de híven: Zsombori László oly arccal, amilyet versei képzeltenek s Buczy és a meghalt piarista Elekes. Erdélyben Kenderesi vala az, aki pártfogásába vevé a rímetlen verseket, ő az első, ki a mi Virágunk érdemét méltólag érzé, ő az első, ki az Erdély ifjait Virágnak követésére buzdítá. Valami tudományi ismeretek terjesztésére tartozik, mindabban részt vészen, mindazt teljes erővel segíti. (Ő támogatta, segítgette, ő hozta tekintetbe a jobb főket; ő hinte-

KOLOZSVÁR FŐTERE.

Kolozsvár főtere Kazinczy erdélyi látogatásakor. Balra a második a marosnémeti Gyulay-család palotája – itt szerkesztette Döbrentei Gábor az Erdélyi Múzeumot 1814–1818 között. Udvari traktusán – az egykori istálló padlásterében van a Művelődés szerkesztősége ma.

gette fáradhatatlanul a jó magvát, mely később fog virágra fakadni. És ami egyike az ő legszebb érdemeinek, híven szerette felekezetét, s távol vala azoknak hamis játékától vagy tévedésektől, kik, nem akarván igazságtalanoknak tetszeni mások iránt, magok iránt lesznek azok, de felekezetének szeretetét a jó szeretetének gyönyörködve volt kész mindenkor alája hajtani s a ruha színét az emberen soha nem tekintette. Meghalt az Erdélynek felejthetetlen férfiú 1824. április 26-án. Született 1758. november 17-én. Képét Nagy Sámuel metszette, mint a gróf Teleki Józsefét, és a Telemach fordítóját is s mindezek, a festő által, nincsenek rosszul eltalálva. Amely képe a Tudomány Gyűjtemények egyik kötete előtt áll, úgy Kenderesi, mint te vagy én.) Általadám neki prof. Vályi Nagy Ferenc úrnak üdvözlését s jelentém, hogy ez a mi közös barátunk, az Iliász XIX. énekével már elkészült, s nem sok hónapok múlva az egész hőskölteményt bírni fogjuk; de elmondám, hogy az Iliásznak egy más fordítása is készül, hogy annak első énekét Vályi Naggyal én közlöttem és hogy a szeretetreméltó ember annak minden szerencsésebb helyeit átalvete s óhajtja, hogy Kölcsey az övét megelőzze. E munkára a konziliárius és a már kihalt kormányzékeni titoknak, Kanyó László által Döbrentei kereté meg a mi barátunkat, ez látá, hogy a munka meg fogja ölni, de nem volt ereje a kívánságot megtagadni, attól, akit annyira szerete. Sokan kárhoztatják a nemes buzdítókat, mert Homer, amint hiszik, még most hamar van, s ez csak fél értelemben való. Homer most még nálunk nem kap olvasót, de mégis kap s ez a néhány többeket csinál s az mindig szerencse, s az újabb fordító megkönnyítve fogja találni munkáját a Vályi Nagy dolgozásai által. A konziliárius Hunyadnak főbírája vala s diétai követje, s annak mutatá magát, akit onnan ide által kellé hozni. (Oly fényt vona magára lelke, tanulása, ékesen szólása, munkássága, szent érzései által, hogy a kormányzékenél előbb titoknak, majd ta-

nácsosnak nevezteték. Azóta ő is kihalt. Egyenesége, mely nem mindig jár sajátságok nélkül, olykor, amint vádoltatik, az élességig ment, s a lelkes férfi magát új meg új összeütdésekben látta mindennap. De a szertelen érdem itt is meghaladá a kedvetlenségeket s Kenderesi közönséges tekintetben állá és még azoknál is, kiknek ellene méltó panaszok volt. A jót, kivált, ami fényt hoz a nemzetünkre, segéle teljes ereje szerint. Innen az, hogy őt Kovachich annyira tisztelte, hogy Fessler levelezett vele Sareptából, s történeteink megírásában tőle kért majd segélyt, majd világosítást, hogy Benkő s Erdélynek egyéb tudósai, öt barátjoknak, védőjöknek, boldogítójuknak tekintették, de éppen ez által olykor el is hitették vele, hogy a jót elég szeretni. Poétai ihlet és poétai ízlés neki nem jutott nagy mértékben, mint mélység nemhogy a Kant tanításait bírálhassa; mindamellett ebben és abban tiszteltetni akará ítéleteit s meg nem foghatta, hogy másnak lehessen igaza.) Hagyd azt vetnem a mondottakhoz, hogy házánál egy pár gyermek növelkedik, fia és leánya, kiknek lángoló orcáikat látván, a beteg is egészségre éled.

Gróf Teleki Józsefet, a koronaőr József fiát, végre nekem is örömem vala meglátni. Nagyatyjának, Lászlónak testvére, a kancellárius, sőt maga az anyja is s ez éppen cincinátusi kevélykedéssel oly képét festék előttem, hogy mostani utamnak egyik legbecsesb szerencsáját meglátásában keresem. A reform. kollégiumból jőve, melynek inspektor-kurátora, s kezénél fogva hozá vele nyájaskodó fiát. Komolyabb ifjú férfit nem ismerek, mit mutat tehát e komolyság mellett gyermekének enyelgése az utcán? Eddig bírāja volt a királyi táblának Marosvásárhelyt, a báró Jósika János hunyadi főispán s Katona Zsigmond kővárvidéki főkapitány urakkal kevés előtt nevezeték ki kormányzékeni tanácsosnak, s Erdély nem ellenkezik szerencsésebb választásra. (Kilenc hónap múlva halála hírért halálam. Élete utolsó napjait az 1817-iki példátlan éhségben a szűkölködők táplálása által tévé ragyo-

góvá; néhány ezret áldozta e célnak s példája társaságba füze másokat, kik aztán a Rumford levele által érdemlék meg a polgári koronát). Elmondván, amit Erdélyben mindenfelé hallottam, szavam nem annyira a három nagy férfit magasztalja, mint a szent hazafiságú kormányzókat.

A gróf birtokosa azon háznak s én itt valék nála, melyben Bocskai István fejedelem született. Egy régi kő a maga hosszú ízetlen felírásával hirdeti annak a történetét, aki itt a ház kapuján belép, merthogy a márvány el ne máljék, a kő ide van a falba becsinálva.

Közel ehhez állott s Heltai szerint szembe az óvári utcába menővel, így tehát ahol most az ispotályt leljük, az, hol horogszegi Szilágyi Geréb Erzsébet Hunyadi János vajdának és magyarországi gubernátornak 1440-ben, március 27-én, Mátyás fiát szült s hazánknak egy nagy királyt, a világnak egy kora felett nagy embert.

Kevés lépésnyire innen a nagy templom körül, ablakival a templom és Közép utca felé, melyben II. József szállásola 1772-ben, s a mostani gubernátoré a Híd utcán, melyben 1817-ben, most uralkodó fejedelmünk s virtusai miatt is tisztelt hitvese, Karolina Augusztá, bajor királyi hercegné töltenek néhány napokat, a maradék szent érzésekkel fogja mindenikét tekinteni, s áldani a jók, a nagyok emlékét.

A református kollégiumban most tartatának az egzámenek, az alsóbb osztályok egyik tanítója felhozá seregét, megállá zöld ágakkal felcifrázott polcozatján, köszönté a felgyűlt sokaságot, s előadá, miből fognak kikérdeztetni tanítványai. Az említett tárgyaknak egyike volt a görög nyelv. Minthogy némely házaknál be valék jelentve, s emiatt sokáig nem mulathaték, óhajtam, bár minél előbb ez vétetnék elő. A tanító egyéb tárgyaknál talán tovább is mulata, mint kelle, s minthogy a magyarozott íróban előfordul a Kynoscephalae, titkon megkérém Szilágyi Ferenc urat, fejtené fel a szót. Hogy hátulja fejet teszen, azt a felszólított társainak messzire elhallatszott sugdosásaik után meg tudá mondani, de hogy az eleje ebet jelent, hogy a kynos első esete kyon, és hogy a deák canis, a második esetből ered, azt az elnémult sugdosók helyett a professzor úr vala kénytelen elmondani. Jele, hogy az ifjak tanulják e nyelvet, mert parancsoltatik, de hogy nem értik, miért kelljen nekik tanulni, ami nélkül atyáik ellehettek.

Özvegy báró Dániel Istvánné, előbb báró Bornemisza Pálné, született gróf Mikes Anna exc-nál két barátom vezete fel. Nyolcvan esztendő s tíz év óta szemei egészen el vannak sötétülve, nagy lélekkel tűri a csapást, s vigasztalását a vallás tanításából veszi, melyhez azon okokon túl, melyek másokra is illenek, annál erősebben ragaszkodik, mivel az, melynek most tagja, más mint, amelyben neveltetett s elsőbb özvegységéig volt. Templomba nem járhatván, házánál tart prédikátort. Behunyván szemet arra, ami reám nem tartozik s egyedül azt nézván, hogy itt szenvedőt, nyuga-

Mátyás király szülőháza – ahogy Kazinczy láthatta

lomban szenvedőt fogok látni, magam is az emberiség legszentebb érzésével léptem elébe. Vezetőim neki vérei, minléte iránt tevének kérdést, s ő a bibliának egy helyével adá feleletét, mely érezteté, hogy a szent hely nem eltanult monda volt, hanem saját érzésének szerencsés festése. A szenvedő közelebb érzi magát az istenség kezében s ezen érzés vigasztaló, emelő. Ez az asszonyosság nem ért németül s Molnár Borbálát házánál tartja, hogy számára fordítson holmit, ami aztán asszonyának felolvastassék. S így ezen általam mindeddig nem ismert földimet is (mert ez a poetriánk új-helyi), meglátám vala, kit korunk asszonyírói közt mindig megkülönböztetéssel fog nevezni literaturánk; ötlet természet, szenvedés és az Édes Gergely vezérlései tevék verselővé.

Gróf Kornis Ignácné, született gróf Teleki Anához Buczy vezete fel. Ez az asszonyosság leánya az egykori kincstartó Teleki Károlynak, kinek nevét Erdély soha sem fogja meleg tisztelet nélkül említeni, mind polgári érdemei, mind hűsége, mind tudományos műveltetése miatt, az ő örömei a római klasszikusok voltak, s úgy nevelé leányát, hogy örököse legyen lelkének, s meglelt, amit óhajta. Serviliának az volt kevélysége, hogy ő Catónak húga, Brutusnak anyja. A grófné, atyja s Pál testvérére nézve a szót már elmondhatja, a másikat Mihály fia által el fogja.

Buczy és egyéb barátim nem mondának sokat ezen lelkes és lelkével csillogni nem akaró asszonyosság felől, másnap elhagyá Kolozsvárt. Annál több okom vala tehát örvendeni szerencsémnek, hogy láthatám. Aztán az én lelkem ritkán van felmelegülés nélkül, midőn Telekieket látok, a kancellárius s Domokos fia s koronaőr József s ennek hitvese s két fiai, leánya báró Prónay Sándorné, s Klára testvére, generális gróf Wartenslebenne miatt, kinek 1807-ben meghalt László testvéröcsém, óbester a Davidovits nevet viselő gyalog magyar seregnél, azon szerencsését köszönheté, hogy házánál kezdvén katonai pályáját, oly rendhez szokott, oly tiszta erkölcsiségű embert, oly nagy katonát tehete példányává. S a Telekiház vagy tudósokat vagy tudománykedvelőket ad a házának s eddig is nagy számban.

Azalatt, míg itt mulaték, Döbrenteinél össze-
gyülekezének, akik az ő Múzeumában részt vet-
tek, s így örömem vala látni literaturánknak két
férfiát, kinek egyike a pályát régen elhagyá, a má-
sik pedig oda most lép fel. Báró Nalácz József
(meghalt 1822-ben, ápril.) és kormányiszéki titok-
nok Inczédi László urakat. (Amaz együtt szolgálta
a testőröz seregnél Báróczyval, Barcsayval, Besse-
nyeivel, Czirjék Mihállyal, az Abelárd és Helóiz
cifra leveleinek cifra beszédű és hosszú beszédű
fordítójával; ez Göttingát látta és Párizst s azon
nevezetes időszakban, midőn az első konzul má-
jusban 1804. császárnak kikiáltatott. Az öreg Nalá-
cz még eléggé erősnek érzé magát, az ifjú Wesse-
lényi kezéből, ki most vészen leckéket a szabdal-
kozásban, kivenni a rapiert s végig tartá vele gya-
korlását. De, aki a vadbajuszú öreget meglátja,
vastag gyászában és emiatt durva prémjével, ki
hihetné, hogy ez egyike vala nemzetünk szép ifjai-
nak a Terézia palotában és hogy Euphemiát ez
szólatatá meg magyarul. A lelkes örög előttem
nem szikráztatá tűzét, de egy-két szava fenn fog
maradni emlékemben, míg az tőlem egészen el
nem távozik. Jó fej, jó lélek.) Inczédi most készíti
egy szomorújátékot Kemény Simon cím alatt. Ez a
Kemény látván Szentimrénél (Gyulafejérvár mel-
lett, 1441-ben), hogy a török Hunyadinak elfogá-
sát vevé célul, sok kérelme után reá veszi a vajdát,
engedné, hogy öltözetébe kelhessen, magát a ho-
nért és ő érette feláldozhassa s így dicső halállal
vesz és haszonnal, mert az ellenség közül húsze-
zer marad a csatapiacon s a mieink teljesen győz-
nek. Hunyadi teljesen ki van mentve az alacsony-
ságtól. Amit a darabból olvastam, jól van dolgoz-
va, motiválva, de nem tudom, a mese ad-e elég
anyagot, amiből egy nagyhangzású szomorújáték
szövéddhessék.

Ezen szép gyülekezetben látám kanonok és ko-
lozsvári plébános és most kormányiszéki tanácsos
Szabó János urat, a mindenek által nagyon szere-
tett piarista vicerector Korost, itt a lutheránus ek-
lézsia prédikátorát, Liedemann Mártont, kevés
hónapok előtt még lőcsei rektort, itt a megneve-
zett prof. Szilágyi Ferencet, kinek kedves külsője
aszerint nyer szívet, ahogyan mély tudománnyal s
lelke miatt közönségesen szerettetik; a lyceum s
reform. és unitar. kollégiumok professzorait s az
utolsóbbnál histor. prof. Molnos Dávidot Thucy-
didesnek fordítóját, és a még gyermek Kelemen
Lajost, kit a Döbrentei példája nyert meg liter-
aturánknak, mint a jelen nem volt ifjabb Szilágyi
Ferencet, Rákosi Sándort, Szigethi Mózes, Füzesit
és még ötöt.

Erdélynek szabad dicsekedni, hogy literatú-
ránk gyümölcsei annak felvirradásában itt termé-
nek, és nem nálunk: nekünk, hogy a jobb ízlést s
nyelvünk igazi csinosodását nem ők adák, hanem
mi, ha tudniillik a számból Báróczyt és Baróti Sza-
bót, ezt a rómaiak, azt a franciák követésében ki-
veszem. Némely házak férfi és leánygyermekai
fordítgatának, nevelőiknek s szüléiknek felvigyá-

zások alatt, s olykor ezeknek segédjökkel is, s
atyáikat nem tartóztatá fonák szégyenlés, a gyer-
meki próbát sajtó alá eresztteni. Belisart ketten
fordíták; itt adá Cidet Teleki Ádám; itt kesergé
atyjának s kedves testvérének halálát Teleki Jó-
zsef, egy felejtethetlen elégiában, mely legalább
folyó szép beszéde, könnyen ömlő versei s filozó-
fiai s politikai leckéi által étdemlé, hogy közönsé-
ges tapssal fogadtaték; s Teleki sok ideig első, sőt
egy verselőnek tartatott, s az idegen íz gyűlölöinél
a Cid fordítóját is elhomályosította; Gyöngyösi Já-
nos itt írta rimes disticheit, míg nálunk a szép is-
mében alig találtaték egy-két író, kit a nemzet is-
merni akara. S az erdélyiek, hívek a szokáshoz,
úgy hitték, még mindig van valamely hiánya ne-
velésöknek, ha gyermekeiket külföldre ki nem
küldik, amit mi igen kis számban cselek vénk. Az
erdélyiek így, ha nem tanultak is, láttak, hallottak,
könyveket hoztak haza, olykor rezeket, metszett
köveket, fitogtatásul talán magokra nézve, de má-
soknak nagy hasznokra.

Kolozsvárnak vagyon mestere a szabdalkozás-
ban, muzsikában, francia nyelvben. A rajzolásban
kettő van: prof. Neuhauser Gottfried, a normális
iskola mellett, (testvére Ferencnek, a szebeni pro-
fesszornak, kit 1805-ben Zsibón találtam, a szálát
festve s a szobákat s ezeknek egyikét vászonra
olajjal) és professzor Nagy Sámuel, a ref. kollégi-
umban. (A portrékban régóta bővelkedő Erdély-
nek arcfestője most nincs, s azt neki Bergmann ad
és Avenáriusz, vagy ha valamely utazó ide érke-
zik s Erdélynek ezen egykori szerelmét nem kelle-
ne felejtetni, ez az első lépés a mesterség gyarapítá-
sához.) Ez született Enyeden, 1783. február 7-én, s
Bécsben kilenc évig tanulta a mesterség több ágait.
(Az nem művészségre vezet, hanem művészi poli-
hisztorságra, minél nincs veszedelmesebb; nem,
mivel maga akará úgy, hanem, mivel tőle az kí-
vántatott,) Antiochusa s Sztratoniceje, melyet Fü-
ger után tusban mosdalt, jutalmat nyere. (Mivé
nem válhatott vala a lelkes, ügyes férfiú, ha egy
ágnak adhatta volna magát! Most a kalligráfiában
ad leckéket s midőn Bécsből megérkezők, kényte-
len vala falakat márványozni, hogy élhessen.) Is-
kolájában néhány gipszöntvényeken kívül semmit
nem láthatni és így ott semmi sincs, amin tanuló
gyakorolhatná látását. Egy-két ifjú kalligráfiai
mustrákat készíté az egzámenre. Abban Bedő,
Gyulai, Farczádi, Farkas tógátusok oly előmene-
telt tevének, hogyha egy ág mellett maradnak s a
művészi polihisztorság veszedelmes útjára nem
csapnak által, hazánk nem egyedül a Juncker és
Karács nevével fog kevélykedhetni. Amaz pozso-
nyi, ez püspökladányi születésű.

Schmelzer szobrokat ügyesen farag s még
ügyesebben fogna, ha tőle nemcsak szobrok, ha-
nem szép szobrok is kívántatnának. Szimon még
jobban gyűrűköveket, réztáblák és antikok után és
mivel a sok gyermekű atyának az nem ad elég
élelmet, pecsétnyomókat. Egy éppen nem nagy
carniolján, melyet Petersburgból vett hagyás után

készíte, egy nyargaló vitézt látni francia körülírással, mely azt hirdeti, hogy német birtokosa, lelkét istenének, életét urának, szívét kedvesének tartja, mint igazi lovanc.

Ló, lovanc, az igen apró s igen olvasható betűk nem lehetnek szebbek. Bohó perigraphiája nélkül irigyeném a követ orosz–német–francia birtokosának.

Tipográfiája a helynek kettő van, de azokról 1816-ban nem volt jó szólni. Mely betűk, mely papiros, mely ízléstelenség minden tekintetben, és mely rettenetes inkorrekcio, de íme el van törölve e szenny is (s egy magyarországi íróknak nem mondhatja többé, amit egy Erdélyben nyomtatott munka megpillantására monda, hogy ez a föld nagyon szereti az antikvitást. Az 1823-ban kijött tisztí kalendáriom már szép metszésű betűkkel van kiadva, s a chirurgus és protocollum többé nem chyrurgus és prothocollum írt) az Anacharzis utazásai a legkényesebb ízlést is kielégíthetik, ha tudniillik az ortográfiára néhol behunyjuk szemünket. Annak fordítója s kiadója polgári koronát érdemel. Bár a könyv minden háznál taláztatnék.

Könyveket Filtsch galanterie-árusnál találni. Rendes látni, mint állanak itt egyedül a filchükkel, bijoukkal, piros és fehér kenőcsökkel, porcelánnal a kötetlen és kötött bibliopolai portékák. De Filtsch lehetne annyi tekintettel a magyarnyelvű város iránt, hogy árulna magyar könyveket is, melyet a vevő a németül nem értő Guttmannál talál.

Színjátékszói Kolozsvárnak nyárban nincsenek s a játékszín még el nem készül egészen (már el van), sok munkába került meghaladni a gátlásokat. Annak történeteit a toldalekban.

5. LEVÉL

Gyönyörűségeim Kolozsvárt úgy tolták, űzték egymást, mint a mágiai lámpás festései, idő kell rá, míg azokat magamban elrendelhetem, tisztára hozhatom. Ez a hét nap valóban életem legszebb napjai közé tartozik s vádlok sorsomat, hogy a jó földet hamarabb nem láttam.

Ha miközénk jönne egy vendég, mit tennénk mi vele? Hideg nyájassággal fogadtatnék, a ház ura eszébe juttatná magának táncmestere leckéit, s mit Madame Etiquette első nevelőjétől tanult; ebédünkre, kávénkra, oszonnánkra s kártyázni, kocszni hívnánk meg s inkább kívánnánk láttatni vele magunkat, mint ötlet mulattatni. Engem itt sem a Herr Tanzmeister, sem a Madame Etiquette tanítványai nem kínzának el, ahelyett itt az a szerencse ére, hogy nagyok, kicsinyek, felvidult arccal jöttek felém, midőn náluk magamat fölvezette, vagy amit még örömeztőbb tesztek, ahol a rend nem tiltja, magam nevezem meg magamat s egy indulatos megölelés, egy meleg kézszorítás, ellenére a táncmesteri leckéknek, azt mondotta nekem, hogy régen ismerjük egymást, hogy keb-

lünkben egy láng ég. Így fogada Kenderesi, már leveleink által régóta barátom, így a tiszteletes öreg Fricsi Fekete Ferenc, egykor bírása a királyi táblának; így egy nagy tekintetű ember, ki az én Daykammal együtt neveltetett a pesti szemináriumban, s az én Daykamat szerette, így egy tisztafejű, tisztalelkű más férfi, barátja Síposnak, a bölcsnek; így egy más tudós, kit szeretetreméltó szerénysége úgy ajánl, mint mély és széles ismeretei; így egy nagy tekintetű asszonyság, ki előtt kevélykedve omlanék térdre, hogy elmondjam neki, mint imádom lelkéért s atyja nagy fényeért, ha azt tisztelem engedné.

Wesselényi, Velencéből jövén, 1814-ben, felém kerüle az ő Patakijával, kit ekkor láttam legelőbb, s feleségem, elnézvé a két, nem tanítót és tanítványt, hanem egymásra oly igen méltó barátot, őket Carlosnak és Pózának nevezte el, s a kettő elhűlve s örömmel elhűlve fogadta el az igen szerencsés elnevezést.

Alig menének el tőlünk, midőn vesszük a hírt, hogy Pataki elhala, s könnyek siratták a szeretetreméltó ifjú férfit. Tisztemnek ismerém most régóta ágyban sínló s igen érzékenyen megbántott atyját megtisztelni látogatásommal, s a szenvedés által még tiszteletesebb öreg ágya körül eltöltött óram religiói tett vala, nem a szenvedőnek adtam vigasztalást, hanem szívemnek táplálatot. Örvendve jegyzem meg a még akkor ifjú Wesselényiről, hogy ő a testet Kolozsvárról Zsibóra küldé ki, s megnyerte nagylelkű anyjától, hogy nevelő barátja, atyja mellé temetessék; Örvendve, kevélykedve jegyzem meg, hogy a koporsót Erdélynek első emberei vitték a szekérhez, és hogy azt sok fényes szekerek kísérték a határig. Mit teve egy nemes lelkű a megszorított ház egyik tagjával, azt elmondanom nem szabad. Az ily jelek ismét életet adnak a mizantropiára hajlani akaró szívnek.

Döbrentei négy ökröt fogata szekerembe s felvonata a Feleki-tetőn, mely Kolozsvárnak külvárosa mellett emelkedik. Mi négyen: ő és Gyulay s én és a lányom, hat szép szürkén hagyánk oda a várost. A kapaszkodó nagy, s útja száraz útban is alkalmatlan. A hegy oldala fel vagyon vagdalva a szekerek nyomai által, mint a mi alföldi nedves lapályinkon, hol az út nemritkán harminc s még több ölet foglal el.

Felek oly közel a fővároshoz, a sippadó hegy tetején fekszik s annyira szegény, amilyennek a Vlegyásza alatt fekvő falukat képzelhetem, melyeknek lakosai csikónyi nagyságú lovacskákon hordják széjjel Biharban, Szabolcsban, Szatmárban faedényeiket, oly formán megterhelve ezekkel, mint a tót, mikor hátára szedi szitáit, mert a zordon helyeken ez minden keresetök...

Míg túl Feleken, egy Kolozsvárról elhozott írást olvasgaték, lányom fegyelmessé teve, hogy utunk mellett szokatlan formájú kövek teremnek, henger és gömbölyű alakra simítva a természetből. A gyermek emlékeztetése nekem valóban igen

AZVJTORDAI REF. TEMPLOMERŐD.

kedves vala. Ezekből szelik itt, amint Döbrenteitől hallám, az oszlopokat és egyéb faragványokat, s a nagyalmási emlék is innen rakatott. Jobb- és bal-kéz felé gazdag erdőségek vonulnak el, s szép szakokat csinálnak. Tovább sok kaszálókat s máléföldeket találtam s nagy fogadókat állásokkal, de Tordáig, mely Kolozsvárhoz két posta, nem semmi faluk.

Torda a maga sok templomaival s messzire sokat ígérő házaival kieszen fekszik egy szőlődomb lábánál. Ezt a rómaiak Salinaenak nevezték sóbányái miatt, melyek a lapos tető ormán vannak. A helynek nagy piaca van, mind az itt kétfelé szakadó országút, mind a sóbánya s az abrudbányai rengetegek miatt, melyek oly kietlenek, hogy oda szekérutat sem találhatni.

Még fenn vala a nap, s Döbrentei Alsószentmihályfalvig akara elvinni Gedő József úrhoz, nyelvünk emelkedésének egyik buzgó s értelmes barátjához, de nem állhata ellent kérésemnek, hogy prédikátor Gyöngyösi János úrhoz, leoninistáink antisteszekhez, ha csak kevés pillantatig is térnénk be, mert bár utam ismét erre lesz, tartathaték tőle, hogy akkor már az éltes embert nem lelem. Úgy tetszék, déli álmából verte fel miattunk hitvese, mert későcskén is jött elő, s egészen fel nem derülhete. Az embert látván magam előtt, alig hihetém, hogy mindnyájunktól utált verseit, de melyeken a könnyű ömlést nagy igazságtalanság nélkül nem lehet nem irigyelni, nem csudálni, ez terjesztette legyen el. Egy szépképű öreg, a legtisztább bőrrel, lángoló orcákkal s egészen fehér hajjal. Bergmann jól eltalálá képét, de a tudóst akará adni, nem az embert, s így a kép oly fanyar, mint az ember nagy mértékben szeretetreméltó.

Egy hozzám írt levele szerint még iskoláiban elkezdé írni rímes hexameterait s pentameterait. Most rímetleneket is ír, de vitatja, hogy ugrást semmi dologban nem jó tenni, és hogy a maga korabeli olvasókat csalva akará vezetni a római és görög szépségekhez. E gyanús állítását még szent példák is támogatá, meg nem sejtven, hogy a szent példák, a régi és az újabb időkben, az ellenkezőt is tanítják. Valljuk meg, füleit akkor még csiklandották a rímes distichonok, valljuk meg, hogy akkor még tetszék magának és nem ok nélkül, hogy a technika nehézségeit úgy győzé meg, amint azóta sem más senki, s kell-e neki azért pirulni, hogy ízlése akkor még hamis csillámokon kapott s oly tapsokon, mílyeken, aki ügyét és magát becsüli, soha nem kap, sőt fut. De nem olyan-e az, amivel ő kevélykedhetik, hogy látván másoknál e jobbat, ámbár még mindig találkoznak, kik csudálják dolgozásait s tőle ilyeket kívágnak. Elég erővel bírt általtérni a jobbra, s rímekeket többé distichonaihoz nem fűze, s ezt nyolcvanadik évéhez közelítvén. Rajnis, Baróti, Révai ugrást tevének s jól tevék, hogy tevének. Kell-e pirulnunk, hogy megtévedénk valaha? S nem tanácsosabb-e vallást tenni, hogy megtévedénk? Ezt azonban a szíves öreg megkímélése miatt elhallgatánk. Oly érzésekkel jövék el a tiszteletet érdemlő embertől, mintha leoninusokat soha nem írt volna. Sokat szenvede dicsősége mellett, mert megleckézte szegényt a szelíd Ráday is, mint gróf Teleki József és mi sokan, s ki tudja, nem ez az ostrom vezette-e szép magaelzásására.

Született Krasznán, 1741. november 4-én; meghalt Tordán, 1818. március 14-én. Leánya nem neveltetett poetriának és mégis az leve, de verseivel nem kérkedik, s bosszúságára atyjának újabb poétáink dolgozásait, s még a Daykáét is és a Poetai Berek darabjait, könyv nélkül tudja. Atyja ezeket nem kedvelé, mert idegen ízlésűek.

Elkésénk s megszállánk a fogadóban, általel- lenben a vármegye házával. Barátim engem unitárius rektor prof. abrudbányai Szabó Sámuel úrhoz vezetének el. Nem lelék. Ha a kollégium kised és képzelhetetlenül rossz épületéről szabad volna következtetni, úgy ezen tudományos intézet felől jót mondani nemigen lehetne; a XIV. század szurdékit látám magam előtt a műzsáknak e nyomorú barakjaikban. A templom új munka, de íz nélkül épült. Az unitáriusoknak, valamint a két más protestáns felekezetnek is tornyaikon kereszt, kakas, vitorla, vagy csillag helyett mindeddig, s amint látám az egész Erdélyben nincs egyéb jel, mint egy teke. Mintha egy nem rövid rúd végére egy almát szúrtak volna fel.

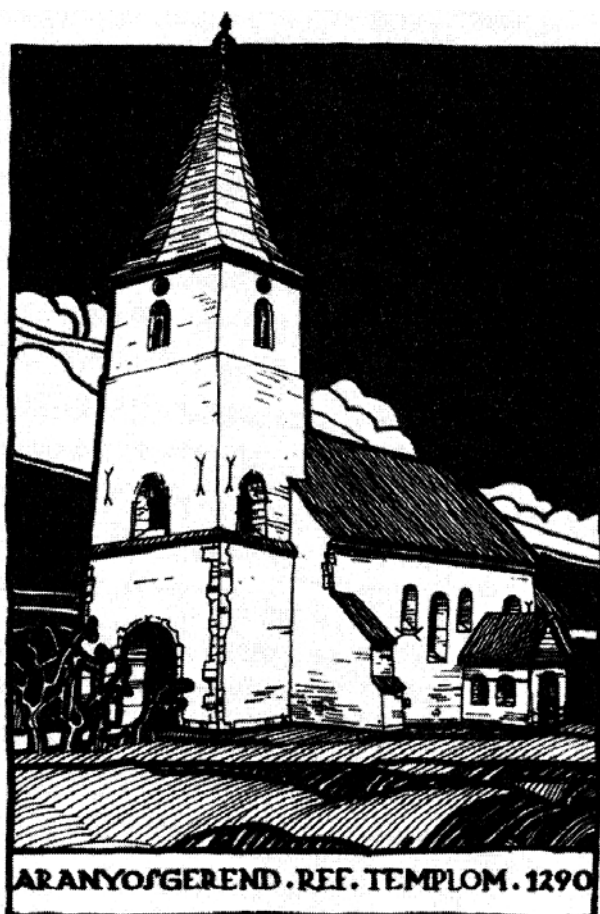
Éppen le akaránk nyugodni, midőn prof. Szabó úr visszaadá látogatásunkat. Egy szíves, lelkes, kised öreg, ki első pillantatával szívét nyer. Én e felekezet követőjét most látám legelőbb, s Kolozsvárt egyéb gondjaim valának, minthogy dogmaik iránt tehessek kérdéseket. Éltem tehát az óra kedvezéseivel s kértem, lenne bizodalma hozzám s

beszélje elő teljes szabadsággal, mi választ el bennünket tőlük. Kész vala teljesíteni a kérést, nyugalomban s a kívánt egyenességgel. Az nekem nem látszott azon professio fidei szerint, melyet Erdélyben e század eleje táján magyar nyelven s negyed rétbén nyomtattak s prof. úr elosztatá kétségimmet. Közelebb állunk egymáshoz, mint képzeltem volt, s ma már ők sem tanítják, amit Blandratájok s Dávidjok hirdete. Az antitrinitárius és socinus nevezet előttök nem kedves s unitáriusoknak kívánnak törvényes nevökkel hivatni s így hivatnak, nem sociniánusnak. (Tudományukat Blandrata György, Zápolya János királyunknak udvari orvosa hozta be Lengyelországból. Ettől azt Dávid Ferenc, Zápolya János Zsigmondnak református prédikátora kedvelte meg; s ez már most unitárius, mint ura is, Kolozsvárt, a Híd utca szegletében felállta egy lapos kőre s a felcsődült sokaságnak nagy tűzzel prédikálá a keresztény színbe öltöztetett deizmust. A sokaság, meghatva ennek tüze s ritka ékességű beszéde által, körülfogá az új hit tanítóját s vitte az akkor protestánsok által bírt nagy templomba, s papjok Heltai Gáspár nagy örömmel fogadta annak küszöbein, s a néppel együtt maga is a Dávid tanítására tért.)

Szabó úr sokat dolgozott magyar nyelven, fordította nevezetesen a Marmontel Inkáit és a maga idejében nagyon kedvelt édeskés Mezei Éjeket, melyeknek sem egyike, sem másika nem volt soha kedves olvasásom. Dolgozásai mind kéziratban maradának. Született Abrudbányán, 1756. karácsony első napján, Göttingát 1791-ben látta. Felejtetetlen előtte berlini udvari prépost Spalding, ki a bátoratlan látogatót csókjával ereszté el, s felejtetetlen az óra nekem is, mely engem ismeretségebe vezete.

Torda alatt a nem nagy, de sebes Aranyoson zsindelyes fedelű szép híd vagyon általvetve. Utunk balra tért, s annyira elázott lapályon keresztül, hogy itt fűzekkel kellé beültetni a rétséget. Két kisdéd szegény oláh falu a kövér földön s a Torda szomszédságában, festi a nép lomhaságát. (Nem jó dolog a sok böjt, papjaik is szeretnék megkevesíteni.)

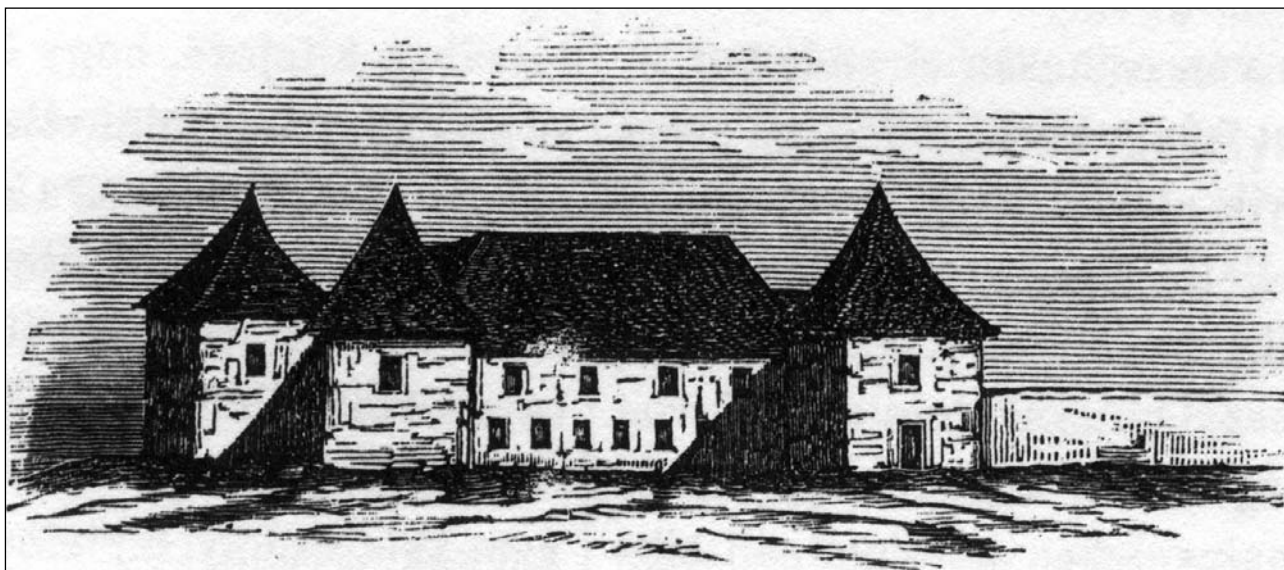
Az egyik végén sátorokba verekedett cigánytáborot látánk. Gyermkeik, legényeik, leányaik futának a két szekér felé, koldultak s forgatni kezdek kerekeiket félig vagy egészen meztelenül. Az első szekérről pénz repül feléjük, de látánk is a kézzel adott intést, hogy ne forogjanak. Egy másik csapat mellettem kezdé mutogatni mesterségeit. Én befogtam szemeimet, s semmit nem adtam. Leányomat mulattatá a még eddig sehol nem látott forgás, kedvére hagyta őt, gyenge kora sikertelenné tette volna intésemet. Inasom úribb vala uránál, pénzt löke ő is s nem tudván nyelvüket, kezével inte, hogy forogjanak. Mint a spártai atya vivé gyermekét, marhává részegedett Helóta szemléltére, úgy éreztetem én most az enyémmel. Mely különbség van köztem s cselédim közt, s mely kínos dolog érző léleknek ezen elaljasodott-

ságában látni az emberiséget, s mely illetlen abban találni örömet, ami másnak fáj! Tanításomat igazán hathatóssá az inas tevé, mert ez embertelen vala akkor buzdítani őket a karikahányásra, midőn előre látá, hogy ezek elkapva a forgás által, pocsolyába esnek. A gyermek most megfedd az inast, de mentség gyanánt azt kapa feleletül, hogy cigánynak az afféle nem esik nehezen, gúnyájában nem volt kár s még örül, hogy pénzt kap. Talán enyhítheti a dolgot annak tudása, hogy az ilyen másutt is esik. De valóban, hogy rútú más hol is esik, nem ok a rútúért meg nem pirulni.

Midőn az egyik falun keresztül menénk, egyike az itt táborozó lazzaroniknak szekeremhez közelítve kinyújtá felém jobbát s a némaság hangjával koldult. Thersites ehhez képest Achill vala és Nereus, alig képzelhetni undokabb képű, szerencsétlenebb teremtet. Megszántam a némát, a sántát, a púpost, a csonkát, s amit amazoktól megtagadtam, ez egynek adám. De alig válánk el egymástól s kocsisom a nyeregben figyelmessé teve, hogy a bicegő teremtet felegyenesedett s magasakat szökellve sikoltva szalad a tanya felé.

Erdély 1790-ben gondoskodék az emberiségnek e szánást és utálatot érdemlő szaka felől s meghatározá, hogy az, uraságok nekik állandó lakot és földet is adjanak, ők pedig nekik úrdolgozzanak. Így sokan megtelepedének, sokan udvarokban neveltetvén kisdéd koruk óta, udvarcselédeknek használtatnak. Ha a góg szerezcent kívánt

Radnót

cselédnek, miért ne lehetne félszerecsen cselédünk (annak érzésében, hogy jót teszünk, midőn azt tesszük? A szokatlant keresni kislelkűségre mutat ugyan, de az is mutat valamire, ha a jót azért nem tesszük, mert szokatlan.)

Az Aranyos egy nagy dombnak egészen elmosta már felét, látni, hogy ez valaha a jobbra maradt tetők lábaikig ért. Nyílni gondoláin a völgyet s teljesedni látám, amivel a gubernátor biztata, hogy itt a Mezőségre jutok, mert most azon síkon valék, ahol Traján végképp megveré Decebált; (azt ma is Traján réjtjének nevezik, az oláh Ritu Trajanulunak. Úgy reményelem, e mezőség az lesz, amit mi nevezünk annak: erdőtlen gazdag, nagy térség, de örömem kevés ideig tártá. (Erdély nem tudja mi a lapály.) Gerendnél (mely Kemény-birtok, és amelyet Kemény Jánosában Gyöngyösi István is emleget) által kelle mennünk a vízen, s az út Kécénél meredek tetők közé csavarodott.

Alig érénk itt a hegyekbe, midőn egy csoport oláh asszony leereszkedik a tetőkről messzire elszéledve egymástól. Epret szedtek volt, mely minden eledelök az idej példátlan éhségben. Az első szekérről kiáltás esek rájuk, jönnének elő, s a had megszalada, úgy hitték, el akarják szedni tőlük, amit gyűjtöttek. Egyike nekibátorodik s előjött s látván a többi, hogy epre elvétel, de érette meg is fizettek és hogy ez görbedezve köszöngeti a pénzt, ők is toláknak reánk a magokét. Egyedül az vala kérésök, hogy fazakaikat visszakaphassák, azoktól pénzüért sem akarnának megválni. E rettenetes magasságú hegyeket azért hívják Mezőségnek, mert rajtok igen kövér fű terem, s itt úgy nem lehet látni egy kökényt, egy galagonyát, mint a nyíregyházi pusztákon. S a fű fel nem legelve állott, nem érttem, mint használtatik ez, s az első kocsi cselédjei fejték meg a titkot. Szekereken hozatnak fel a szánok a völgyből, mihelyt a széna fel van gyűjtve, a szánt megrakják s egyet taszítanak

rajta, hogy szaladjon a völgyig, ott kazalba rakatik a széna.

Végre három és négy óra között, minekutána két teljes óránál régebben jövünk, magunk előtt látánk Ludast, körülfogva egy kised tengerrel, s a gubernátor nénjének, generális gróf Bánffy Györgynének házánál megszállánk.

A tágas mezei lak a maga sok oldalépületeivel, töltő házával, csűrével s oly hosszúságú góréival (kukoricakas), ami felől a felföld lakosainak képzelete sincs, mutatja a birtok nagyságát, noha a falut nem maga bírja a grófné. Erdélyben kevés hely van, mely csak egy urat ismerne, a testvérek többére egyaránt osztoznak (hívebbek a természet-hez, mint ahol egyedül a legidősb fiú nevezheti magát atyja gyermekének. Erdélyben majorátus és seniorátus egy sincs.) De az ily fényű udvarház mellett az igen szegény falu! Ennek az lehet oka, hogy a lakosok oláhok. Az erdélyi robotázás felől nincs tiszta ismeretem, de ez a nagy szegénység nem a bánás következése. A bogártelki lakos is robotáz és mégis háza teli van mindenféle bútortal, a munkás gazdasszonynak nagy rakásban állanak pokrócai, magának és leányainak s nénjének kézi munkájok s a magyar gazda csűrje körül négy nagy szépségű borjú füvelgetett.

A tiszt a folyóson terített asztalt, kérésre megnyitá a szobákat s nagy okom vala örövendeni, hogy e kedvezésre megszólítottam; a falak elvannak töltve portrékkal, rosszul festettekkel ugyan, de ezek történelmi tekintetben többet érnek, mint az idealizáló dolgozások: igazabban adják, akiket ismerni óhajtunk. Ilyen vala mindjárt a meghalt gróf Kemény Farkas, rendek előlölője, ki fia volt a hajdani gubernátornak, Lászlónak, és akinek viszont egyetlen gyermeke Anna, a hely mostani asszonya. Itt függ a fejedelem Kemény Jánosé is, oly irtózatos mázolatban, hogy lehetetlen vala értenem, mint tűrhetek azt maradéka, kik ezen

Marosvásárhely

ösükkel kevélykednek. De a sok nem jó között egy kardinális fejét találtam itt a legcsillogóbb, legpajkosabb ecsettel festve. Az arc sovány, a haj lenszí-nű, s nem magyart mutatnak a vonások. Senki sem tudja, ki feje. Én római munka másának nézem. Az erdélyi házaknál azt lehetne s kellene várni, hogy őseiknek képeiket nagy művészekkel festetik le s rézbe vagy kőbe metszetik, mert jöhet idő, hogy különben ezek a festések is mind elvesznek. Aztán őseink hálás tisztelete religiosus érzés.

6. LEVÉL

E táj lakosai nem emlékeznek ily özönre, s a Maros kiömlése miatt kénytelenek valánk harmadnapig mulatni Bogáton; hasonlít ez ahhoz, melyet 1813-ban nálunk a Hernád és a Tárca tévének, hol a tárcai kastély és templom egy éjjel (augusztus 26-án) el vala seperve, s a sebes Hernád egy kazal szénát negyven odakapaszkodott szerencsétlennel mérföldekre vitt, s Szebennek lakosai (Eperjes és Bártfa között) negyednapig laktak házaiknak zsindelezeteik alatt, vízben állva a felső szobák is. Hihetetlen dolgok azoknál, kik soraimat később fogják olvasni, de mi megtörténni látánk.

Gróf Gyulay Lajos, ki Bogáton vendéglőnk leve, mert az elmúlt májusban özvegy és gyermek nélkül elhalt nagybátyja, István, itt házat hagyta, huszonnégy embert rendele, a hidast hajtani és vonni. S minthogy utunk a Maros partján víz alatt álló réten mene, bivalyokat fogata mind a két szekérbe. Menésünk a fekete elefántokon így amadizsi menés volt.

Míg itt mulatánk, ki-kijárék a ház alatt elfolyó

Maros szélére, s leülék a fedett lócán a kiskapu mellett, hogy Kutyalvára tekinthessek, mely az előttem elterült tenger szélén Bogát felé igen kedves festői tablót ada. A hely téren fekszik, de megette dombok és hegyek emelkednek, s a lakóház szépen mutatja magát a hosszan elnyúlt sűrűség végében, melyből messzire szökellenek ki az olasz nyárfák, s annál szebben, mivel nem nagy számban s nem untató monoton sorokban. Szendergő lelkem szerete oda repülgetni, s kedves kis világot teremte ott magának. Midőn végre elindulánk, alig vártam, hogy közelebb érhessek a helyhez, s megismerkedhessem fekvésével. De elenyésze az altatás játéka, s a megszeretett hely közönséges dísztelen sáros faluvá vála előttem. Így veszté el becsét előttünk sok csudált dolog az erkölcsi világban, mondtam, s a csalódás itt még gyötrőbb!

Nemsokára azután meglátánk Radnótot, előbb a maga játékosan alkotott épületeivel, majd azon-túl a négyszögű kastélyt, Bethlen Gábor fejedelem alkotását. Ez pusztá, de még épen áll tiszteletes alakjában: az újabb összeomlott, egy részének fedele nincs, s az oldalfalak ki vannak dőlve. A ré-gibb kastélyban egynél többször tartatának diéták. A hely nevezetes s azért is, mivel Báthori István 1575-ben itt veré meg a Socinust követő Békési Gáspárt, kinek ingerkedései a toleráns Báthorit oly intoleránssá tevék Békési felekezete iránt.

Tíz óra vala, midőn meglátánk Ugrát, de a hely üres volt. Gróf Haller Gábor kevés órával előbb indula Szeben felé, hogy ott a szász nemzet comesét hivatalába beiktassa. Egy szelíd arcú franciská-nus, a ház káplánja fogada el bennünket, s láttatá velünk a kertet, az istállót s végre a gróf könyveit; a franciául olvasók innen szedik, amire szükségök van, s mindenfelé Erdélyben.

Az ebédnél Döbrentei vevé a poharat, s libatiót

Teleki Teka kívül – belül

teve a Telemach fordítója árnyékának, mert Ugra annak birtoka volt, s a hely mostani ura annak fia.

Hanyatlék a nap, midőn Vásárhelyt egy hegynek nyugotra fekvő oldalán megpillantánk. A kies, de sáros táj el van hintve helységekkel, s valamiben hasonlít a Kassához. Cancellárius Teleki Sámuelnek háza, hol könyvei tartatnak, s közel ehhez a gróf Kendeffyé, s a reform. kollégium s távolabb a várbeli nagy templom messzire kitündöklének a szőlős hegyoldalból, mint parton fekvésök, mind nagyságuk miatt.

A cancellárius épülete homlokkal délnek fekszik, s a két sor ablakú épületnek keleti szárnyát foglalá el a bibliotéka. Azt egyfelől az udvar, másfelől kertecske veszi körül.

A custos lakától rövid folyosó viszen az előszoba ajtajához, mely felett e sorok olvastatnak:

MUSIS PATRIIS

GRATISQUE POSTERIS

D. D. SAMUEL S. R. I. COMES TELEKI

A bibliotéka hajóját galéria veszi körül, hová a hajó ajtaja mellett az udvar felé esik a felmenetel. A könyvek nem állanak a hajóban, az egészen üres, hanem a hajót mind a négy oldala felől körülölelő felső és alsó karban; sárgarézből font drótajtók zárják el a könyveket, hogy címjeik láthatassanak, de a kincs a meglopás veszélyének

kitéve ne legyen. Az almáriomokban, valamint az előszobában is és ez ebből nyíló kabinetben nincs többé üres hely, sem a bibliotékába új almáriomok nem hozathatnak, hanem ha az ásványok gyűjteménye más szobákba vitetnék.]

Az architektus értelemmel és nagy szerencsével teve rajzolatját. A hajó oszlopfalai az ablakok irányában ürességet hagytak, s onnan vasrostélykönyöklők mögül lehet letekinteni a hajóba, mely így a felső és alsó ablakok által elég világosságot kap. Aki az ajtón belép, s a kar alatt megáll, magával általellenben látja a cancellárius képét, a Szent István nagykereszteseinek ünnepi öltözetökben; a kép igen hív és szépen van festve. A művész rajt nem hagyá nevét, s így azt annál illőbb elmondanom: Tusch János, a cs. k. galéria őrzője Bécsben. Függ egy képe Nagyváradon, Bihar vármegye kisebb palotájában is (Hickel Józseftől), mely után a rezes orosházi Csetter Sámuel, most professzora a rézmetszésnek Petersburgban, a cancellárius bibliotékája katalógusának első kötetéhez metszé; hív az is, de a képnek visszas tekintetet ada dolgozója. Amit Ehrenreich metsze Pesten, elijeszti a szemet. A később időknek nem lesz kedvetlen tudni, hogy ez az úr szálas és húsatlan termetű volt.

Alatta e képnek a, két első pilaszter előtt általellenben egymással a cancelláriusnak s meghalt

hitvesének, iktári gróf Bethlen Zsuzsannának részbe öntött s ismét mind igen hív, mind igen jól dolgozott büszkjei állanak fekete márványoszlopocskákon, e jegyzettel: F. Thaller, Tyrolens. fec. Vindobonae 1805. Az ajtó előtt állónak feje felett függ a kancelláriusnak, Sándor atyja által, nagyatyja Mihály, törzsök atyja a mostani minden Telekieknek; balja felé függ a kancelláriusnak franciaországi utazása alatt festett képe s azon innen a gróf Festetich György, ennek sógoráé, a gróf Széchényi Ferencé, a gubernátor báró Brukenthal Sámuelé; s a túloldalon a kert felé a kancelláriusnéé, a Hunyadi Mátyásé, a Bethlen Gábor fejedelemé, s a sabaudiai Eugeniusé.

Az első szobában függ Wesselényi Ferenc, a palatinus, szakállal, nyírt hajjal, zöld bársony bőv újjú dolmányban; egy szép arcú férfi (mennyivel szebben itt, mint amely a Pest vármegye palotájában függ. Figyelmet érdemel, hogy amely képét Wesselényinek Wiedemann festette és rézbe metszette, az e szókkal van megjegyezve: ad vivum pinx et sculps. s innen látjuk, hogy mely a kassai Minerva egyik kötete előtt áll, éppen nem adja a nevezetes férfiat), s egy hasonló nevű kormányzó tanácsos; gróf Rhédey Zsigmondné, született Wesselényi Kata, gróf Teleki László, a koronaőr atyja, gróf Lázár János, a statuum praesidens és deák s magyar verselő. A felsőbb karban a koronaőr, gróf Teleki József, de (amit sajnálni nem kell), nem a Kreutzinger 1790-ki festése után, mely minden egyéb képeinél szebb és hívebb is (nem lehet érteni, miért nem ezt tették le itt; Kohl ezen aláírással: Non est mortale, quod opto, a Kreutzinger festését metszette.) Püspök Batthyány Ignác (ha az a lakk-testszín meg nem csal, Bergmanntól s nem eléggé híven és hidegen.) Nevelni akarám ezen képek számát s ide küldém a kassai prof. Baróti Szabó Dávidnak, 1788-ban olajban festett képét, hogy a halhatatlan székely, a Székelyföldön fogadja el hálás maradéka tiszteletét. (De meg kell jegyez-nem, hogy az a cagliostroí görbült fej, melyet a képnek a festő, Klimes Tamás ada, sem nem a festő vétke, sem nem a Szabóé, sem nem az enyém, hanem egy más valakié, ki távollétemben, a festőt medterezé. (Azt Kohl rézre metszette, s a kép igen jól hasonlít Szabóhoz. Szintúgy jó azon másik képe is, mely az Aeneis fordítása előtt áll, Kininger után, ki oly lelkesen s oly szépen festett mindent.)

(Mi lehetne ez a ház, ha az erdélyiek ide küldenek be nemzetségeiknek nevezetesebb tagjai képeiket! De a festés vásznára, hátul, fel kellene jegyeztetniük s olvasható betűkkel, a személynek nevét, hivatalát, szüleit, lakását, születése s halála napja-it, hogy a támadható kétségek eltávoztassanak. E gondot sok tekintetek tanácsolják.)

Igaz Sámuel a maga Zsebkönyvét 1821-ben Mátyás királynak képével ékesíté, melyet az ambrási gyűjtemény darabja után metszetett, s ez éppen nem egyez az itt függővel. Kérdés tehát, melyik képe igaz. A kancellárius a magáét a strassburgi

professzor Schofflin bibliotékájában állotról másoltatá s az tökéletesen egyez azzal, melyet maga Hunyadi Mátyás ajándékoza a bécsi Németúj-hely magisztrátusának. Így ennek igaz volta felől nem lehet kérdés: azt az ambrásit magyar arcnak ismerni nem lehet.

Bibliotéka tekintésére rövid idő félnap; mi pedig itt sokáig nem mulathatánk, mind hogy gróf Gyulaynének anyai rettegését eloszlatassuk, noha előnkbe küldött huszárját visszaküldénk a jó hírrel, hogy élünk s jövőnk, mind hogy a szebeni szász ünnepen megjelenhessünk, így meg kelle elégednem azon örömmel, hogy a klasszikusok vagy ritka, vagy királyi pompával készült kiadásait s a Piranesi Rómáját s a Múzeum Pio-Clementinumot végigforgathatánk. Akik itt tovább mulathatnak, gyönyörködni fognak ezeknek itt látásában: Corn. Tacitus, Codex membrán. Ex biblioth. regis Mathiae Corvini, Catullus, Tibullus, Propertius, ex eadem, Biblia sacra. Codex ms. seculi XI. in membr. Tenuiss, Seneca philosophus. Fol. maj. Editio princeps Neapoli, 1475, Az Aldus nyomtatásai, sok számú kötetek, Calergi etymologicum magnum. Vent. 1499, Conformitas vita. B. Franc, et Jesu Chr. Fol. 1510, Fascic. rer. expetend. et fugiend. Fol. 1535, Pasquillorum T. 11. 1544, Clemangis opera 4° 1613, Onus Ecclesiae. 4° 1620.

Servetusnak Restitutio cristianismi 1553 című munkáját a kancellárius II. Józsefnek a bécsi udv. bibliothéka számára nyújtotta által, de meg van itt leírva (a tavaly meghalt udvari ágens, Vitéz József úr kezével, kit a kancellárius, szép írása miatt, a debreceni tógátus közül maga mellé vett volt), meg van azon újabb kiadásban is, melyet Murr, a kancellárius híre nélkül innen kiíratott s kieresztett.

A kancelláriusra őseiről semmi könyvek nem maradának. Maga fogott e kincs gyűjtéséhez 1759-ben, midőn Bazelbe, Párizsba, Hollandiába atyja testvérének fiával, a koronaőr Józseffel, tanulás végett ment vala ki; s vásárlásaiban az a kívánság vezeté, hogy oly könyveket szerezhessen a hazának, melyek a magok nemőkben vagy legjobbak, vagy ritkaságuk miatt is becsesek, és amelyeket nagy áruk miatt magányos bibliotékában hiába fognánk keresni. Katalógusainak három kötetei már kijöttek, s nemsokára a negyedik is sajtó alá megyen. A könyvek száma aznap, melyen én itt valék, harminchatezerkilencvenhat kötetet teve, ide nem számlálván azokat, melyek a kancellárius kezénél állanak, s azoknak naponkint szaporodik száma. Hitvese osztolni akara férjének érdemében, s a magyar könyvek a grófné szerzeményei, az ásványok pedig fioknak, a meghalt Domokosnak köszönik lételőket; s a kancellárius nagyon megszorította. A numizmák még nem érkeztek le Bécsből. Sajnálottam, hogy ennek a hamar kihalt igen nemes lelkű ifjúnak képét itt nem találám. Ő idővel második atyja fogott volna lenni.

A kincs fidel commissumként megyén által a kancellárius egyetlen fiára, Ferencre, egy itt a piacon álló roppant és ékes ház jövedelmeivel, hon-

nan a bibliotékárius fizethessék s a könyvek szaporíthatassanak.

Bibliotékárius Szabó András úr, tavaly még professzora báró Wesselényi Miklósnak, a filozófiában, nem eléglé meg azon kedvezésit, hogy velünk itt korán reggel óta tizenegyig mulata, hanem elvezet a reform. kollégium bibliotékájába is. Mily kicsinynek tetszék ez most ama másik után! De ha ennek láthatását nagy nyereségnek most már nem tekinthetünk is, a prof. Tompa János úr ismeretségét annak kellé tekintenünk. Jó fej, s nemcsak tudós, hanem szeretetreméltó is egyszerűsmind.

Bibliotékárius úr ebédre hívta bennünket, hogy minden pillantásunkat haszonra fordíthassuk, s a tanulni szerető s tanulni tudó az ily elkészült szerény, de el nem zárt férfitől sokat tanulhat, kivált, midőn a tanító és a tanuló egy úton járnak, s így a bizodalom köztök minden lépten szorosban szövődik. Ebédünk socraticus volt. Midőn el akaránk jönni, Szabó úr kérésemre kénytelen vala ismét megnyitni a bibliotékát, hogy a kancellárius képét még egyszer láthassam, hogy még egyszer illehessem büszjtét. Eltelve azon tisztelettel, melyet a halhatatlan férfi minden magyartól, tőlem pedig harmincegy esztendő óta tapasztaltatott kegyeiért kívánhat, azzal vevém végbúcsúmat képétől, amit Róma metszete a 493-beli consul Scipio kövére: Honc oinom plurime consentiont dvonorum optimoni fuisse virom.

Maga Horácnak e szavait vetteté Orosházi által metszett képe alá: *Secundis temporibus, dubiisque, rectus; s pecsétjére Seneca után: Recte factorum merces est fecisse; s ki ismerte a valóban tiszta s nagy embert, aki utána nem esküsz, hogy igazán esküdött? Ilyennek ismeré Terézia, József, Leopold, Ferenc; Albert szász-tescheni, lengyel királyi herceg, egykori helytartónk, Mária Teréziának veje; Károly főherceg; Dahlberg németországi primás; Hohenwarth bécsi érsek; Erdély és Bihar, egész nemzetünk. Felpillanték a Bethlen Gábor és Wesselényi Ferenc képére is, s eljövék szerencsésnek nevezvén az órát, mely elmosá rólam azt a szenny, hogy nemzetemnek e kincsét hogy mindeddig nem láttam.*

A kancellárius egyszersmind főispánja Bihar-nak s a Józsefi uralkodás alatt kir. kommisszárius-ságot visele s tagja a göttingai, jénai és varsói tudományos társaságoknak.

Midőn Buczy a bécsi szemináriumban tanult, egyszer két óráig olvasa a kancelláriussal, ki a görög és római literatúra kedvelőjét szerette magához szítani, s a kancellárius közbevetésének köszönheté azon szerencsét, hogy herceg Hohenwarth, az érsek, ezt pappá szentelé, noha a parancsolt esztendő nem érte vala el. Fejedelmeink mindnyájan s kivált II. Leopold és a fels. ház tagjai közül a tudományokat s mesterségeket boldogítani szerető Albert, lengyel királyi s szász-tescheni herceg s ennek örököse, a hadi borostyánnal koszorúzott Károly főherceg sok kegyekkel voltak

iránta. Midőn a kancellárius hitvesének s fiának halála által fekvő beteggé leve, a bécsi hercegek s a későbbi németországi primás Dahlberg s szuperintendens Höchenbach egész órákig ültek barátjoknak ágya körül. Nekem utolsó nála létem alatt nem olvasta, hanem elmondotta azon levelét, melyet a nagy Heinének írt és amelyet tőle válaszul véve, s nem ismerem a dolgok becsét, ha nem kevélykedném annak elbeszélésével, hogy 1786-ban, Szabolcs vármegyei főnótáriussá akara kinevezni, s Vay József mellé, ki annak viceispánja volt, de ezen irigylést érdemlő szerencsém, azon irigylést még inkább érdemlő szerencsémnek kelte feláldoznom, hogy a tudományok pályáján, későbbi ipam, gróf Török Lajos és ez által referendárius, később fiumei gubernátor Pászthory Sándor, s a nagy iskolai minister báró Swieten alatt szolgálhassak.

Nem akartam senkit látni, míg a bibliotéka megtekintésével készen nem valék, nehogy elfogjanak, vagy velem jöjjenek, s öröमित megháborítsák. Most Arankát mentem látni, kit már 1794-ben a hegyaljai szüreten láttam. Tudtam, hogy most is azt fogja tenni, amit mindig: térítgetni a nyelvrontás eretnekségéből, s elkészülve mentem hozzá. Alig ölelénk meg egymást, s hozzáfoga térítésemhez és én észre nem vehetőleg a nemzet históriájára csaltam által; mikor ott öldökle paradoxáival, a jelenkor történeteire vontam, s mikor ott untata el, a Kant filozófiájára, melyet szörnyen gyűlölt, s mikor ott is eluntata, az asszonyokat adám neki témául. Annyi mezőt találván nyitva, melyen kedvenc ideáján nyargalhasson, nem vette észre, hogy míg magának teljes örömit ad, engem nagyon elgyötör. Tovább élt a sok nemes tetteket tett férfiú, mint neki kell vala s az is baj.

Zeyk, asszesszora a kir. táblának, s Vay Józsefnek, az egyetlen veje, el akara vinni előlülőjéhez, gróf Kemény Sámuelhez s pirulva vallom, hogy nem tudtam, ebben kit fognék láthatni. Már meghagytuk vala embereinknek, hogy fogassanak, s Zeyk által magunkat megmarasztatni nem engedénk. Gróf Gyulayné gondokban volt egyetlen fia iránt a nagy áradásokban, s elébe küldé udvari lovasát. Ha tudtam volna, mely ember ez a Kemény, ha tudtam volna, hogy hitvese iktári gróf Bethlen Kata, egészen méltó istenekhez hasonlító férjéhez, engem ugyan tőle semmi erő el nem tépett volna. Mert látást érdemlő dolgok közt leginkább érdemel a jó és nagy ember s Kemény Sámuel ilyen volt.

7. LEVÉL

E levelem, tisztelt, szeretett barátom, egy vétke, de neked kedves digressziót teszen. De, ha az az írója a régiségnek, akit én minden prosaicusok közt leginkább csudálok, örök vétke, de szép kitérései által mentségemre nem kelne is s arra nem

Szentbenedek

tanítana, hogy a szép vétek jobb, mint a nem szép nem vétek; merném azt, nem tudom, hogy valaki ezt olvasni fogja, ezt kiáltja: bár leveleim sok ily vétekkel kevélykedhetnének! Hallj végig csendesen tehát s emlékezzél egy barátod nagyságára, kit hamvaiban tisztelsz.

Koronka mellett mene utunk egy alkalmatlan tetőn, s én óbester báró Szentkereszty Sámuel úrhoz vágytam éjszakára, megújítani egykori ismeretségemet, s ennek zempléni viceispán consil. Szemere István úrnak köszöntését általadni, mert 1780 körül Zemplénben kvártélyozott, s amint Szentbenedek mellett elmenénk, egy kék talárisú pap, bajusszal, szakáll nélkül, hermelinszínű kabaláján, hasonló színű kabalán cselédje is a pap mögött, megáll a gróf Gyulay szekérénel. Az öltözet Magyarországon sem mindenütt szokatlan, de ami orosz vagy oláh papjaink a bajusszal szakállt is hordanak, s íme a pap most sarkantyút ada lovának s felém nyargala. Az szentgericei unitárius prédikátor Kozma Gergely úr vala, a Gályarabok és más darabok fordítója. Ha halaszthatatlan utam nem volna, úgymond, megfordulnék, de mennem kell.

Még velünk vala kedvelt társunk, midőn gróf Tholdalagi Zsigmond úrnak egy cselédje futott felénk s kért, háljunk ott, mert az áradás nagy árkokat hánya s veszedelmessé tette az általmenetelt. Meginteni az idegent a rajta történhető baj iránt s mást egy éjszakára befogadni, nem a leghősibb cselekedet ugyan, de jaj annak, ki az effélet meleg köszönettel nem veszi, s engedénk a hívásnak.

Kozma úr visszafordula útjából s vendége lón a grófnak velünk együtt. (Megillate jósága s úgy felejttem kék talárisát, s bajuszát szakállá nélkül, mint hitét, melyre semmi gondom. Szeretem a meleg vért, a meleg érzést; több az mindennél.) A hold teljes karimájában kele fel, s a számos társaság a tágas kertben oszlott csoportokra, a ház gyer-

mekei s az enyém a clavier-mester és a házi tanító violinjé s harántsípja mellett táncnak eredének.

Gróf Tholdalagi Zsigmondné Vay leány Krasz-náról, minthogy a septemvir fia Ábrahám, Kazinczy Sophiet tartja házasságban, az atyám testvére-jének, Péternek leányát, a grófné ezen rokonaink felől teve kérdéseket, azok felől, akiket lelkem szeret, s én nem tudok sem hidegen, sem röviden szólni, s a két Vay felől ki tudna úgy. S beszédem közönséges figyelemmel hallgattatott. Próbát teszek, azt nyerhetne-e az a kevés lap, melyet a septemvirnek, Józsefnek testvéröccse, generális báró Vay Miklós felől töltök el, olvasóim előtt is. Az episodion merész, de érdemli, hogy merjem. Én úgy hiszem, sokan ezt fogják rá mondani: bár az Erdélyi leveleket több ily episodionok deformálnák!

Az 1803-ban tartott bihari restaurációra Váradon, generális báró Vay Miklós is megjelené, s engem Dienes testvéröcsémnek házánál lele. A generális úgy akará, hogy míg Váradon mulat, tőle el ne maradjak, s én, aki soha beszélgetésből többet, mint tőle nem tanultam, igen is kész valék teljesíteni kívánságát. Egy estve együtt menénk cs. k. kamarás Tisza László úrhoz, hogy engemet gróf Teleki Lajos rendek előlülőjének bemutatthasson. Ennek fia gróf József és én, titkon összebeszélénk, hogy a vacsoránál a generálissal párizsi és londoni útja felől tétessünk szót, de én a grófra hagyám, találna valamit, ami a generálist erre észrevehetetlenül csalja, mert félek, végre megsejti, hogy ezt én minden vele létekor tétetem. A gróf kése, én pedig tarték, nehogy valaki egyebet tegyen beszéd tárgyává, s így azt kértem magától az ifjú gróftól, hogy Angliát mely esztendőben látta.

Angliát? monda az elragadtatás hangján, a generális s a gróf titkos jelentéssel köszöné nekem a szerencsésen választott fortélyt (s oly hallgatók közt, mint a tudományokat szerető kancellárius és gróf Teleki Lajos, nagy bosszúságára másoknak, az egész vacsorán végig, Anglia s Franciaország felől folyt a beszéd, s én, aki mindig raktam a fát a talán hamvadzani kezdő tűzre, nem gondolék vele, hogy a beszéleni is, enni is szerető generális éhen fog felkelni.) Midőn én s Sophie testvéremnek férje, a koronaőr Józsefének Józsefe Londonban Herschelnél és Ramsdennél, a híres instrumentum-csinálónál megjelenek, monda, megértvén mind ez, mind az, hogy magyarok vagyunk, az vala első kérdésök, ha ismerünk-e egy báró Vayt, s minekutána hallánk, hogy vele rokonságban is állunk, nincs az a neme a szívésségnek, melyet irántunk tenni készek nem valának. Így fogadtatánk Banksnál, így Landsdownnál, kinek jószágában s társaságában a generális, hogy a mezei gazdaság munkáját lássa, heteket töltött, Vay nem az által kötelezé Ramsdent, hogy tőle sokat vásárola, hanem azáltal inkább, hogy problémákat ada fel neki némely új eszközök feltalálására, s a nagyhírű művészt algebrai kalkulusai által az eszközök csinálása alatt segélgette is. Így történt s csak

így történhetett, hogy Vay oly portékákat hoz a hazánkba, melyeket a Ramsden honja sem bír. Midőn Vay 1792-ben Londonból jőve, Hamburgnak vette útját, az Angliában nagyon tisztelt Klopstok miatt, s onnan Göttingába, az akkor ott tanuló két királyfi Vayt és a Vay kedvéért az egész professzori kart ebédre hívá meg. Ezek előtt már tudva volt, hogy a magyar utazó az ő Ramsdenektől kincseket hoz s tudva mindenekelőtt Vay Angliát elhagyá. A két királyfi látni óhajtá a szekeret. A Londonból hozott üveges hintó tehát megállá a ház előtt, mert ennek magazinja ilyekkel vala eltöltve. Egy újabb ebédnél az a kérdés tétetett, ha ezek közül nem engedne-e által bizonyos darabot a göttingaiaknak s a feleletet könnyű kitalálni. Hazánk a gyűjteményt csönkaság nélkül bírja, s a göttingai professzorok 1793-ban innen kéretének fel némely eszközöket kölcsön.

Vay tudta, hogy nincsen neme a tudományoknak, mely tekintet és tanulást nem érdemlène, de azt is tudta, hogy jót csak attól várhatni, aki el nem szórja erejét s körültekint ugyan az egész nagy mezőn, de egynek fekszik. Ami által használni akara, a mathesis volt és a gazdaság tudományai. A szépmesterségekre nem terjedének ki gondoljai, sőt midőn azt vitatgatá, hogy fonák dolog festékesen s faragásokon gondoskodni, míg jól épült házaink nincsenek, kénytelenek valánk emlékeztetni, hogy az úgynevezett solidus tudományoknak a poézis és társai készítenek utat. ő tehát Londonban a gazdaságot, Párizsban a kémiát tanulta, s azokkal társalkodék leginkább, akik e kettőben voltak nagyok. Erszénye kész vala minden áldozatot tenni, s ezzel olykor tiltott lakatokat vert le; mert a tudományok kincseihez az egész emberiségnek van jussa s az nem feltalálójáé. Landsdownál heteket tölte falusi jószágában, hogy lássa is, amit a mesterektől hallott. Banksnek szoros barátságát nyerte meg.

Vay akkor, az első párizsi és londoni útjában nemcsak a fonómasin modelljét, hanem sok órát, pisztolyt, puskát s házi és gazdasági eszközöket, mezei és kerti magokat hozta, s ezeknek nagy részét mahagóni gerendákból összeszegezett ferslágokban (a ferslágtól nem fizetnek vámot, a mahagóni gerendáktól kellett volna. S ezek Fiuménál rakatának ki a hajóból. A hétszáz forint árú magok kicsiráztattak a tengeri hosszú út alatt, vagy míg Fiuméből Pestre tétetének által; azok most bádogg szelencékben hozatának meg s tengelyen. Kevés haszna lett az ekéknek is.) Jelen valék Zsolcán (Borsod várm.), midőn a béres a kereketlen angliai ekével szánta s zúgolódva szánta. A magyar ekébe hat ökör vala fogva, az angolba kettő. Vay széj-jelveré az ekét s ismét összeraká, s ekkor a béres panasza megszűnt; az ökörnek könnyebb, monda ez, de nekem nehezebb, s minthogy a béresnek nem az ökröt szeretik kímélni, hanem magokat, mindezek végre is haszontalan próbák levének. Vay (Patakon tanult, egy időben velem. Elszökött az iskolából, mert praeceptora Cellariussal kínzotta.

Visszahozák. A mathesis miatt el nem szökött.) Patakot 1776-ban hagyá el, s a leingrubeni katonai akadémiába lépe Bécsben. Esztendővel azután látogatására levék. Egyik tanítója, kivel a grádicson akadék össze, elbeszélé nekem, mely álmétkodásra ragadá Vay a tanító kart, midőn kezeik alá jutván egzáment ada. Ezt viszont én beszélem el Vaynak, kit a kertben találtam. Gyanítám, hogy valamennyire meg valának elégedve velem s kérdésökre, hogy ezt kitől és hol tanultam, azt felelém, monda, hogy Bernoullinak tanítványától, s Patakon. Ez Szilágyi Márton prof. vala, kitől talán Bernoulli kérde ilyet. Ekkor a felelet ez lehete: Debrecenben s atyámtól, a szuperintendenstől.

Himlő által kisdéd korában elgyengült szemét Belgrád alatt a sok éjszakázás és erőltetett munka még inkább elgyengítették. A bécsi orvosok nem merék biztatni. Így 1790-ben Párizsba utazott s II. Leopoldnak frankfurti koronázására jelent meg. Beteg jobb szemét végre is kénytelen vala kivétni.

Élsőben Párizst 1786-ban látta a téli és tavaszi hónapokban. Elkísérte ő is XVI. Lajost Cherbourgba, megtekinteni az ott épített révet. Innen a langvedoki csatorna meglátása miatt déli Franciaországba vevé útját. Londont látta ekkor is s Bécsbe 1788-ban, júniusban tért vissza. (1792-ben diétai követje vala Borsodnak, s 1795-ben a szabolcsi felkelőket vezérli, mint őbesterek; tudva van, serge mely előmenetelt teve a hadi gyakorlatok megtanulásában s kevés hetek alatt. 1805-ben generális-sá neveztetett. Az ország gyűlése rábízá a Tisza folyamjának jobb intézetét.

Az asszonyi szerénység kevésbbé tűri a kitélt, mint a mi nemünké s a hasonlíthatatlan felől szólani tiszteletem tilt. Atyjának testvére fővadászmester (mint nálunk az ily foglalatosságokról elnevezett ország bárói) a bádeni nagyhercegségben, s báró Adelsheim Johanna az orosz császárné s a svéd és bajor királynékkal együtt neveltetett. Két gyermekeiket, Lajost és Miklóst, maga ez a nagylelkű asszony és a Heidelbergben s Pestalozzinál elkészült zempléni születésű Szabó János úr nevelik most s a két gyermek méltó szüleikhez s nevelőjéhez.

A septemvirnek idősb fia, József, hét esztendőt tölte Angliában s Párizsban egy gyilkos ínhideg a haza nagy reményét eloltotta. Banks Londonban a fiatallembert barátságára méltóztatta, Cambe pedig Hamburgban elhirdeté a világnak, hogy az az ifjú emberek ideálja, kit ő írásaiban feste, Vay József.

(Generális Vay nincs többé, 1824. május 11-én Pesten halt el. Született 1756. szeptember 6-án, Ábrahám atyától és cegei gróf Vass anyától. Nemesb gondolkodású, nemesb érzésű halandó kevés volt, kevés lesz.)

Ezen hosszú episodionum után, de amelyet olvasóim nem igen fogtak elunni, ha az, amit beszélek, Erdélyi leveleim közé nem tartozik is, kísértetbe jövök egy más magyart ismertetni meg velők, ki fényt nem keresé, de fényt terjeszte.

Pallásthy Márton, házi tanítványa a piarista Koppi Károlynak, hervadozó ifjúságában letette szolgálatját a kancellária mellett, de Bécsben lakott, mind mivel ott orvosait válogathatá, mind barátjaiért, kiknek számok a nagy Széchenyit és a nagy Pászthoryt is látta. A nyári hónapokban olykor tudós utazásokat teve. Swieten, az ifjabb, tudományok minisztere II. József alatt, esmerete fejét s lelkét, s felhatalmazá, hogy Németországban a nevezetesebb embereket igyekezzék az ausztriai monarchiának megszerezni. Pallásthy Jénában Eichorn G. Jánost, Göttingában Hissmannt, az erdélyi születésűt, erre megnyerte. Hissmann meghalt, minek előtte útnak indulhatott; E. pedig megváltoztatá szándékát azért, amit beszélni fogok.

E. késett jelentést tenni a weimari hercegnél, ki nek szolgálatában állott, s a szándék hírbé ment. A herceg megtevé a rendelt, hogy Jénában várják ebédre, s meghívátá a professzorokat. E... megvala zavarodva. Az ebéd vége felé a herceg kérdést teve, ha való-e a hír, hogy Bécsbe szándékozik. Ez vallást teve s jelenté, hogy éppen esedezni akar már eleresztéséért. A herceg tudni akará, mely fizetés mellett? Elmondá az alkudott pénzt és amellet a konziliárius titulust. Professzor úr, monda a herceg, az én erszényem nem mérkőzhetik össze a császáréval, de tudja az úr, hogy valamin az én gyermekeim volnának, ha meghálnék, az úréi, úgy, ha az úr meghalna, az úr gyermekei volnának az enyéim; a konziliáriusi titulust én is megadom az úrnak, s megjavítom a fizetését; kérem az urat, maradjon veszteg! E. sírva szólala meg, s ígéretet teve, hogy őtet a hercegnek ezen kegyessége után semmi tekintetek nem vonhatják máshova. A következtetéseket megtenni olvasóimra hagyom.)

8. LEVÉL

Jól történt, hogy meghálánk Szentbenedeken, másnap veszedelmes árkokon kelle keresztülvergődnünk. Rettenetes pusztulás érte a tájt, s ez annál irtóztatóbb, mivel Erdélynek tavaly sem vala aratása, tengerije a sok esőben meg nem érhetett, s így, amit lakosai eltakarítottak is, megromlott. Kancellárius gróf Bethlen Miklós felől beszélék, hogy ő általában meg akará tiltani a kukorica termesztését, mely azért veszedelmes, mert a köznép nagy része, az oláhság egészen, ehhez ragaszkodik, s így midőn az esztendő kukoricának nem kedvez, semmi termése nincs. Neveli a bajt az, hogy a kukoricának kövér föld kell, az oláh pedig azt minden sovány oldalba ülteti, hol kukorica kevésbé teremhet, mint a gabonák más neme. Ezzel veti be kertjét is. A szász látja ezt, s faluról falura hordja az oláhok közé káposztáját, hagymáját, gyümölcsét, s ezekkel az oláh népet termesztésének egy részétől megfosztja. Bár most egy új Bethlen a krompély termesztését kívánná törvénné

Erdőszentgyörgy

tétetni, ahol a kisoványodott föld gabonát nem terem. De amit törvény nem parancsol, rászoktatja Erdélyt, úgy hiszem ez az idén bekövetkező inség.

Utunk a Florindájáról s deák verseiről s nem egynemű hamiskodásairól híres gróf Lázár János egykori lakja, Gyalakuta mellett s Erdőszentgyörgyön keresztül méne, mely tele van udvarházakkal, s itt azt tanulám, hogy a szőlőkertet mint lehet megbélyegezni; mert azt nem kell talán. Annak ura vagy urának tisztjei a hegyoldal közepében kivagdaltaták a tőkéket, hogy az újak neve két első betűje vonásban ültethessenek. A monogram messzire kitűnik az út oldalából, s az utas tudja, kit irigyelhet.

Temetőkápolna van itt is az egyik hegymagaságú domb tetőjén. Tetszik a gondolat; ott nem könnyen fognak háborgattatni a szent ereklyék, s a maradék kevélykedve tekint fel az egész nemzet által tisztelt őséire, s annak lelke, mint egy intő tuteláris génusz, emlékezteti unokáit, hogy viszont ő is kevélykedni óhajt bennök. Szerencse a nemzetre, mikor az intés értetik, mert az szereti tisztelni a jókat.

Ebédre a lóci fogadócska tornyos folyosóján szállánk meg. Gazdasszonyunk sürgő-forga kalaposan, melyet a székel asszonyok kis karimával hordanak, mint a Tirol és Schweiz asszonyai; ennek beszéde még éneklőbb vala, mint az erdélyieké, pedig ez, köznépnél és uraságoknál annyira csapdossa füleimet, hogy csudálkozásomat alig tudom elrejtetni; kótázní lehetne utánok a szót. Ily éneklő beszéd folyt a Báróczy ajkairól is, s ő honjának fél recitativjét Bécsben, annyi magyarországi magyar között, el nem tudá felejteni. Midőn Döbrentei beére Erdélybe, deszkát vivő szekereseket látta meg, s ezek kérdésére így felelének: doszkát viszünk Megyesre. Az első és utolsó e a szóban oly palócosan ejtetik, mint amelyet a túlადunai ajak ked szóban hallat.

Beléereszkedvén itt a nyelvet illető jegyzésekbe, engeddd elődbe tennem némely tapasztalásimat. Mart, meredek oldalú tető. A part, dombos hely. Erősen meleg van, erősen hiszem, annyi mint nálunk nagyon. Ezt hallani a legnemesebb társaságokban is, s Heltai él vele, mint görögül.

Legény, be nagy dolog! monda a kalaposasz-

szony egy más kalaposasszonynak. Mivel közel hozzájuk nem álla semmi legény, felakadék a szón. Legény itt suspirii vox, mint lánykáinknál és a teátrumon az egek! Van bizonyos szava az olaszoknak, mely ehhez hasonlít, de az alacsony, és lány nem mondja. Anyám édes, annyi, mintha az adjectivum a maga substantivuma előtt állana, ismeretlen Erdélyben, de nem ismeretlen az arc: arcon csapni, nem arcán, suffixum nélkül. A túlادunai arca cselekvé, hogy e között és az orca között meghomályosodik a különbség, s a gondatlan a kettőt cserélgeti.

Nagy garral: göggel.

Megnyivasztani: fojtogatva megölni.

Pázmás eső: csapatonként jövő.

Kimenült, kimarjuk: kificamodott.

Reg és reggel, mint éj és éjjel szokott szó a székelyek közt.

Esk, azaz esküvés: hasonlóan.

Pozsár annyi, mint ponty és mint potyka.

Séta: egy éltes és egyedül magyarul tudó grófné szájából, ki bizonyosan nem tudta, hogy van szógyártók. Gyökere a sétálás szónak s annak jelentésében.

Cibikélni: csoszogni, nehezen menni, löködvé.

Nékelészteni magát: piperézi.

Zábé: kapufélfa.

Lagymatag: félmeleg, langy.

Vizegyenes: vizenyős.

Kisdég: kisdéd.

Szederjes: sötétkék, franciakék.

Katárga: göré, kukoricakas.

Borostyán: orgona- vagy szelencefa;

Hollunder: botanikai neve syrinx. S a fehérvirágú Erdélyben közönséges.

Folnag: villicus: oláhul folnozs. Így neveztetnek a magyarnyelvű szász falukban a falusi bírák; szászul: Hann, falu nagyja.

Hidas (die Färte): túlادunán komp.

Elment lesz eddig (Hunyad várm.): eddig el fogott menni. Így: megérkezett lesz.

Mi jóbarátokul elférünk egy szobában, de hát cselédink hol találnak helyt? Azaz mi, kik jóbarátok vagyunk. Mi erdélyiekül, azaz, mi mind, kik erdélyiek vagyunk.

A volna kétszeri előfordulását a marosszékiek hyperellipsissel igen szerencsésen kerülik ki: Ha én itt ne legyek (ha az nem történt volna, hogy én itt legyek), te elestél volna.

A nemes születésű, de nem fényes sorsú asszony e földön ifjasszony, ha hatvanasztendős is. Ami több, minthogy csak ifjasszonynak titulázassék, tekintetes asszony. S midőn a székelv vagy hitvese, azt akarja tudatni a kérdővel, hogy férje, vagy nője nincs a háznál, így szól: a nemes ember, a nemes asszony nincs itthon. Nevetséges, kérdésen kívül, de hát midőn ezt mondjuk: az én grófom, az én grófném, meine Frau, mein Herr, nem nevetséges-e? Így a német, mert a magyar a maga orientalizmusa szerint, oldalbordáját asszonyának

vallani pirul, még ha az is. Verba valent usu, s a titulus – titulus, nem egyéb.

Gaudet praeonomine molles auriculac! Engedd dévajkodva rekesztenem be a hideg levelet. II József egyik magyarországi utazása alatt a Tiszának egyik szélén egy csoport udvarlókat látta összegyűlve maga körül. A bajszos, rövidhajú magyarok közt volt egy bajszatlan, felpomádézott, felpuderezett, igen-igen alázatos uraság is, térdig érő mentében. A császár tudni akará neveiket, s ezt szólítja meg. Hofrath... monda alázatos főhajtással. Und was machen Sie hier? kérdé a császár. Azt hitte, tudniillik, a titulust hallván, hogy a Hofrath valamely dicasterium mellett szolgál, s közdologban forog itt. Ez megzavartán monda, hogy az ő lakása itt van. Ú-úgy? monda a lelkes fejedelem, hosszúra elnyújtván a monosyllab hangot, s a többihez fordult el tőle.

9. LEVÉL

Elértem óhajtasim fő céljához, édes barátom, s e levelemet Oláhandrásfalváról veszed, gróf Gyulay Ferencnétől. Napjaim itt azokhoz hasonlítanak, melyeket egy májusi november hoz az augusztus forrasztó hősége s a szeptember perzselő derei után, hogy Psyche ismét feléled aludni kezdett őszi-tavas altából s bujálkodva röpkedi körül az őszi tavasz ibolyáit. Hanyatló korom, melyben pótolékot reménylettem találni életemnek kétezerháromszáznyolcvanhét napi csorbájáért, nem érez egyéb kedvetlenséget, minthogy az epistolographfal én is elmondhatom:

Mon coeur est étonné de voir sans désirs! de itt panaszsomnak vége. Ittam a Léthe vizét; felejtve vannak szenvedéseim, de úgy, hogy örömeim felejtve nincsenek, sőt, ezeket, egy tündéri csodatét által újra felvirítva szemlélem.

Sippadozó hegyoldalakon jövőnk a lóci fogadón innen is. Az utat sok helyeken levert gerendák által kellé a csuszamlás ellen védeni.

Végre napszállat felé, a kedvetlen és fáradságos menés után, felérünk egy magas bércre, s meglátánk egy szűk völgyet, melyben Oláhandrásfalvának kertje s gróf Gyulay Ferencnek sok épületei helyt fogtak; maga a falu 3 hegynek éjszaki oldalát lepte el. A fekvés nyárban románi; de mely szomorú lehet télben! Túl a szűk nyíláson, de nagy távolságra a fogarasi magányos rengetegek vonultak el, anyjukhoz hasonló gyermekei a nagy Tátrának.

Tizenkét éve múlt el immár és még több, hogy a grófnét nem láttam, tizenhat, mióta csak harmadnapig láttam s gyermekeit soha nem, az egy Lottin kívül, ki engem, nevedekvén barátságába fogadott. Elöttem fekvén a hely, már ott érzem magamat s beszédessé levék. Lányomat azért, leginkább azért, egyedül azért hozám ötet. Visszatérni látám a szép kort, melyben Teréz, melyben gróf Gyulayné s sze-

rencsétlen tiszteletes testvére s én magunkat a Török Lajos és Rogendorf Alojzia gyermekeinek képzelénk, s boldog valék e visszaemlékezésben. Ez a szép időszak tűne fel lelkem előtt s elmondani a gyermeknek, ami őtet azoknak látására, amik következni fognak elkészítheté, hogy az ismeretlenek közt szabadon léphessenek fel.

A ház három gyermeke gróf Vass György úrral, azóta a ház vejével, azon meredek tetőkre menének ki, melyek a falut délre körülfogják s későn tértek haza. Döbrentei elejük bement s elhiteté Lottit, hogy Marosvásárhelyt leveleket vevék hazulról s vissza kelle fordulnom. A grófné elrejtette lányomat, s engem idegen név alatt mutata be Lottinak. De most a gyermek előjöve a szobából, Lotti rám néze, majd a gyermekekre, s ki vala találva a titok. E pillanat óta Caroline és Eugénie elválhatatlanok. Ágya mellett hál a gyermek, egymás mellett ülnek asztalnál, s az idegen meg nem sejténé, hogy a gyermek enyém.

A grófnét helytartói tanácsos bizaki Puky László úrnak társaságában lelém, a ház árnyékában. (Az a tüzes, lángoló, szikrázó ember, kinek őtet te is mindig ismerted; az, aki nem gondolatokban akad el, de ki soha sem találta elég időt kifecsegtetni gondolatjait; elsüllyedvén, némán ül körülben s a fel-fellobbant tűz, és az is hidegen mutatja, hogy végső elalváshoz közelít. Borzadokok elváltozásán. Egy nap összeakadék vele a kertben; meleg szívvel jött felém, amint megpillanta s elnémult. Kifogyasztám minden erőmet, hogy lelkét felderíthessem, emlékeztetém gyermekeire, barátinkra, elholt szép feleségére, de mind haszontalan. Ellágyult s szeretettel, midőn feleségét hoztam elő; lányom írja, mondá, hogy holt híreket hallá s azt felelém neki, hogy magam írom meg, ha meghalok; s e szóval elhagyott. Egy meghasadt, egykor kedves szavú harang.)

Tizenhárom Küküllő vármegyei szász falu báró Brukenthal Sámuel gubernátorsága alatt a székeszász faluhoz hasonló szabadságot keres. A fejedelmek donációi és a Leopoldinum diploma második pontja ellent állanak óhajtaiknak. Így a pör útján keresék meg földesuraságaikat, s ezek győzének a pörben. A földesurak a határokat articulariter (itt annyi, mint nálunk proportionális pör által) felosztották. A tizenhárom falu most ismét békétlenkedik, nevezetesen törvényes úton felosztott erdők iránt, s panaszait urbáriumi panaszokkal vegyítették össze, s consil. Puky beküldetett Budáról, hogy a dolgot, mint kir. biztos, vegye vizsgálatba. (Itt mindent elrettente a név, de a rettenés hamar eltűnt: Puky itt is igaz bírónak ismertették, s annak, ki azon tartalék által, hogy igazságtalannak ismertették, ha igazságtalan nem lesz, magát megtántorítani nem engedé.) Puky meghala Kolozsvárt, 1816. szeptember 10-én s a vizsgálat folytatása akkor Hunyad vármegyei főispán, most referendárius Nopcsa Elek úrra bízott. Neveli ittlétem örömeit dr. Gyarmathi úr is, a grammatikus, de, aki többé nem úzi a grammati-

kai nagy apróságokat, hanem azok helyett, botanikai célból herbáriumot gyűjt. Etimologiai lexikont, mely miatt harmincöt lexikont futa végig, most fogja kiadni. (Már kijött az Bécsben, 1816.) (Nem ért a dologhoz, aki ezen apró gondolatokat haszontalanságnak nézi, de viszont az Adelungok tévednek meg, midőn ők akarnak lenni a mi mestereink, s kedvök telve lövellik ránk villámjaikat, mert az esztétika és a grammatika két egészen különböző táj, s ami az egyikben vétkes, nem mindig vétkes a másikban.) Minthogy Gyarmathi úr, ezt is szenvedelemmel úzi s a grammatika kevés ember dolga, s mindnyájan azt tartjuk magunk felől, hogy a tudós férfiúnak mi sok dolga van azokkal, kik állításait meg nem foghatják s a szelíd lelkű ember serénysége mint ingerli ellenkezőit; mintha az, amit sokan nevetnek, nevetséges volna, és mintha némely dolgokat jobban nem tudhatná, aki azok körül forog, mint mindazok, akik arról soha nem elmélkedtek! A becses munka valóban figyelmet érdemel, de sajnálni lehet, hogy Gyarmathi úr az eredést és elváltozásokat kevés szókkal s betűkkel jegyzetté meg, hogy a sok olvasót nem remélhető munka annál hamarabb kapjon kiadót. Hogy a kalászszedők itt találnak dolgot, azon fel nem fog akadni az igazságos bírót; ez a sorsa mindazon igyekezeteknek, melyek első a magok nemekben. Imhol, egy-két szóval mindjárt egy kisedet próba:

Pej, franciául couleur de bai;
zsufa-fakó, couleur de soupe; fakó a falbe diminuciója;
tézsla, a Deichselből, melyet a még akkor vastag S-t szerető német dejszelnek s téjzselnek monda;
hörcsök, a tót hrcekből;
hebehurgya, franciául hurluberlu;
gyér (ritka), guére;
bitó, bitton;
bojtár, görögül bóter;
elme, olaszul alma (lélek);
fekély, lett a német Fleckelből;
tengely, Stangel;
furfang, olaszul forfante;
kapc (meredek domb), tótul kopec;
kacagány, franciául casaquin;
léha, tótul licha;
pályaposztó (vastag gyász), boy;
pohos, bauchos;
tüstént, olaszul tosto;
csődör, németül Zelter;
sugár (az ostonon), tótul smigár;
cáfolni, bezweifeln.

Váránk ide az udvarhelyi plébánia adminisztrátorát, mostani kanonok és esperes Zsombori József urat is, kit látni nagyon óhajtottam, de ezt plébánosának, Vizi Ferenc úrnak, ki utolsónak marada az erdélyi jezsuiták közt, haldoklása hozzánk kijönni tilalmazá. Ez az úr 1811-ben egy kötet prédikációkat ereszte ki, s ezeket a református és unitárius deákok megtanulják és elmondják, mely mint a Zsombori úr dolgozásának, mint az Erdély

ifjainak s professzorainak becsületére vált. (De ki-nek válhatna inkább dicséretére, mint magának a szeretetreméltónak? Így terjed a jó, bár igen halkkal s érezteti, hogy gyorsan is terjedhetne, ha a jók magát a jót akarnák és nem egyebet a jó színe alatt; s ha azt igazán és jól akarnák. Nagy veszteségemnek fogom mindig nézni, hogy a lelkes embert nem láthattam, meg nem ölelhettem, barátságát meg nem nyerhettem.)

A régóta tartó esőzés néhány nap óta szűnni kezd, s látni akaránk, ha már indulhatunk-e a sár miatt, a grófné Hunyad, Zaránd vármegyei jószágaiba, mi Szeben felé, Döbrentei engem egy könnyű szekérkén s hat pihent lovakon Fehéregyházára vive ki, s mint a bárka galambja, meghozánk a zöld ágot.

Sárd mellett derülni kezd a vidék, s szemeim előtt gyönyörű, de keskeny és rövid sík terjed el, a zsák fenekében úgy láttatá a segesvári dombot, mintha Kisbún, Fehéregyháza és Segesvár együtt tennének egy várost. Jobbra is, balra is szép bércű hegyek vonódtak el, s a kisbúni és fehéregyházi kastélyok, s Búnon a tetejükig felnyesett fenyők a kertben, életet adnak a vidéknek és dísz. Itt Búnon nekünk még élt kancellárius Bethlen Miklós, és nevelője Apáczai Csere János, az a tiszteletes, az az áldott magyar, ki hamarabb kezdé tanítani a hon nyelvén a fentebb tudományokat, mint Thomasius a németeknél; ez 1694-ben, Apáczai Csere 1653-ban. S hol maradánk mink a németek mögött e részben, mivel gazdag földünk parlagon hagyott!, s hódolánk nekik, midőn a hely mellett elmentünk.

Fehéregyháza síkon fekszik a szűkülő látszó rét szélén, melyen keresztülcsapong a kártékony Küküllő. Amint a faluba érünk, két odarendelt gyermek megnyitá előttünk a helység vesszőkből font kapucskáját (az oláh azt vranyicának hívja), s utánunk be is tette. Egy kiszegzett veres tábla inté az utasokat, hogy míg a faluból kiérnek, ne pipázzanak. Egy másik veres tábla a ház kapufélfáján jelentést teve, hogy Boronás Jakab esküdtember azon háznál lakik. Balra a szép hegyek oldalán művelt földek s a vadas kerítése látszott. Túl a pusztulásnak indult református templomon, s annak éppen szomszédjában, aggott tölgyek mutogaták gazdag lombú fejeiket; az utas úgy hinné, hogy a vén épület itt kerti ékességül áll. A gloriette, melyet éppen akkor végzének a kőművesek, messzire fehérle az útszélen. Két nagy szépségű barna ló, mely most tanul szekeret vonni, a pusztas templom és a gloriette között összetépdelé hámjait; mindenfelől szaladának a cselédek és a kert legényei, kiszabadítani a két lovat és a kocsist bajukból.

A kastélyt elrejtve tartják a kert és a lakosok házai. De utunk behajla a templom mellett, s itt majd egy ékes gabonaház tűne fel szemem előtt, majd nagy tengeri kasok, majd a zsindeyes tetejű sövénykerítés, tovább két üvegház s végre a négy-szögű klastromformájú régi kastély. Az valaha ostrom ellen vala erősítve s körül van kerítve ár-

kokkal. A hely urát, gróf Haller Jánost nem találuk most; igen néhány napok múlva.

Józsa prefektus úr (Erdélyben a szó annyi, mint nálunk a fiskális) felvezete bennünket, Krietsch úr pedig kezénél fogva hozá kilenc esztendő tanítványát; a másikat a fortepiano mellett lelénk mes-terével.

Le! Le! mondam Döbrenteinek, kitekintvén az ablakon s megpillantván a tót a kastély előtt, s a királyi hattyút rajta, s túl a tó tükrén tíz, vagy tizenkét obeliszkekké nyírt vén fenyőt, s ezek közt általellenben a kastély körlineájával a gloriettet, három sor ablakkal s lapos fedéllel. Az udvarról grádicsokon menénk egy derék palotához, mely velem nem várata egyebet egy elhagyott üres szobánál. Annál nagyobb vala meglepetésem, midőn megnyílván az ajtó, magamat a Hallerek panteonában látám. Magas falai a párkányozatig fekete márványként vannak befestve; az oszlopok fejezei aranyozva, arany a márvány ere is. A plafond az ég boltozatja. Az architráv könyöklőiről Hallerek pillantottak alá tömött sokaságban; ez páncélosan és zászlóval, amaz spanyol öltözetben; az itt lovagpalástban; s itt két pap, hihetőleg Loyolának barejtével. Némelyike arabiai számokkal volt megjegyezve.

Balra indulánk s az agg tölgyek alatt kerülénk a gloriette felé, gazdag virágzások között. A gyeptáblákban még virítanak a rózsák; a mákok piroslottak; a helianthus óriási növéseben mutogatta sárga helianth virágait, a delphínium nemei messzire kékeltek. Túl ezeken s az eleven obeliszkeken nyirbált fenyőspallér voná el magos falát, s holt szökőkúthoz vitt volna le, ha a tó felé nem vevénk vala inkább utunkat, hol a bujaágú gyászfűz a széket alatta egészen elfedi. Víg erőben nőtt és állott minden, amit láték, s a tisztán tartott út, a tisztán tartott gyepszakok, a szép tó hosszú deszka rostélyaival, a virágtáblák s semmi nem inkább, mint a királyi tölgyek, gyönyörrel tőltek el szememet, lelkemet. Valóságos tündérlak !

A Haller-ház a XI. századig viszi fel magát, amint azt már Ugrán látám, hol a ház törzsokfája elfoglalja az egyik falat. Péter, nürnbergi patrícus jőve a magyar földre; I. Ferdinánd ötödöt 1551-ben Castaldóval együtt küldötte Erdélybe, mint seregeinek hadi főbiztosát s tanácsosává, egyszersmind szebeni konzullá nevezte; 1553-ban pedig megajándékozta Fehéregyház és Longodár helységekkel s balázstelki birtokával. Izabella megerősíté viselt méltóságában s nyert birtokában. Meghalt Szebenben, 1570. december 12-én. (A háznak a mi időnkben itt József vala földísz, kir. komisszárius a váradi kerületben, II. József alatt, minekutána Teleki Sámuel kancelláriussá nevezetett; máramarosi főispán és kir. lovászmester: Erdélyben Gábor, a tezaurárius.)

Az összezavart régi ízlés és új ízlés, az épületben és kertben, harmóniában áll a régi és új Hallereket mutató házzal, s azt és ezt egy ízlésre vonni vétek volna.

Visszatértünkben Andrásfalvára, délután kevés pillanatokra előbb Kisbúnon (más neve Capa) gróf Bethlen Sándor úrnál jelentünk meg, azután Nagybúnon Gergelynél, a Lajos fiánál. Azt még ebédjénél találánk, ezt szabadabb órában. A két ház rakva van gyermekekkel s gond vagyon nevelésükre. Az el nem fásultak, megpillantván e kisded sokaságot, így kiáltanak fel: Mely gyönyörű ház! A világ emberei így: Rettenetes! S hány példa mutatja, hogy nem rettenetes, ha úgy neveltetnek, amint kell, és ha a gyermekek egymást szeretik. (Gaudebis minus, et minus dolebis: Gaudebis magis, et magis dolebis. Az boldog, aki nyugton veszi, ami van, s tülemelkedhetik bajain, mert bajt gazdagnak és szegénynek, nagynak és kicsinynek, egyaránt ada az igazságtalannak szidalmazott bölcs és igaz Pepromene s nem egyformán, de egy mértékben. Az én Theodiceai hitem ezt tanítja, az én életem ezt bizonyítja.)

Nem csuda, hogy dr. Gyarmathi úr Nagybúnon élni szeret. A hely szűk és görbe szögben fekszik. A régi építésű kastély mellett kél a sűrű tölgyes s ennek magas tetőjén, a capai sík felé, egy pavilions állítva a hely egykori asszonya, Wesselényi Anna, kinek nevével gyermekei szép kevélységgel még mindig kevélykednek. Az elzárt táj s a régi sok épületekkel megrakott udvar egyez szeretetreméltó urának s szeretetreméltó barátjának lelkével. Itt jár ez, füveket szed herbáriuma gazdagítására, a falusiak gyermekeik közé vonul a fűbe, enyelg velők, oktatja őket s neveti, midőn némely vendég felakad, hogy magát gyermekké teszi ezekkel nevetőit. Nyugodjanak egykor hamvai a kedvelt hely árnyékában!

Kérésemre a gróf levezete istállójába s kivitete az ide Zsibóról jött Jupitert és Bucephalt, kik atyjok nevét viselik és akiken látni, hogy Zsibóról jöttek. Hat zsemlyeszínnek ára tizenkétezerre határozottatott s ez mutatja, mily ára van a lovaknak Erdélyben. Ha találunk-e vevőt, az nem gond. Erdélynek ménesei nem nevelhetnek eleget.

10. LEVÉL

(Az utak itt csinálva vannak s jó gondban tartatnak; a faluk oly szépek, mint Medgyes körül. A szép vidék látásától elszokott szemnek jól esett balra erdővel elborított nagy hegyeket, jobbra kerekesszel gazdagodni kezdő holdakat látni. Minden mutatja, mily boldog lak ez. De a Tell maradékai, kikhez e népet hasonlítani lehetne, nem szabadnak meg a kocsiótól, midőn reájok kiált az utas, s a hely neve iránt tesz kérdést, s bátor szívvel beszélnék a nem vad utassal, mint a magyar szokott bizonyos kort érvén. Mert a magyar legények délcegségből és jó kedvből néha oly feleletet adnak, hogy a kérdő nem tudja, káromkodják-e vagy nevéssen, s végre csak neveti a délceg ifjat. Négy szászt szólítottam meg, s felelet nélkül hagyta mint

a négy, a prédikátor pedig elvoná magát ablaka mellől, midőn szekereinket a ház előtt elhajtani látá. Mely medvefaj.)

Segesvár szabad királyi város túl Fehéregyházán félóranyira fekszik. Ez a legelső szász hely, melyet láték. A város első házai közt a nagy utcán, gróf Vass és Gyulay, kik az én szekeremre ültek, míg Döbrentei és én a Vassén, lányom pedig a Gyulayén, elakadának a pocsoljában; ökröket kelle fogadnunk, hogy a szekér kiszabadíttassék. Az én szekerem mene elől négy lóval, de itt elakadtak volna a hatlovasok is. Míg minden cselédink bajoskodának szekeremmel, körültekinténk a várost, s Döbrentei bennünket prof. Binder úrhoz vezetete el, hogy ez velünk láttassa a templomot és az iskolát. Oda egy egyenes és meredek százkilencvenhárom lépcsőjű, fedett, mocsos grádics viszen; a Szent Miklós temploma, a hegy tetőjén Luthernek születése esztendejében (1483) készült; nagy, de benne semmi nem kíván megtekintést. Oltártábláját Stock András szebeni festő dolgozó 1788, körül. Az Üdvözítőt adja a Kertben. Községes munka. Az iskola 1792-ben építettett, új ízléssel. Homlokfalát a szokott medencék helyett két itten készült réz sphaerák ékesítik. Hetivásár vala, s elindulék az adók és vevők közt, hogy a szász dialekt vad hangzását hallhassam, mely hasonló a meczenzéfikéhez, Kassa mellett, s láthassam öltözetöket, arcaikat. A fiziognómiák közt egyet sem láttam, melyet még egyszer volt volna kedvem látni. Hogy a szász belépvén hatvanadik évébe, tartozik szakállt nevelni, tagadák mindennek, akiket eziránt megkérdeztem; egész helységeket lehet bejárni, hol szakáll nem neveltetik. Való azonban, hogy annak, akik állukat meg nem kopasztják, s egy ilyen mellettünk is mene el. A fél német, fél török, fél magyar, sem nem német, sem nem török, sem nem magyar, különös érzéseket támaszta bennem. Egy-két éltes asszony prémes sipkában, fekete posztó, apró redős, prémetlen palástban ballaga el mellettünk. Gyönyörű neme az öltözködésnek, s csudálni lehet, hogy a Journal des modes kiadói ismét szokásba nem vették. Most két togátust láték kapcsos fekete talárisban, melyre fekete palástot vetettek. A palást egészen úgy vala szabva, mint a debrecenieké még 1770 körül is, s oly négyszögű posztószelet függé le hátuk közepéig, s amattól csak annyiban különbözött, hogy a debrecenieké zöld vala, ez itt fekete. A sarkig érő tunikát széles, lapos posztó, vagy szőröv csatlá testhez, mint Debrecenben, s a kapcsok fehér ércből valának verve. Haja a két deáknak lenyírt, szinte a bőrig, s magasb háromszögű dereklye kalapot, mint amely e kopaszra nyírt főt fedé, lehetetlen látni, lehetetlen képzelni. A reformáció századára emlékeztető fekete palást, melyet a két protestáns monachus bal karján vete által, hogy a járásban gátlására ne legyen, s az a taláris s a Napóleon háborúira emlékeztető nyírt fej, s ez a rettenetes kalap; a szerzetes ruha s ezek a hetyke lépdelések oly ellenkezésben állának egymással,

hogy az idegen nem tudta volna őket minek vélje. Társaimtól elmaradtam volt, s így egy ott-lakostól tudakozám, mik azok, és honnan valók? Úgy hittem, egy reform. kollégium követei, s a szász helyen saját parádéjukban vala kedvök láttatni magukat. Ennek szavai szerint Erdélyben Luther is uniformázza novíciusait, melyet Magyarországon és a német földön nem teszen s bár itt sem, mert minek az?

A templom és iskola dombján magasra nőtt fák árnyékiban széled el a tanuló ifjúság, midőn leckére felgyűl, és onnan leeresztetik a sok itt nyugvó szászok sírjaikon. A tető valaha erősítve volt. Innen mutatám ki magamnak, merre fekszik Nagyszőlős, két órányira Segesvártól, hol Kemény János fejedelem 1662. június 25-án az Apafit védő törökkel megütközött, a tódulásban lováról lefordult, s eltaposztatott. A csata mezeje szűk völgy. Még áll a Kemény emléke, de besippadva, félre görbülve, s felülírása olvashatatlan. Az életben való sok Kemények közt még eddig senki nem találtatott, aki az őreá legalább a viselt fejedelmi korona s autográfiaja által fényt lövellő ósének emlékezetét megtsírtelte volna. Oly dolgokban nem vagyunk hiúk, amikben hazafiúságból volna szabad azoknak lennünk, s olyanokban vagyunk azok, amikben azoknak lennünk ezért sem volna szabad!

Gróf Vasstól itt válánk el szeretettel, barátsággal. Kedves társalkodása ezt az ifjú tisztet velem szívesen megkedvelteté, s andrásfalvi szép örömmel nyerének, hogy azoknak részese volt.

Kevés órák múlva azután, hogy Segesvárt és egy alkalmatlan hegyet hátunk mögött hagyánk, elterüle előttünk a szép sík, melyen Ebesfalva, más két névvel Erzsébetfalva, vagy Szentersébet; a maga kéttornyú nagy templomával s cserépfedelesek házaival kevélyen fekszik. A hely nagy s látni mindenben, hogy örmény lakói pénzesekek. A magyar a maga zselléreinek engedé a kereskedést, mely inkább gazdagít, mint a termesztés. Megnyitattánk a templomot s abban sok aranyozást, márványozást láttunk, de a nagy szépségűeknek hírlelt festések felől igen sok jót mondanom lehetetlen.

Az Apafiak kastélya, honnan Kucsuk basa erővel vitet el ezt az embert, hogy fejedelemmé csinálja, s éppen amikor felesége neki fiat szült, úgy-hogy a hírt a város végén kapá – eltűnt, s felejtve van, hogy állott.

Harmadik Leó, arméniai királynak ifjabb fia, Hagágh, fellázadott bátyja, Oxin ellen s segédjére szólítá szomszédjait, a törököket és perzsákat. S a segélők elnyomák a magok segélteit, magát megölék, birtokát feloszták. A nép elszéledé s több, mint háromezer háznép Moldvában és Lengyelországban telepedék meg. Most Moldvát is el kellé hagyniok, mert a török 1672-ben, Moldvába csapott; bejöttek Erdélybe s itt őket Apafi befogadá. Tulajdon bíráikat engedé ugyan nekik, de hogy azon két hely elöljáróitól függenek, hol lakást fogtak volt. Végre I. Leopold Szamosújvárt és Erzsébetfalvát átereszté nekik s a két hely oppidummá

leve. Most szabad királyi város.

A nép gyarapodik, mert kereskedést űz s érdemli szerencsáját, mert a nemzet nyelvét, öltözetét, szokásit szereti s magát a magyar földön idegennek nem nézi, idegennek nem nézeti.

Erdélybe érkezésük előtt Eutychesnek tanításit követtek. De Oxendius Verziarski társok, ki Rómában tizennégy évig mulatott, áthozá a római anyaszentegyház kebelében, s annak ők most oly buzgó gyermekei, hogy buzgóbb senki nem lehet már. Miséjük örmény nyelven olvastatik, mint az egyesült oroszoknál és oláhoknál orosz és oláh nyelven.

Almakereken, négy órányira Segesvártól s Ebesfalvától balra, Apafi György van eltemetve s unokája, az utolsó fejedelmecske. Ennek koporsóköve nincs, nagyatyjának oly cifra van, hogy arról az ízetlenség nem győz eléggé magasztalót beszélni. Mi meg nem néztük.

Medgyes kiesén fekszik, körülfogva emelkedő dombokkal és hegyekkel. Nem nagy, nem pompás, de magas kerítése s régi alakú kapui s az itt történetek emlékezete s két-három kilovagló tiszt; két-három asszonyság, kiket kikocsizni láték, a szabadon sétálgató katonák, az ifjak karján függő szerelmeskék s itt meg ott egy csoport felöltözött gyermekek, sokat váratának velem, midőn a forró napnak esti meleg gőzében, crocus színnel előntött ég alatt, a városhoz közelítünk. De a szép családám hamar eltűnt, midőn a kapun bemenve, ezt a minden szabad királyi városok miniatűrjét végigpillantám. Egy ittlakó, kivel a történet összehozza a piacon, mutatá a templom tornyát, hová Nadányi Gergely és Szilasy János, kik Báthori Gábort megölték, Bethlen Gábor és az ország által kimentve, de a koronáság által halálra keresve, futottak s ezek által lelöketének. Itt vésze Gritti Lajos is. Reggel két keze, délben két lába, estve feje csapatott el. Méltán lakola, de így csak kannibálok büntetnek.

A szászok kőházakban laknak, még falukon is s cseréppel fedettekben, befördítva hosszában udvaraikra. Gébely-falaikat az utcára versecskéikkel cifrázgatják fel s bibliai intésekkel, mint azt a németnyelvűek máshol is szokták vala régebben, mert a szokás ott is hanyatlik. Ily szép falukat Pozsony és Bécs közt nem látni.

A szász nép nem ismer földesúri hatalmat, hasonló e részben a mi jász, kun és hajdú helyeinkhez. Abból áll terhe, hogy adót fizet, katonának viszik, dézsmáz prédikátorának, kik közt sokan temérdek gazdagságot gyűjtenek. Úgy mondják, van egy ezek közt, ki évenként negyvenezret vészen be, mely ha talán valamely tőkepénz kamatját is vonná, nem volna lehetetlen, kivált 1811 előtt. Mely boldog lehet, akinek ennyi jövedelme van, és akitől a bevett rend, melyet tisztelni a bölcs is tartozik, nem kívánja, hogy egy főzójénél, egy csepergetőjénél, egy kocsisánál egyéb cselédjei legyenek, s a más házában bérfizetés nélkül lakik! Csakhogy arra, hogy boldogok legyünk, egyéb is

kell, mint negyvenezer jövedelem a prédikatori rang mellett.

Egy ily lutheránus papnak nem tudom, mely helységeben, négy gyermekei vannak s ő ezeknek számokhoz képest négy házat veve meg Szebenben. Ami egybe marad, azzal egyaránt fognak osztózni gyermekei.

Itt tehát a lelkipásztorság az az élet neme, melyben legbizonyosabb, legkönnyebb az előhaladás. Ha az így meggazdagodott prédikátor gondosan nevelé gyermekeit, ezek mindenné lehetnek, domi nobiles s ebben soha nincsen kár, hiszen van, s nem ritkán igen nagy; ahol minden előmenet, ott minden előre törekedik, ha magában erőt érez, s a sok közül szerencsésebben eshetik a választás, csak tisztán essék, nem a személy, hanem a közjó tekintetéből. Csakhogy ez nálunk is így esik, bár nagy különbséggel; amit tagada ugyan Berzeviczy Gergely barátunk, mert ő, mikor rájött a rossz kedv, szerette is, tudta is tagadni vagy állítani, sőt hinni, amit tagadni s állítani minden lármás igazságszeretete mellett akart és kívánt és óhajtott; de a mindennapi tapasztalás és a tisztai kalendáriom tele oly nevekkal, miktől a magyar fül iszonyodik, kiáltva kiáltanak.

Mily szép volna ily kőből épült, cseréppel fedett házú falukat láthatni mindenfelé a magyar földön, mert dicsőség az igazságnak, ezek a faluk csak mégis szebbek, mint a mi bogárfedelű viskóink Árokszállás körül. De ha óhajtanám-e mindenütt ilyennek látni Erdélyt, hogy mindenütt ily kőházakat láthassak? Azt az örömet ugyan nem szeretném ily drága áron megvásárlani. Nem rossz az, hogy nem vagyunk mind egyformák; elég, ha hasonlók vagyunk. És az az úgynevezett filozófus, ki mindent egyformává szeretne tenni, úgy nem tudja, amint tudnia kellene, ahogy erejével nem vete jól számot. Mindenkor elég, ha ott hasonlítunk, ahol az szükséges és ha egyikünk a másika kára nélkül áll. Debrecen táján sok csinos, földből vert, nád, vagy gyékényfedelű házakat látunk a könnyen felszökellt akácok vagy eprek árnyékában, s azok nekem kedvesebbek, mint a kőházak itt, mert az el nem foglalt utas azokban lelket lát; azt itt leltni, nekem legalább, szerencse nem jutott; ott egy magával nem gondoló, büszke, szabad, szilaj nép lakik s egy jószívű, nyájas; itt egy magába zsugorodott, könnyen élést szerető, s csak azt óhajtó. Mi volna a magyar nyelvű nép, ha a régi idők neki, a kiművelődésre nyugalmat, az újabbak ahhoz erőt adának vala! Ez a könnyen élő nép itt, e ponthoz közelebb juthatott volna, s mindaz, amit nekik, tapasztalásom és hallásom után, irigyleni tudok, a cserépfedelű kőház.

Bokros paripán ülni, mely mindenre meghortyan, amit mindeddig nem látott, felette bajos portéka, azt mondja Yorick; s idvezségesb intést idegen földre menőnek adni alig lehet, mint amelyet a francia öreg tiszt ada ennek a pro et contrával: annyi mindazáltal mindig való marad, hogy, ha elmés és tompa, jó és rossz, nyájas és durva min-

den nép közt van is: tulajdon arca úgy van minden népnek, mint minden személynek. Belgrád körül II. József egy kisebb, de tüzes verekedés után lóra ült s bejárta a csata mezejét. Bizonyos távolságra egy csoport gyalogságot látta meg tüzeik mellett, s összeverve bokáikat. Hozzájok nyargala. Mit csináltok, legények? kérdé, látván, hogy szalonnájukat sütik s vígan vannak. Eszünk, iszunk, táncolunk – felele az egyike, s nyújtá a császárnak bádorgulacsát: „Tessék, édes József uram!” De hát szájakat mi lelte? kérdé a császár; hiszen feketék vagytok, mint az ördög. – Nem volt sójok a mezőn s puskaporral hintek be szalonnájukat, kenyéroket. Vegyük a legényt, ki csikorgó télben maga elébe fordítja fürtös gubáját s ingben, gatyában hajtja s jókedvvel lovait; s mikor a jószívű utas szánva kérde tőle, ha hideg van-e? Hideg biz uram odaki, úgymond: mintha ő odabenne volna a guba mögött, s vígan ballag tovább s csak azon boszszankodik, hogy bajuszát jégcsappá válva látja.

Az ily nép csak mégis más, mint ami minden baj mellett óbégat. És aztán az a szíves beszédesség, az a meleg ömledezés, az a jámbor pajzánság; az a szeretetreméltó vadság a legényeknél, mint az öregek tiszteletes komolysága! Nem, ez nem vak magunk szeretete! Nem ott állunk, ahol lehetne, kellene; de Nalácsi Józseffel hálát kellene mindennap adnunk sorsunkért, s én úgy képelem, a fejedelmeknek nem igen van okok azoknak örvendeni, kik nemzetükről alacsonyan gondolkoznak.

S e hazafiúi gondolkozásom s érzésem mellett mit fogok mondani a szászok felől? Azt, hogy amint magyaraimhoz vonzódok, mikor viskójok felé közelítek, úgy érzem magamat visszatolva a szászoktól, mikor az jut eszembe, hogy őket (azaz a falun lakó szászokat, mert a városi szász egyéb), milyeneknek találám mindenütt. Szelindeken a nápész fogadós (franciául niais) a maga Hans Michel képével könnyen bánt velünk; kimondá, hogy neki semmije sincs, s ment. Szekereink táskái nem voltak üresen, s a fogadós ebédje nélkül elleheténk, de a nap olvasztó hevében kiküldénk cselédinket aludttejért. Elindulék magam is, mert ez elég ürügy vala, beszédbe eredni velök, megtekinteni udvaraikat, architektúrájukat, bútoraikat. Koldulgatásomhoz egy tehetős gazdánál fogtam; annak gyaníttatá legalább a csinos ház s a cifra ablakrostély. A jászberényi, a hajdúböszörményi tehetős lakos, a maga kék pruszlijában, kék posztó nadrágában, fekete báránybőr ötűjnyi magosságú süvegével, örült volna, hogy idegen embert lát, ha kérésemet nem teljesítette volna is, de bizonyosan megtette volna e kérdést: Hol van lakása nagy jó uramnak? Sőt ezzel sem elégedett volna meg; kérdezte volna ezt is: Mi jóban jár kelméd e földön? S nincs-e otthon dolga, hogy ide csak azért fáradt, hogy lássa, mint vagyunk mi itt? S egyik kérdés, egyik felelet biztos beszédet szólt volna közte és közötttem. A durcás szász lakonikus feleletére méltóztatott s ámbár szólásom, öltözetem s beretvált ajakam nem mutatá neki, hogy társa nem va-

gyok, rám sem néze. Úgy hittem, szomorúságban van háza, s tovább mentem. Így bána velem a második, a harmadik, a negyedik, az ötödik. Egy más helyt, kívül a mezőn, megszólíték egyet, s nem bántó hangon, tudni akarám a helység nevét: nem felelt. Ismét előtaláltam egyet, ezt is megszólítottam; ez sem felelt. Egy helyt szekereink a prédikátor háza előtt menének el; elvonta magát az ablakból. Akiknek ezt hazatértem óta beszélem, nem álmélkodának rajta. Így bántak velők is. Ha tíz szász ül együtt, s német lép közéjük, a tíz szász együvé bú, s magát hagyja, a német rokont.

Nekem úgy tetszik, hogy engem az Ádám ősrünk gyermekei egyenlenségöknek hirdetőjévé nem igen szült a születés, s nem teve igen a gondolkodás s az az egy-két embertársam, kit az én házhelyem lakosává tett a sors, érzi, hogy alattam lakni s tőlem függeni nem éppen kín: mindazáltal nem rettegem kérdeni a bölcsektől, kik nagyon szeretnék, ha minden egyenlő, azaz apró maradna, ha ez így jobb-e, ahogy itt látjuk, vagy ahogy a dolog az én hazám boldogabb tájain az oly földesúr alatt van, aki, ösmervén kötelességeit, nemcsak patrónusa, hanem páter familiása is a maga klienseinek? IV. Henrik örült, hogy a francia paraszt, legalább vasárnap, tyúkot ölhetett: Biharban sok földesúr találta, akinek embere januárius első napján kezdve december utolsó napjáig, búzakeyeret eszik és mindennap húst s kőlyi bort iszik mellé, s az a földesúr örül, hogy magát jól bíró embere van. Báró Orczy József, a nemeslelkű, s báró Palocsay József, akit vadnak néztek, mert egy időben félrőfnyire lebegett arca alatt a bajusz, szelíden bántak embereikkel s mind a kettő halálos ágyukban is azt az intést adák gyermekeiknek, hogy a szegénységet embertársaiknak tekintsék.

Élnézőn itt ezeket a kóházakban s cserépfedél alatt lakó falusiakat, némely kérdések támadtak lelkemben, melyekre szeretném, ha azok, akik ezt a fajt ismerik, jó lélekkel felelnének. Ez a könnyen élő nép mivel áll előbb, mint az a nem könnyen élő másik? Az iskolák itt jobbak-e, mint azon magyar helyeken, amelyeket ezekhez hasonlíthatunk? Ez a nép rettegi-e a babonát, s félt-e minap, hogy el fog süllyedni a világ? Átlátja-e a himlőoltás jótétét? Vannak-e kórházai? Mert ezek itt lehetnének. A koldusokkal s ügyefogyottakkal mi történik? A mesterségek s kézi művek itt virágzanak-e? Milyen políciája, arról a gróf Vass kocsisa szólhat, aki Segesvárnak utcáján, hol a városnak is, a szászszéknek (vármegyének) is tiszttviselői vannak, elakada. A negyvenezert vonó prédikátor hordat-e tudós újságokat, könyveket? Társalkodása által annak szeretetét, ami által az ember nemessebb vál, terjeszti-e? Szereti-e azt a hazát, mely őtet oly gazdagon fizeteti? A segesvári professzorok fizetése hasonlít a Calvinéhoz, ki Genévában 60 forintért, 1 hordó borért, 6 köből búzáért szolgál; s kel-e segédjére ezen nyomorgó férfiaknak? A segesvári bibliotékácska mért nem oly gazdag már, mint a kolozsvári s vásárhelyi kollégiumoké?

S a Szászföld mért nem dicsekedhetik több tipográfiaiával egy felette rossznál? S ezek a bővségben élő urak mért nem dolgoznak úgy, mint a saxoniai prédikátorok? S úgy adnak-e egzáment, ha szolgálatoknak ideje alatt tanultak-e, s haladtak-e az idő szellemében, mint a saxoniaiak mindig adnak, még pedig igen szorost, valamikor egy eklézsiából másba kívánnak áttétetni.

Nem nézem én irigy szemekkel a szászoknak sorsokat, s arra, hogy ők is földesuraság alá essenek, semmi gondom. Sem az nem bánt, hogy prédikátorjaik gazdagok; a jót egyedül a gazdagok segíhetik; s Pázmány, Bakács, Oláh, Dóczi, Eszterházy Károly, sőt csak Andrássy Antal rozsnyói püspök is, aki sem gazdag Andrássy, sem gazdag püspök nem volt, s a nagylelkű Dréta nem teheték volna, amit tettek, ha szegénységgel küszködtek volna. Sőt akarom, hogy a hazának minden tagja részt vegyen a közboldogságban, melyhez mindazáltal, hogy ők ennek fiai, mindazáltal, hogy azért ők is tesznek valamit, tagadhatatlan jussok vagyon. S a bölcs igazgatás tudja, hogy katonai sereg nemcsak gyalog, nemcsak huszár, nemcsak dragonos, vasas vagy pattantyús csapatokból áll: úgy haszon abban is vagyon, ha a polgári test különböző részekből szerkesztetett, csak egy pontra irányoztassék, mely nem egyéb, és amelynek nem szabad egyébként lenni, mint a mindennek boldogsága, s csak a nemzeti becsület tüze által élesztessék. Egy ábrándozó, világot és természetet nem ismerő pszeudo-filozófushoz illik azon sovárgani, hogy bárcsak mindnyájan egyenlőkké tétethetnénk. Ne egyenlők legyünk, hanem csak mindnyájan lehessünk boldogok, s legyenek közöttünk nagyobbak is, kisebbek is, de úgy hogy az iparkodás és érdem előmehessen.

E gondolatok támadtak fel újra lelkemben, midőn e helyeken keresztülmenék, s Fehéregyházakat sehol nem találtam, sehol nem oly szép kertet, oly szép lakot, oly széplelkű lakót. Ez a csak szántóvető népből álló föld, hol minden kultúra a városokba szorult, hasonlónak látszott nekem a homok-síkhhoz, hol az utas fél napig mehet anélkül, hogy embert találjon. Kultúrát mind a földesúrnak, mind a köznépnek, s jó lesz minden. E nélkül semmi nem jó, semmi nem lehet jó.

Az angol Townson Debrecenre, a francia fordítás szerint, lugubris epithétet ragasztta, s nem ok nélkül. De igen hihető, az angol a lugubris népet csak akkor látá, midőn templomból omla ki. Vígatlanabb teremtest nem igen képzelhetni, mint a debreceni ember ilyenkor. Fellegességök azonban csak addig tart, míg a férfiak a keskeny gallérú kék köpönyeget vagy gubát, az asszonyok a róka-prémes mentét, a lányok zsoldárjokat, s bokrétájokat leteszik. Átesvén a nagy dolgon, ifja, örege kész mulatni az idegent, ha német is, aki hozzájuk betér, és ha velők úgy kezdi a szólást, mint én a szelindeki szászokkal; s a bársony főkötős asszonyka, az a pártás, pántlikás lány még meg is ides-német-uramozzák azon felül.

Brukenthal Sámuel

11. LEVÉL

Nagycsűr mellett meglátánk a szép fekvésű Szebent. Éjszokról délre hosszú lapály terült el s annak alig érezhető emelkedésén állá előttünk a város; túl azon a Kárpát magas bércei meredezének kisdud távolságban. Még messziről látni, hogy Szeben századok óta hízik. Igazítva vala az út, s jobbra-balra gazdag gabonaholdak vonódtak el.

A külvároson balra az út mellett egy temérdek hosszasságú alházban árvák és katonagyermek neveltetnek. Fundamentomköve 1770. március 25-én tétetett le. Túl ezen fut a szűk vizű Szeben, mely a városnak nevet ada.

Döbrentei, azonnal, hogy megszállánk, ment megtudni, ha gróf Haller Gábor exc. még itt vagyon-e s kérni a Brukenthal-ház gondviselőjét, hogy másnap reggel eresztetnénk kincseinek látásához. Megtörténhetvén, hogy a szász ispán beiktatásának pompája miatt, báró Nalácz István úr is megjelent és még itten mulat, felkeresé hitvesét. A báróné azt felelte, hogy férje, igenis, itten van s meg fog jelenni vacsorájánál, melyre Döbrentei is marasztatott, de hol legyen szállva, azt a báróné megmondani nem tudta. Égtem meglátni a generális s a pataki volt professzor Sípost, s némely erdélyi barátim által magasztalt s melegen szeretett embert, de, akit oly sokan mosolyganak, kevésen

szánnak, kárhozzatnak s nyugtalanul várám a reggel, mely ismeretségébe eljuttatni fog.

Az estvét járkálásokkal töltém s megjelenénk a sétálóban, mely a keleti kerítés mellett vonul el, keskenyen, de hosszan. Honi fák és némely külföldiek is veszik árnyaikba s két szökőkút ékesíti, de minden víz nélkül. Az utolsó fák közt elmés rajzolat után épült vacsoráló várja az itt mulatókat, s közel ehhez, túl az idevezető úton, magasfalú kazárma emelkedik s neveli a hely szépségét.

A vacsora mellett a Koronánál tiszteteket s itt szolgáló, itt lakó uraságokat találánk s nagy számban. Barna muzsikások gyönyörködteték füleinket a mi Lavotánk darabjaival, melyek szívet ragadnak s a hajdani kor keserves darabjával, mely szívet nem kevésbé ragad, ahol talál, bár nem oly tanult. Nem lelénk egymás mellett helyt, s így kénytelenek valánk némán ülni. Még most is a július 18-dikára jövődől világ vége felől folyt a beszéd. A fogadós emberei hetekig nem vevének be annyit, mint azon nap estvéjén. Egyvalaki bánta, hogy a próféta hazugságban találatott; a halálon, úgymond, egyszer úgyis által kell esni, s ma-e, holnap-e, vagy tíz-husz esztendő múlva, az neki egynek látszott. Térdet és főt hajték a bölcs előtt, mert én a szédítő tetőre még sohasem tudtam emelkedni, midőn egyik társa egy szót ejte, mely az egész asztalt kacagásra fakasztá. A franciaszerű bölcsnek valóban bölcsnek kelle lenni, mert a szót és kacagást nyugalomban vette, vagy talán maga is pirult bölcsességén. Egy érzékeny ifjú azt jegyzé meg, hogy jobb kedvvel elhalnunk nem lehet, egyikünk sem siratta volna a másikat. Ennek nem hajték térdet és főt: igen szívet. Egy társunk kész vala vacsorájával, magára vette, amit kellé s elvégezvén egy olasz dal töredékét, si fractus illabatur orbis monda, nevéen szólítá gyapjas pudliját s ment, gyapjas pudlijával.

Mellettem egy jó arcú idegen üle, kivel azon szóvalan nyájasságoknál fogva, melyeket ismeretlenek iránt is szabad és kell mutatnunk, anélkül, hogy azok tolazkodásoknak nevezethetnének, beszédbe juték. Óhajtottam, valamely történet engedje tudnom, ki ő, midőn Döbrentei balra mellé állott s úgy eredé vele beszédbe, hogy köztem és az idegen közt üresen marada a hely. Ez most hirtelen fordula felém, megnevezé magát s prof. Kézy Mózes úr felől téve kérdéseket, kivel együtt vala Göttingában. Székely Miklós úr volt: hasonlóul fizikát tanító professzor az unitáriusoknál Kolozsvárt. Társaságában kedvesen múlt el estvénk, s másnap örömem vala ismét meglátni, mégpedig szebeni reform. prédikátor Keresztes István úrral, ki most nevezetett teológiát tanító professzornak Enyedre.

Professzor Kézy úrnak izraelitai keresztneve egy jegyzést tétet velem, mely kicsinység, de némely figyelmet érdemel: ez az Erdély erősen szereti a bibliai neveket s főképen az ótestamentumiakat. Itt az, Ádámok, Mózesek, Ábrahámok, Sámuelek, Dánielek, Simonok, Rebekák és Ráchelek,

A Brukenthal palota Nagyszebenben

Juditok és Eszterek folyó nevek, sőt ami nálunk példátlan, vannak itt Ábelek is és Timoteusok. Szereti ez a föld a Farkast is és a Druzsínát, Polixénát s ezeknek diminutivumaik Drusszi és Póli, mint Ábel Ábi, Borbála Biri, Anna Anikó, Mária Mariskó s Krisztin Titi.

Gróf Haller Gábornak ebédjénél egyvalaki csudálkozni látszott, hogy én magyarországi ember oly jól beszélek magyarul, s úgy hitte, nekem is, az erdélyieknek is komplimentet teszen vele, ha azt nekem szemembe mondja. Láttam, hogy szomszédja megrántá ruháját s megsúgá neki, hogy hiszen én könyvcsináló vagyok. Az ember elveresedett; a Telemach fordítójának fia pedig, ez a fél magyar és fél francia, nyugalma által fedezé el a kedvetlenséget. Én legjobbnak láttam, könnyű kedvvel csapni az elakadásba, hogy vele felejtsem a megbánt szót, s azt mondtam, hogy Magyarországon azt sokan nem hiszik, legalább mikor írok, s Erdélyben sem az oly orthodoxusok, mint Aranka. A grammatikai sovány és pedáns textus víg kicsapásra ada alkalmat; tudakozék, hallottam-e mint játszodtatá meg valaki ezt a sok tekintetben szíves tiszteletet érdemlő embert. Neki gyengéi közé tartozott, hogy az Erdély szép asszonyainak versecskéket csinálgasson a francia édes semmik nevében, de oly fásan, ahogy azok képzelhetetlen szerencsével. Egy csintalan ifjú egy este bekopogtata ablakán, s félrevonulva némán nyújtá felé kezét és céduláját. Az öreg átvette azt s gyertyájához menván, olvassa:

Aranka pediglen erőlködék vala,

Aranka pediglen poéta nem vala.

Másnap a csintalanság hírével tele volt a város. De a verselgetőt semmi kacaj nem tudja elnémítani.

A bohó tréfa mellett egy másnemű tettet is kell említenem azon tiszteletes test felől, melynek Aranka tagja volt. Benkő József, a Transylvania írója, hirdetés nélkül eskete össze egy párt, s törvénybe idézteték. Védelme abból állott, hogy ő nem büntetést érdemel Erdélytől, hanem, hogy hol tartassék annak Prytaneumában. A kir. tábla nem látta logikai összefüggést a védelemben, s

pénzbüntetést vete rá, de – oh a gyönyörű tett – a pénzt bírái fizették le helyette. Ki adta a tanácsot, nincs tudva, de Aranka bizonyosan javallá.

Midőn másnap a Brukenthal galériájába akaránk menni; báró Naláczi István úr megelőző látogatásunkat s útban lévén hazafelé, velünk jőve, hogy azután nyomban indulhasson. Döbrentei, ki az egyik cselédet valahova kiküldötte volt s kénytelen vala bevárni visszajövetelét, a neki tulajdon hévvel és hangossággal üdvözle valakit a folyosón, míg Gyulay és én a szobában fel és alá járánk. Az idegen irántam tudakozódék s minekelőtte Gyulay felelhete kérdésemre, belépe Döbrentéivel. Az Naláczi volt. Közelítése mindenben mint a jól-nevelt franciáé: hidegen nyájás; először nagyon, de úgy, hogy magát által nem adja egészen, de úgy, hogy sem az idegennek nem nyújt sokat, sem magától sokat el nem vesz; de úgy, hogy figyelmet mutat inkább az idegen iránt, mint hozzá vonzódást; s mindezeket nem elkészülés és eszmélet után látszott tenni, hanem mivel ezek neki kifogásában vannak. Nyugalom volt minden cselekedete, minden szava, míg én viszont, aki ötlet annyi leírások és annyi poétái tetteinek hallása után ismertem s láttam, hogy ez a hidegség merő nyűg, egészen neki ereszttem magamat annak tetszeni, ami vagyok s teljes mértékben éreztetni vele, hogy ismeretségébe egyszerre akarom beszöktetni magamat, hogy barátságát első meglátása óta óhajtom. Feloldá azon fáradás alól, hogy nála megjelenjünk s ámbár még délig el kelle hagynia a várost, el akara kísérni a galériába, tudván azok után, amiket Sípóstól hallott, hogy minden pillanatimat elveszetteknek veendem, amelyek Szebenben, onnan elvonhatnának.

Kedves vala tőle hallanom még szállásunkon, hogy ő a galériát a Konstantinápolyból Párizs felé visszatérő Choiseul-Gouffier társaságában látta, s elmondá a követ ítéletét: On pourroit former un joli petit cabinet de tout cela. A követnek valóban igaza volt, sok jó darab a sok közepszerű, sok nem jó közt. (Két nap láttam a galériát, és úgy láttam azt, hogy a bibliotékában csak fél órát mulaték, az ásványok, pénzek, régiségek kabinetjét pedig éppen nem láttam s így alkalmasan ismerhetem azt. Az újabb Athén emberének euphemismusát a félbarbár így fogta volna ejteni a fiacredialectjén: „Átkozott! be sok derék darab a még több rettenetes rossz között.”)

Naláczi lelkes és nagy olvasású ember, s egészen francia; nem lehet csudálni, hogy ötlet generális Le-Brune megszereték, s elválásokkor, Temesvárt, azt monda felőle, hogy hasonlóra a Rajna túlpártjág nem remél találhatni. It a vir bonus est, convivaque comis. Sok oktatásokat köszönhetek neki a bibliotékában; mert míg az én két barátom a custossal a belsőbb szobákban nézegete holmit, nekem Naláczi mutogata némely nevezetességeket; mintha ő is ide tartoznék.

Báró Brukenthal Sámuel, ki Terézia alatt, anélkül, hogy megtette volna azt a lépést, amely nél-

kül előmenni akkor kevés tudott, egy Bethlenekkel, Bánffyakkal, Telekikkel, Keményekkel, Hal-lerekkel gazdag hazában, szinte a gubernátorsá-gig emelkedék fel, Józseftől pedig a Szent István nagy keresztjével tiszteltetett meg! Erdélytől, sőt az egész magyar nemzettől, örök hálát érdemel e kincsekért, s annál szívesebbet, mert ezt csak hon-szeretetből gyűjtötte, nem a mesterség értéséből. Úgy mondják, ő úgy viselte hivatalát, itt, szá-madás nélkül, mint Gr. nálunk. De szíves tisztele-tem mellett, melyet szívesebben nálamnál a nagy férfiú iránt kevés magyarmagyar, sőt kevés szász-magyar érezhet, ki kell mondanom, hogy ő a fes-téshez olyan formán érte, mint Mummius a Ko-rinth kirablásakor. Ítéletemet a nagy férfiú ízlése felől Tenniersnek egy Keresztelő Jánoskája igazol-ja, melyet leginkább csudálgatott. Ma, itt, egyebet kedvellene. A gyermek egy szikla előtt áll, hova egy báránya kíséré. Mint ért az a festéshez, aki ott, ahol Guidót, Correggiót, Rubenst, Van Dyckot csudálhatni, Tenniers előtt áll meg, s ezt a gyer-meket s talán a bárány gyapját s a forrás ömlését csudálgatja? De, hogy ő a festéshez keveset érte, azt neki nem veszem vétkül, sőt, látván, hogy nem tulajdon örömei miatt vásárolta össze e kincseket, hanem hogy a Gráphis múzsája által még meg nem kedvelt nép közt ennek szeretetét gyarapítsa, s a nemzetnek új fényt adjon, még inkább áldom hamvait. A nemzetek egymás jutnak azon szerencsére, hogy az Apollón húgai s az a három leány által, akiket Cytherea választá társaivá, meglátogattassanak. A mi Hídvölgyink idejében a bécsiek sem igen dicsekedhetének azzal, hogy a festéshez és faragáshoz sokat értenek, noha I. Fe-renc, római császár mindent elkövete, s midőn Schmutzer a maga megjelent Theodoriusból Bécsben el nem tudta adni öt nyomtatványt, Pá-rizsból azt a hírt vévé, hogy a beküldött három-száz nyomtatvány elkölt, s hogy ismét küldjön há-romszázat. Ausztria Kaunitz-nak, s Sonnenfelsnek fogja köszönhetni, hogy a szép érzése s a mester-ség szeretete közönségesse lett, s semminek sem inkább, minthogy az igyekezetet az udvar és a na-gyok nemcsak nem hátrálták, de gyámolítottak is, Albert, lengyel királyfi pedig, ki nemcsak ért, ha-nem fest is, költ s becsüli a művészeket.

Vezetőnk Seiwert János úr vala, Brukenthalnak testvére gyermekétől született unokája s a könyv-táros Róth úr. Ha a történet Szebenben mutatta volna ki lakásomat, én e palotát gyakran látogat-nám meg; még gyakrabban lakói, mint kincsei mi-att. Seivert úr egy érett lelkű tudós, és ami nem ér kevesebbet, tiszta ember; letette az erdélyi kor-mányszék mellett viselt titoknoki hivatalát, s nőte-lenül magának a tudományoknak s az általa na-gyon kedvelt szász nemzetnek, szeretve, becsülve minden jóktól. A palota két udvarra van osztva s az utcára három sorban nyílnak ablakai. Azt a nagy meghalt József Mihály öccsének hagyá, har-minchatezer tőke pénzzel, az intézet fenntartására.

A galéria földszének itt a magyar Szent Hiero-

nym tartatik; Pannoniában születvén, Csáktornya körül, prolepsissal úgy nevezhetjük magyarnak, ahogyan őt a festők kardinállá csinálják. Az ana-choréta a maga barlangjában aszkétai elmélkedé-sekbe van merülve. Válla, teste, lábai ruha nélkül hagyattak; ágyékát skarlát lepel fedi. Megette kü-rőt látni a felhőben, az érti a szózatot, megfordul s fülel a hívó szózatra. A történet a legérdeklőbb percben van felkapva, s arc, musculatura, leplezés el vannak telve erővel. A mű Guidóénak tartatik, s nem méltatlan e névre. De íme ezen egy ölnyi ma-gasságú kép mellett, mely amint értem, ezerekbe került, egy kisebb függ, kezek nélkül s ez engem annyira megragada, hogy ha a kettő közül volna szabad választanom, nem azt nézvé, hogy egyi-keért s másikáért mit adna nekem vevője, hanem hogy ebben, vagy amabban mint lelendem örömi-met. Sebestyént venném, nem Hieronymot. Én itt Sebestyénnek nyújtom az almát.

A képgyűjtemény tizenöt szobát tölt el s ez ki-lencvenkét darabból áll; nagy részben az alföldi is-kola művei és másolatok, de aki gyűjteni kezd, azt veszi, amit kaphat, a Brukenthalnak idejében az olasz iskola munkáit Bécsben találni még nehe-zebb volt, mint most, s van becse a másolatoknak is, ha jó kézből jőnek, mint a jó fordításoknak. Rend kellene, más s gazdagabb rámák. Idővel az is még lesz. Vezetőim egy Albano és egy Madon-na elébe állítanak; ez nekem portrénak tetszik in-kább. Hol ezen a Máriai fennség? Hol ezen az a bájoló, amelyet a Mária-főkön szabad és kell ke-resnünk? A szem tüzes s csaknem csintalan; az orr éppen nem szép; s ez elég ok, hogy a főt ideális-nak ne tekintsem? Portré, amint mondják, a Mengs Máriája is, az isteni gyermekkel a bécsi Bel-vederben; de azt lehet nem portrénak tekinteni, s felejtjük, hogy ennek a Máriának a festő hitvese ült, s a gyermek az ő gyermeke: ezt itt nem lehet. Egyébiránt a galéria Correggio, Tizian, Rubens, Van Dyck, Rembrandt, Van Huysum s más meste-rek neveikkel dicsekedhetik, s oly másolatokkal, melyeket Meytens ajánla a megvételre. A látoga-tók leginkább a Hondekoeter tyúkjai s a Van Huysum virágai előtt szoktak állongani, s inkább csu-dálják a természetes prózát, mint a Rubens hata-lommal eltölt teremtéseit, és a Correggio bájos po-ézisét. De az máshol is így volt és nem kevés ideig.

Legnagyobb örömeimet Sebestyén és Hiero-nym után régi ismeretségem tárgyainál leltem fel, s boldog pillantatokat éltem Jupiter és Ió mellett, mint serdülő éveimben már a bécsi galériában, hol a Correggio originálja még akkor a Heinz máso-latja mellett állott. A darab, amint tudva van, a mesterség legszebb művei közé tartozik, s oly bá-jos, hogy azt a nem szerencsés kezek sem foszthat-ják meg minden érdemétől. Gondolat, rajzolás, festéklés, mely csudát tevének itt! S mint ragadta-tik meg szem és szív! A gyönyörű testű callipygos leány háttal ül a néző felé, s egyedül hívé magát. Azonba Jupiter vastag ködbe rejtkezve közelít hoz-zá, s a leány akkor, s csak akkor sejtí meg az Istent,

midőn a csók már ajkára nyomul. A leány feje skurzóban; s még skurzóban is mily szép!

E bájos művet a szigorú morál egy igen keskeny szoba sötét szögébe dugatá fel, mint a Tizian fekvőjét ugyanennek ajtaja felibe, hogy a néző helyet sem foghat látásokra. A gond szolgál-e a morálnak, nem tudom, a mesterségnek árt, s a mesterség templomában ez az első, nem amaz. A kasztrált klasszikusok jutának eszembe, és aki magát nadrágfestetőnek csúfoltatá, minthogy a képek meztelenségeire leplet vonatott.

Egy másnemű tartalék az idősb Rákóczi Ferenc képét is, Kupeczkinknek munkáját, rossz helyre tétet, nem átellenben az ablakkal, hanem a sötétebb falra. A kép már azzal is, hogy magyar művész munkája, érdemlé vala a jobb helyt, de azt beléremé nézve is kívánhatá. A hősnek nem született fejedelem páncélba öltözött, vállán nyusztacagány van elvetve, nem a sok által keveset mondó hercegi bíbor, jobbjá megmarkolá a török nyelű kardot, s azt hüvelyéből félig már kirántotta. Haja a két homlokszög közt beretválva van; lehúzott szemöldöke elfedi vad tekintését, ajkai keble dühét elharapják. A bölcs festő így monda a török nyéllel, amit a történetek beszélének. A festő gondolatja magas, s a legnagyobb dicséretet érdemli a dolgozás is. És ha az Erdély nagyjai itt forognának, megtanulhatnák, mint kelljen festeniük magokat vagy őseiket. Életökből ki kellene keresniök a legemlékezetesebb történetet s bízniák azt Fügerre, Kreutzingerre, Kraftra, hogy a képet ezek fessék, nem ahogy ők kívánják, hanem ahogy ezeknek tetszik. A kép megjelent rézmetszésben is Westermayer által s vonásos munkában, mert ide e neme illett a metszésnek. A réz ismeretlen marada nálunk, s bár intésem után az ne maradna tovább! Három forintot egy nyomtatványért a legszegényebb magyar is örömmel hagyhatna Artariánál a Kohlmarkt nevű utcán. És ha még hármat volna kedve otthagyni egy oly magyar képéért, kit Füger feste, megvehetne a Born Ignácét is, melyet Kininger hánytott (geschabt). Born azon úgy adatik elő, mint egy lámpája mellett elmélő bölcs, íróasztaláról legördül a volumen – talán arra célozván, hogy tudós deáksággal írt, homlokát átfogta jobbjával; válláról palást foly le, az aljban (Grund) az Isis multimammia (mindent ápoló természet) szobra mellett egy bölcs cirkalommal dolgozik.

Midőn a kicsavarodásomból vissza akarok térni az elhagyott nyomba, egy másik kicsavarodásba érzem elkapattatni magamat. Egyikében a galéria hátulsó szobáinak egy történet engem vezetőimmal s társaimmal nagy ismerőnek nézete, holott az csak azt mutatá inkább, hogy ők nem azok. Külön katalógust kapa minden szoba, s a képek száma papirosszeleteken áll a ráma közt. D. egy vásznán tollas állatokat látá meg s csudálá a festő ügyességét s elfáradhatatlan gondjait a tollakon. Tudni akará a művész nevét. Róth úr megbotlott a katalógusban, s itt oly nevet olvasa fel, mely ide éppen nem illett. Elfelejtve magamat,

megszólalék, hogy az nem lehet az, az olasz iskola nagyja nem adta magát kakas és tyúk festésére; én a darabot Hondekoeterének nézem. R. úr megsejté tévedését s a másik katalógus itt valóban Hondekoetert nevezé. Barátim álmélkodását nevelte az, hogy midőn egy más érthetetlen darabot néztek, s D. ismét tudni akarta a művész nevét, én azt Brueghelnek mondtam. Mint az nem mondathatik még humanistának, aki hallván, hogy egy óda Virgilnek s egy elégia Horácnak tulajdoníttatik: úgy az van még távol attól, hogy az értő nevét érdemelje, aki a pokolfestő Brueghel nevét és a híres tyúkfestőjét hallotta s egy-két darabjaikat látta, hogy ecsetjökre ráismerhet.]

Egy szobát új portrék s erdélyi festők munkái töltének el. Ezekről irtózva szöknék vissza a szem, ha a néző nem ama szobákból jönne is. De valamint a könyvgyűjtők előtt nincs rossz munka, legalább szükségtelen, úgy ezeknek is itt nagy becsök van; idővel bizonyítani fogják, a mesterség nálunk miként hága egyik lépcsőről a másikra.

A könyvgyűjtemény tizenhatezer darabból áll. Az ásványok nyolc almáriumokban tartatnak s ezek kivált erdélyi aranytermésekben igen gazdagok. A pénzek száma tizennyolcezer.

Brukentalnak tiszteletére most készül egy emlékpénz, Seivert úrnak találmánya szerint. Az előfelen áll a hős, római öltözetben és annak előadásával, ami volt. Alul születésének esztendeje 1721. és haláláé 1803; a túlfelen Hercules versalien musarum, e körülírással: INVIA VIRTUTI NULLA EST VIA. Az alsó rekeszben a szász címer.

Aki ennyit teve a magyar nemzet és annak szász népe dicsőségéért:

Dem folgt ein Ruhm, der ewig bleibt.

(Klopstock)

Gróf Haller Gábor erdélyi kincstartót, Leopold rendebeli commendatort, cs. k. kamarást és belső titkos tanácsost, a Telemach fordítójának fiát, Orczy Lőrinc és Barcsay Ábrahám barátját, azon háznál találánk, mely rá Péterről, a nürnbergi patriciusról marada. Erről folyván a szó, emlékezem a fehéregyházi palota számaira, s neki bátorkodám azt a kérést tenni, hogy ha a famíliái könyv, melyre a számok mutatnak, talán itt volna, engedné megtekintem. A gróf értette kérésem okát s hamis szerénység nélkül, mely utálatosb a legvastagabb dölyfnél, teljesíté azt. A könyv a XIII. századig adja a Hallerek elágazásait s némelyikének még képét is látni benne. Tiszteletet érdemlő gond, így íratni a könyvbe mindenik Hallerrel a maga nevét s némelyikének még képét is fenntartani. A gróf negyvenkilencedik esztendeje, hogy szolgál, előbb, mint katona, kapitányságig, majd viceispán, továbbad küküllői főispán, aztán kir. tábla előlölője, végre tartománybeli főbiztos, s most gróf Bethlen József halála óta thesaurarius. Személyében egyesülve van a francia és a magyar, s az életerő benne annyi, hogy gyermekei s barátjai sokáig remélhetik birtokát. (Meghalt 1822. március 28-án, életének 73. esztendejében.)

A szász nemzet nagy örömét találá abban, hogy a comesének beiktatása a grófra bízott, ők a Hallereket szeretik szászoknak is tekinteni s örömközik igazságos, mert a nemzeti érzés szent s a szászokban is szent. Németek ők, minthogy úgy akarják és nem magyarok, de oly németek, kik századok óta laknak köztünk s Erdély diétáin vok-suk és székük van; megzselléresedett német eredetű magyarok. Amit ők mondogatnak nekünk nem erdélyieknek, úgy megfoghatatlan, mintha mi azt vitatnánk, hogy mi ma is baskírek vagyunk, nem magyarok.

Az új szász főtiszt, kormányzéki tanácsos és Leopold rendbeli lovag Tartler János úrhoz Seivert úr vezete fel, s nála töltött óránk a legszebbek számába tartozik, melyeket Erdélyben éltem. Kapuja előtt négy fiatal fenyő vala beütve, a Szeben városa második tisztjének lakása előtt három; a beiktatás napjának pompája miatt, amint mondák.

A szebeni játékszín elmés rajzolat szerint épült, mind optikai, mind akusztikai tekintetekben, de azt itt elérni nem vala nehéz, mert a nép nem nagy számú. Rossz darabot adának benne, de a játszó úgy játszódtak, amint kelle: a rosszat rosszul. Lányom miatt, ki a német előadást nem érté minde-nütt s magyarázatimra szorult, kénytelen valék végig ott mulatni, de egy szerencsés történet felejteti velem a bajt. Egyikében az alsó lózsiknak két ifjú leány ült, minden idősb felvigyázó nélkül, s jobb karom karfájokat érte. Mennyi felsőhajtozás, mennyi taps a parányi kacsókkal, minden nem éppen szerencsétlen scéna, minden fűszerszámos frázis s csillogó elmesség mellett! Most kezdenek feljárni a Thalia s Melpomene templomába. De jó volna megsúgatni szüleiknek, hogy óvják őket a német Fapresto dolgozásainak olvasásától. Az a Kotzebue örökre el fogja rontani ízlésüket, s annál bizonyosabban el, mert benne sok érdem van és sok genie.

A két szebeni szász leány egy történetre emlékeztet, melyet nadrága miatt és hogy egy előttem még nevérol is ismeretlen bohócskát megcsapolhassak, el kell mondanom.

Egy Szebenben szolgáló mágnás egy gyönyörű szász leánnyal táncola a szász ispán ünnepén. Egy idegen mágnás kérdést teve ennél, mely comtesse lehet az, akit leteve kezéről, mert ő nem ismeri s maga is szeretne táncolni vele. A felelet az volt, hogy az egy szebeni polgár kisasszonya s oly jól nevelt, amily szép. Gondolod-e, mit teve a gubó? Nem vitte táncra. A nagy Friedrich egy legénykét, aki vallást csúfolta s botránkoztató tettet teve, arra kárhóztatta, hogy míg azt, aminek szentnek kell lenni, csúfolni merné, tanulja meg a kátét a hely plébánosánál. Ha nekem volna szabad megbüntetni ezt a magyar legénykét, aki a szép s jól nevelt szász leánnyal, a szász ünnepen nem táncolt, mert az nem magyar comtesse, én zárva tartanám a méltóságos úrfit, valámíg Rollint végig nem olvasná, hogy felelni tudjon e kérdésemre:

Mit perorála Canulejus, s mely következei

voltak annak Rómára, hogy az egyik testvérleány ajtáját megkopogtatták, a másikat nem? Egész Európa utálattal nézi, hogy a hibernus csak akkor tarttatik anglusnak, mikor terhet kell viselnie, s javulva nézi, hogy az alsatiai lakos franciának tartatik s magát franciának tartja.

Szebennek oláh temploma is van s itt lakik a püspökjük. A reformátusok templomát, a házak sorában, csak felülírásánál fogva ismerheti templomnak az idegen, az szép, mert egyszerű, rövid:

Deo Creatori Redemptori Sanctificatori

Sacrum

Josepho II. Principe aug.

adnuente

Coetus fidelium Helv. Confess.

MDCCLXXXVI

12. LEVÉL

Kifáradtam örömeimben, kedves barátom, és ha volna tündér, ki meghallgassa könyörgésemet, repülnék azon kis domb felé, hol nekem az élet minden örömei virítanak s kiédelvén magamat hitvesem és gyermekeim ölelésökben, Szentmihályra repülnék által, hogy a legtiszteleatesb nő és anya és asszony és barátné lábainál, ültetései árnyékában mondhassem el neked, mennyi tisztelőd és barátod van e földön is, s mint óhajtják, hogy kedved jöjjön Erdélyt megtekinteni, hogy szemlélhessék, akit szeretnek. De ezek benned csak a lelkes és tanult embert s a bájos, csudáit beszélőt ismerik, s mi mindez ahhoz képest, amit tebenned mi szeretünk, mi csudálunk, kiknek az a szerencse jutta, hogy közelebből ismerhessenek? Az a te tisztaságod, mely a mocsoknak csak árnyékát sem tűri magán, azok a nemes érzések, melyek által mindeneknek szerelmévé lettél, az a nagyságod az indulatokban, mely azt teszi, hogy legkedveltebb barátid is félnék tisztelettel közelítenek feléd s java-lásodtól függesztik fel önbecsöket, azt a tántoríthatatlan férfit és azt a Grátiák és Amor papját, kiben ez a két ellenkező oly szerencsésen egyesüle belsőjében és külsőjében, mint a művész önti, a Bacchus szobrában, a férfiúi s asszonyi szépségeket együvé. Ezt nekik én beszélem s tetteid emlegetésével.

Minden léptem távolabbra viszen honomtól, s mily nagy már is az út, melyet tevék! De még hátra Vajdahunyad, hátra Fehérvár és a helyek, hol a nemzet szentjei éltek, jártak s halhatatlan tetteket tettek. Azokat látnom kell, illetnem kell sírköveiket, s azon érzést adni magamnak, hogy nagyobb lettem ereklőjök illeteése által. Még egyszer annyi időt kivan utam, mint amennyit már töltöttem, s akkor megyek, s repülni fogok karjaidba.]

Közel a Kenyérvíze nevű folyamjához, hanem széles patakjához, egy csárdában szállánk meg ebédre s Döbrentei figyelmissé tón, hogy a posta-

ház körül, mely mellett utunk elmegyén, még most is látszanak azon kápolna kövei, melyet Báthori István a csata emlékére építtete. Tudniillik, midőn sergét itt vezeté az ütközet piacára, lova megbotlott, s az Báthorinak vagy sergének rosszat látszott jövendőlni. Meg nem történvén, amitől tartá, felépítteté a templomot, s rendelést teve, hogy a nap visszafordulóin az elhulltakért miseáldozatok mondassanak.

A csata 1479. november 13-án mene véghez. Ali bég a hegyek és a Maros közt fekvő tért ülte el, s Báthori, az erdélyi vajda, Gyulafehérvár felől jöve, Kinizsi Pál temesi bán Branyicska felől. A törökök, Bonfini szerint harmincezeret vesztenek, mások szerint még egyszer annyit, a magyarok nyolcezeret, azonfelül, hogy a Maros kétezer szászt és oláht nyele el. Mint mene véghez a hős áldomás az ellenségi testek halmain, tudva van; még emlegetjük, hogy a derék Kinizsi fogai közé foga a leszelt kövér törököt s táncolt vele. Vad tett, de csaknem négyszáz esztendő, s a szent öröm a szenteket is táncra ragadozhatja.

Elővevém szekereim zsebéből a Benkő Erdélyét, s a történetet újra megolvassam. Alsó-Fehérnek főnótáriusa, Backamadarasi Kis József úr rábeszélé püspök Batthyányt, hogy az összeomlott kápolnát építtesse fel, s a két hős emlékeztetést egy oszloppal tisztelné meg; de az el-elhalogatott szándék nem ére teljesevé. Még inkább csudálhatni, hogy püspök Mártonfi hagyhatá nélkül, ki ezt egy latin epigrammal is ékesíthetné vala, s sajnálni kell, hogy a tanács hunyadi főispán, gróf Bethlen Lászlónak nem vala adva, ki szerete jó tettek által ragyogni. Döbrentei egy ossziáni éneket költe a tett emlékéül. De, ha a tettek ének kell, a helynek kő kell, és nem kicsiny.

Az én lelkemben egy ének támada, amint elmenék. Nem illik a tette, de ide teszem mégis, mert itt támada, s aki leveleimet itt olvassa, osztózni fog érzésimben. Azon időbe tevém által magamat, midőn Erdély a török járma alól kiszabadult.

*Szabadon lihegsz, szeretett haza,
Szabadon lihegsz megint, karunk
Béklőidat összetöré!
Itt vesztenek ők, itt hulltanak el;
Lobogó tüzeit seregökre
Az isteni boszú lövellé.*

*Nem ejte el minket erő;
Bizakodás teve rabjaivá
Minket a pogánynak.
Esküdt, s mi jók hívőnk szavát;
Sóá hívőket, bizakodókat,
Cselébe voná, megbuktatá.*

*Hegyeink aranyát, ugarinknak
Gazdag termését irigylé,
És amit táplál a mező.
Paripáink neki nyihogtak,
Gyapját neki nyírta meg a nyáj,*

S amit nem vett el, ellopá.

*Magyarra vivé ki a magyart,
S vicsorga dühében, hogy a két
Testvérhad egymást érte ölé.
Éh gyermekeinket maszlagon
Hizlalta pribékjeivé, hogy ők
Verdessék, ami még nem ing.*

*S mi nyögénk a vad dölyf kéjeit,
S viselénk, de mérges fájdalomban,
Az alázó súlyos ígát.
Hunyadink nagy lelke nem hagyott el;
Hunyadink nagy lelkét nem hagyánk el,
S lepatnogának láncaink.*

*Itt vesztenek ők, itt hulltanak el,
Lobogó tüzeit seregökre
Az isteni boszú lövellé.
Szabadon lihegsz, szeretett hazánk!
Szabadon, szeretett, szabadon megint!
S mi törénk le, mi! láncaidat.*

Utunk Szeben óta végig Hunyad vármegyén völgyen mene, melynél sem szebb tájt nem láték Erdélyben, sem áldottabbat. A portékák Pestről Dévára, Szászvárosra, Szebenbe, Brassóba és Fehérvárra ezen jönnek be, mint Váradról Kolozsvárra, s az útra gond van, mind a szászok közt, mind a vármegyékben. A Maros (Marusius) Fehérvár mellől csap belé, s a bábolnai, rápolti, celnaí, Hegyaljának nevezett s híres borokat termő hegyek alatt fut el. Ezen viszik ki Magyarország felé a sót, tutajokon. Itt van a hajdani fejedelmek mulatója, Szászsebes (Sabaesum, Mühlenbach), de most megfosztva minden maradványaitól hajdani dicsőségének, itt Szászváros, ez és az szab. kir. városok, faluk a kisded Medgyeshez képest; itt tovább Déva a maga egykor híres várával. A néhol egy, néhol két órányi szélességű völgyet erdős hegyek s vad rengetegek vesznek körül; s a Retyezát teteje (az oláh szó elcsapott tetőt jelent), délre Vajdahunyad felé kék oldalain mutogatá a téli havat.

Tordoson, Bábolna és Szászváros között, Patakon fizikát tanított professzor, most itt predikátoroskodó Sípos Pál barátunkhoz térünk be. A hely a szász földhöz tartozik, de lakosai oláh nyelvűek, s a szász helyeken gyakorlott szokás szerint a prédikátornak dézsmáznak, ki itt a reformátusok felekezetének tagja, de a luth. capitulum alatt áll. E felekezetnek az egész Erdélyben nincs gazdagabb predikátorsága, sem kevesebb terhű, mert az eklézsiát hét háznép teszi, kik magyar nyelvű templomi szolgálatjaik által tartóztatnak a nyelv felejtésétől. Sípos ezek közt él, ezek közt szolgál. De, minthogy ezeknek nincs szükségök sokra, s amire szükségük van, a szászvárosi tógátusoktól is megkapják, ezekkel tartat prédikációkat, s inkább ezeket oktatja, mint a lakosokat.

Sípos áthivatá magához báró Naláczi Istvánt s némely barátit Szászvárosról s ezek közt a szász-

városi kollégiumnak két tagját, Ponori Thewrewk József és Lészai Dániel urakat; ez most már orvosdoktor, amaz magyar- és erdélyországi felesküdtött ügyész, ki a mostani kornak s a későbbnek még inkább a maga Magyar Pantheonjával meg nem becsülhető kincset ada. Ezek ebéd után mindjárt menének, de Naláczi velünk maradt, s így a nap tanulás és kacagások közt múla el. Mert, aki a kifogyhatatlan elmésségű és sok olvasású Naláczival van, az együtt teszi a kettőt. A fesz és pőf neki nem dolga s dévajkodásaival nyer és nem vesz.

Másnap Sípos és én nála mulatánk, s ismét öröme és haszonra. Naláczi, amint felkelénk a vacsorától, vetkezni kezde, minden szó nélkül, befordula a fal felé s elkezdé a harsogást. Mi tehát átmenénk a szomszéd szobába. Sípos ellágyula. Töltsd álmatlanul kedvemért az éjjelt, úgymond; ki tudja, mikor leszünk együtt. Így egész éjjel nem hunyánk be szemünket. Naláczi reggel felé átkiálta hozzánk: „Non amo eruditum pr – smum”. Mi sokáig kacagánk a szót, de ő már ismét hortyogott.

Síposnak három szerelme volt: a metafizikálás, a mathézis s a klasszikusok. Kant vala bálvány, s ennek tanításait a Róma nyelvén dolgozta fel, s levelekben küldözgeté meg nekem, fejezetenként. Engem gyönyörködtetett a dolog, s még inkább a nyelv. Kértem, hogy a munkát adja ki, s minthogy ő nem írt olvashatólag, s Erdély még hibásb ortográfiával, mint mi szoktunk, magam másoltam le azt neki. Sípos a munkát átadá a cenzornak. Az úgy hitte, hogy az nem az ő, hanem a vallás emberei mezejére tartozik; Kenderesi látni akar, elborzadt tőle, s Sípos közt és a consiliárius közt elkezdődék keserűségek nélkül az ellenkezés. A munka a vallás férfiai ítéletök alá mene. Ezek rá azt jegyzék meg, hogy a munka igen jó, de nem jól egyezik a normával, és így megjelenését nem engedhetik: megengednék, ha világi emberek volnának. Sípost inkább bánta a kérés megtagadása, mintha a jég egész esztendei jövedelmét elverte volna.

Midőn azt a fejezetét vevém, melyben a metafizikai szabadság fordul elő, azt kérdem magamtól, ha azt a sovány dolgot s azt a badar beszédet tudnám-e magyarban úgy adni, hogy olvasható legyen? Egy prológust elébe, mégpedig dévajkodás hangján, s végébe egy epilógust, hogy a sötét táj elevenséget kapjon, mondtam magamban, s egy-két nap alatt a munka készen állott. Sípos tudta, mennyire szeretem őt, tudta, mely örömmel vettem ezeket az ő dolgozásait, és mégis egészen le vala verve ártatlan játékom által. Azt szenvedte, amit a szerelmes ifjú, midőn lánykájából, bár barátjai, tréfát üznek.

De Sípos nincs többé. Egy veszedelmes ínhideg kikapá barátjai közül. Szül. Enyeden 1759. októb. 16-án; meghalt Szászvároson 1816. szeptember 15-én...

Matematikai tudományai felől világosan szólnak göttingai prof. Kästnernek s berlini asztronó-

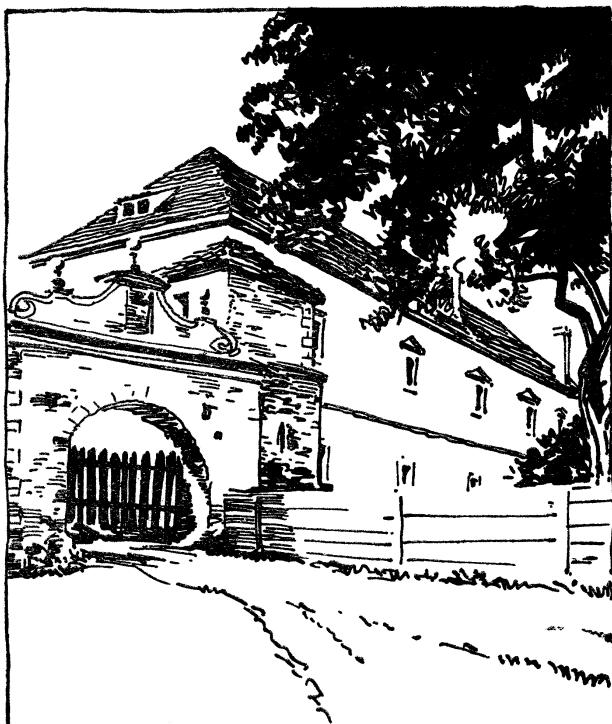
mus Bódénak levelei, melyek közül egyet-kettőt az én autográfiai gyűjteményem bír; a filozófiaikról pedig két munkája kéziratban, mely a kolozsvári kollégium bibliotékájában van letéve.

Erdély érzi, mit veszte a szeretetreméltó férfiban, s sokáig nem fogja felejteni.

13. LEVÉL

Dédács, két órányira Dévától, napokra vára bennünket, a gróf Gyulayné házánál, ki a nyarat ez áldott és nagy szépségekkel bíró tájon szokta tölteni. A hideg Sztrigy (Sargetia) a dél felé fekvő havasokból siet a völgybe s a grófné kertje alatt omlik együvé, az itt sebesen elfutó Marossal, az erdélyi vizek fejedelmével. Deltájokat, hova a Sztrigyen egy könnyű hidacska viszen által, két-száz lépésnyire egy sötét boglyas szilerdő foglalta el, végigszeldelve játékosan tekergő utakkal. Túl a szilason, egy rendesen költ heggy, az úgynevezett Aranyi, ad új díszet a vidéknek, mint egy rosszul sült kenyér s messziről magára vonja azoknak szemüket, kik Fehérvár vagy Szeben felől jöven, a keskeny kies áldott völgyet, a két sor rengeteg között s magok előtt a komoly dévai tetőt, eltelhetetlen örömben, majd csak festői szemekkel, majd a hazafiúság szent érzései, s örvendő bú s bánatos örvendezések közt nézelli. E két sor meredek kelésű rengetegnek a Retyezát adja meg fődíszét, mely délre, Vajdahunyd megett kél ki alantabb társai közül, s horizonti vonásban elcsapott tetején s kékellő oldalain mutogatja a hó maradványait;

Alvinc

Dédács

mint a völgynek a dévai vár egy kerekded hegy tetején, hol Dávid Ferenc 1565-ben tömlöcbe vette-tett, és holtáig fogva ült; Barcsay Ákos pedig a Bánffy Erzsébet karjai közt rettege elveszteni a fejedelmi palástot, míg a szép nőért Bethlen Miklós (Hist des révolut. de Hongrie T. VI.) titkon epedezék. Hol együtt sétálunk a ház asszonyával s gyermekeivel a gyepszőnyegen és a fekete színű vén szilas sűrű homályában, hol csolnakba ülünk, s felmegyünk a Sztrigyen, melynek homályában álló partjaira, a lehanyatló nap és a víz habjai játékosan lövelli fel a képeinket, hol Döbrentei és én virradatkor megferdünk a Marosban s új életet veszünk az örömmel s egészséget és erőt. Kijövök a szobából s a grófnét fehér öltözetében, szalmakalapjával, magányosan látom ülni a Maros szélén, kedvelt fája alatt, míg három barátnéi s a gyermekem a pázsiton játszadoznak. Akkor sebesen futok le a kert ormáról, hogy körökben láthassam magamat s újra éljem életemnek eltűnt szép örömeit.

A postaút néhány száz lépésnyire megyen el a falu felett, s így alig van nap, melyen vendégeink nem volnának s nem ritkán számosak. Ezekre, ha e szép társaságban szükségem nincsen is, örvendek, hogy Erdélynek nevezetese fiaival s leányai-val ismerkedhetem. Számukban örömmel nevezem Zeyk Miklós és Bája István urakat, kik közül az elsőbb Göttingát kétszer látta s életét egészen a szép homályba rejté el; az utóbb Hunyadnak egyik érdemes tagja, igen kedves mulattató s ügyesen s tanultan rajzol, fest és miniaturban portrékat úgy dolgozik, hogy ha a sors és születés arra kárhóztatta volna, ezzel Bécsben is kenyerét kereshetné.

Olykor kísétálunk az aratókhoz, kik kétszázán gyűltek fel a grófné zarándi jószágaiból, a vad hegyek közül, s a reggel óta napszállatig soha meg nem szűnő csompolya (duda) mellett úzik izzasztó, de víg munkájokat. (Az reggel óta késő estig soha el nem némul, mint midőn a sereg leteszi sarlóját, s ha egyikét elhagyja lehelete, másik veszi által.

Constantis pariter, pariter data fila trahentis

Fallitur ancillae decipturque labor.

Sőt, zeng muzsikájok a munka elmúltával is.) Az udvarban tápláltatnak valamíg az aratás tart s táncolva töltik az éj egyik felét. Nekik az aratás

ideje igazi farsanguk. Különben szegényül tengenek, mint a mi Krajnyánk lakosai.

A föld itt búján terem s a rozsnak némely szálait hét lábnyinál hosszabbnak találtam. De az oláh még itt is szegény, mert kevéshez szokván, restté vált. Házaik kapuja mellett egy hosszú rúdra csóvát szúrnak, valamely babonából, melyet szegyenlenék tudni. Ami hajdan a zempléni oroszok közt is szokásban volt, hogy Krasznibród és Berezna tájékin leányvásárok tartassanak, az itt Topánfalván gyakoroltatik, vagy gyakoroltatott, mert némelyek erősen állítják, hogy a szokás ma is fennáll, mások még erősebben tagadják. Melyik félnek van igaza, nem tudom. A férjhez mehető lánnyal atya, anyja, megjelennek a vásárba, a lány sátort ütött, portékácskáit kirakta s menyasszonyi ékességében megállott a sátor előtt s várta szerencsését. A nősző végigjárja a sorokat, s amint neki lány vagy sátor, vagy mind a kettő leginkább tetszettének meg, tenyerébe csapa a hajadonnak, anélkül, hogy kérdené, ha viszont ő tetszik-e, s a pap összeeskete őket azon nyomban, s a legény másnap reggel hazavitte menyecskéjét.

(Borzadsz? Nem ok nélkül, itt meg van alacsonyítva az emberiség s minek rútul tenni, amit szépen lehet? De nézzük körül magunkat, nem éppen ezt teszik-e gyakran a főbb kasztok is? A leány ezeknél, mint az oláhoknál Topánfalván, csak dolog és nem személy; s kérdés, ha Topánfalván több rossz házasság köttetik-e vaktában, mint máshol kalkulus szerint? Boldogságunkat, így vagy amúgy, mindig az teszi, ha tisztelinkhez hívek maradunk, és ha amit sors vagy választás miénkbe tevé, kedveljük. Laetus sorté tua vives et sapienter et beaté.)

14. LEVÉL

Ne kívánd, hogy mondjam el, mint válék meg azoktól, akiket lelkem szeret; mert íme nem vagyok többé nálok s levelem hozzád nem Erdélyből indul. Minél nagyobb az Öröm, mellyel élénk, annál nagyobb a keserű, mely azt követni bizonyosan fogja; úgy akará Nemesis, a hajthatatlan, engesztelhetetlen. De legyen a szenvedés, milyennek a komoly visszafizető azt akarja, tűröm békével, sőt sorsomnak, gyötrelmimnek örvendve, mert a múltak emléke ezeket megédesítheti; csak poharam csordultig teljék meg, s ezt mondhassam, mint itt „Éltem!”)

Gróf Gyulayné nem Dédácsról, hanem Maros-németiből akara kiereszteni a Bánátba; elkísére tehát oda, minden gyermekeivel. A hely praedicatum a Gyulay-háznak s azt ennek csak fiai bírják; a horvátországi bán, gróf Gyulay Ignác s Albert testvére és a mi Lajosunk. A Lajos részét ennek atyjától, Ferencről, kit a ház, mint ifjabb testvért illetett volna, bátyja, István, az osztáskor testvéri szeretettel vette által, de ez nem szerencsés házasság.

ságból nem hagyta maradékot s a történet jóvá téve, amit a két testvér szép atyafisággal vétkeesen teve. Ennek udvara előtt egy keskeny, de hosszú nyelv fut el a kapu és a Maros közt, eltöltve az új kertészség játékaival és a közel Tiriscum (mai nevével Veceli vár) oltárköveivel, isteneivel és hőseivel s elmállott felírásaival. A sötét, élénk színek és amelyek Szegedről mos üresen térnek vissza, emberek és nem lovak által vonva, itt mennek el a gerlicetartó alatt s azt, aki magányt keres itt, az a vad kopasz hegy túl a Maroson, kedves búslakodásba szenderíti.

Gróf Gyulay Józsefet, atyját Istvánnak és a Lajos atyjának Ferencnek, gyermekei, midőn 1790-ben több nagyaival Erdélynek, Bécsbe mene fel üdvözleni II. Leopoldot, megkértem, hogy őket és maradékait ajándékozná meg képével, s a szeretett atya Weickardnak ült. A kép egész nagyságban, egész növésben adja a megholtat s azzal a hűséggel, mely tulajdona volt Weickardnak, ki az idealizáló ultrák közé nem tartozott. A Meszesen innen, kivéve a kancellárius Telekiét, jobban dolgozott portrét nem láttam.

Rakva van portrékkal ez a ház is, mint Erdélynek majdnem minden háza, s Wagner, a pasztellfestő, itt nem keveset dolgozta, s híven, de sietve s nem nemesített ízlésben (ahogy a magát és mesterségét becsülő művésznek mindig kellene, hanem, amint szeme látott s a viselt kosztümben, még pedig az ünnepiben.) Ellenben a báróné, született báró Edelsheim asszony, nem tudja kitől, oly jól gondolva van adva, hogy arról szememet ritkán vonhatam le. Mása egy jó originálnak. A kép a szeretetre legméltóbb egyszerűség karakterét viseli s az asszonyi szív méltóságát.

Tetézte kegyeit irántam a grófné azzal, hogy velem Déván keresztül jövén, Bája úrnak rajzolatjait s miniatűrben dolgozott portréit láttaták. Azok valóban nem alatta voltak reményimnek, hanem felette, s óhajtam, hogy a szeretetreméltó embert Erdélynek sok szeretetreméltó fiai és lányai ostromlanák.

Erdélyt Magyarországtól sivatag, erdős hegyek választják el, hová még a csinált és igen jó karban tartott úton is fáradsággal lehet feljutni. De aki Kosovánál széjjeltekint, déli nyugot fele, mérföldekre elnyúlt síkot lát elterülni szemei előtt, s így emlékeztetés nélkül érti, hogy ahová lép, Erdély többé nem lehet.

Karácsonk Lipszky után, négy táblában dolgozott abrosza s vármegyéinknek atlasza, valahol megszállék, kiterül előttem, s ezektől kérdem, merre kelljen vennem utamat Szpata felé. De már közel lévén oda, inkább hiszek a szóval adott tudósításoknak, mert a geometriának az tanítása, hogy a legegyszerűbb út a legrövidebb, hamis lenne a kocsisok filozófiájában. Beérvén tehát Facset mezővárosba, az itt lakos Krassó vármegyei főszolgabíró kvártélyházához vezetettve magam, mind hogy az utak iránt tehessek kérdést, mind hogy már itt vehessek hírt az enyémek felől. A

tiszt Bulcs felé igazítja. Elébe terjesztem, hogy abroszaim szerint úgy nagyot fognék kerülni, hogy úgy egy nagy hegyet kétszer kell megkerülnöm, s ha egyenesen megyek, kisebbeknek látszó hegyeket fogok érni. A szolgabíró kipillant a ablakán, s meglátta nagy párnaszakú szekereket, s most még inkább buzdítja, hogy Bulcsnak menjek, mert addig kivagdalt utak visznek, erre szekereim teteje sokszor megakadna. Vakon alája vetem magamat akaratajának.

Bulcson ma kótyavetyélék a csapszékeket, s a kisdud hely tömve vala idegenekkel. A fogadócska egyetlen vendégszobája el vala foglalva, de lovaimnak volt állások az istállóban. Így szekereimet embereimre bízván, lányommal kísértélék a mezőre, végig az ünneplő helyen.

Visszajövén sétálásomból, egy utazó, ki azalatt érkezék, s úgy nem kap szállást, mint én, szónak eredé velem, s kére, engedném társaságomban tölteni estvóját. A nap még fenn vala, s hévvel süttött. Általant a fogadóval megpillantánk egy lócát a sövény mellett, egy nagy eper árnyékában, s jónak látánk ott fogni ülést.

Alig valánk így egy negyedig, midőn egy úrforma valami frakkban, pantalonban, hosszúszerű pipájából füstölvén végig az utcát, felénk jött s elmerültnék látszott. Véletlenül pillanta meg bennünket, s meghökkene. De csakhamar magához térve elakadásából, nekünk vevé útját, megbiggyenté a kerek módi kalapot, s irigylésre méltó természetességgel mellénk üle, anélkül, hogy szükségesnek ítélte volna e szabadságra engedel-münket kikérni.

Ki legyen, nem monda, mi pedig nem igen vágytunk tudni. De ő minket feleletre vona, mégpedig olyformán, mintha a polizei Bulcson az ő dolga volna. Én az elsőséget társamnak engedém, az pedig érzetlenné tette az impertinenciát, s a dohány-, bor- és pálinkaillattól derekasan párázó uraságnak elmondá, kinek hívják. „Ördögöt, s az úr igazán a meghalt Gy.?” kérdé a német ember. Lányom ijedten simult hozzám, s a pipázóra kereszté szemeit. Uram, felelé az idegen, én nemcsak meg nem haltam, de fogadom az úrnak becsületekre s hitemre, meghalni nem is felette nagyon óhajtok. A pipázó uraság nem értette szavát. Hogyan? Hiszen azt monda, hogy az urat Gy.-nek hívják? Igenis, uram, én Gy. vagyok, uraságod szolgálatjára; de az élő Gy., nem, aki azok szerint, amiket hallani szerencsém vagyon, földi pályáját megfutotta. Mindez az ember fejébe nem tuda férni, s inkább tetszék azt hinnie, hogy akivel szól, a meghalt Gy., mint hogy a nevét egyenél többen viselhetik. Megértvén, társam honnan jó és hová megyen s mely dologban, mivel és miért, engem von kérdőre. Megnevezem neki magamat jókedvvel. Nem elég; azt is akará tudni, mi vagyok. Feleletem az vala, hogy semmi nem vagyok. Semmi! Hogyan lehetne valaki semmi? Titkot kerese fogadásomban. Én makacsán megmaradék szavam mellett, s minden igyekezeteit semmivé tevém.

Fejemen a Zrínyi veres sipkáját látta, lábamon fűzött csizmácskát lábikráim felső részéig, s gyanú környékezé meg az ő lelkét, hogy míg lehete, királyomat karommal és kardommal szolgálám, mint ő. Bizonyossá tőn, hogy gyanújánál semmi sem lehet képtelenebb, széles e világon. De ez a kucsma, s generálisi színbél? De ez a külföld fűzött csizmácskája? Uram, mondám dévaj kedvvel, uraságod bizonyosan olvasta Musariont; feje billentése azt monda, hogy igen, s egy értelemben lesz Musarionnal és Wielanddal: Mich dünkt, ein weiser Mann trägt Eich, wie andere Leute. Látja uraságod, én Musarionnal és uraságoddal egy hiten és egy valláson vagyok, s ok nélkül nem örömet térek félre a járt útról, tudniillik, ahol az eltérést hatalmasabb okok nem javasolják. De a reumám a kucsmat javasolja még a nyári, de nem szeletlen napokban is, s jobb portékát nem képzelhet az úr, mint a lábbelinek ez a neme. Igaz, hogy fel- és lefűzni időbe kerül; ellenben a cseléd nem rángatja lábamat, mikor sárba jártam, vagy az eső elvert. Haszontalan volt igyekezetem a res vistiariai magyarázatoknál fogva kisiklani kezeiből; tudni akaró, ki vagyok tehát, és mi vagyok. Csak monddam ki, ugye kamaratiszt vagyok, vármegye tisztje?

Dermedeze mérgében... Az eleven ördög, kiáltá, ha semmi sem vagy is, csak kell lenned valaminek, s úgy még inkább kell, mert semmiből a semmi sem áll. Talán ugyan nemes ember vagy, oder goar a Grundherr. Tudnod kell, édes barátom, hogy ezen a földön a nemes ember s kivált, aki nem maga leve azzá, sok; a Grundherr pedig mindennél több, és ez ugyan nem méltán.

Megszáll a gonosz lélek, venném nehézken, hogy rajtam egyikét és másikat egyszerű rámnézéssel ki nem láta, s hogy kínjainak véget vessek, kimondám neki, hogy szolgálatjára, mind az egyik vagyok, mind a másik, amilyen vagyok. „Ügye!” kiáltta megszeppenve, s hirtelen kapván a félrevágott módi kalapocskához. Bitte um Vergebung, tóminé spectabilis! Fertelmesen megbotlottam, tómine spectabilis, még egyszer bocsánatot, tómine spectabilis.

Most tudni akaró, miként jövék, merre jövék, mikor indulok és merre veszem utamat, hol lesz nyugtom, s megkínála csekély szállásával. Szeke-rem neki nagyra is, terheltnek is látszott; bizonyossá teve, hogy görbe s járatlan utakon fogok menni, s forspontot akara parancsolni erőnek erejével. Jóvótát köszönettel fogadtam, de nem vala élni kedvem vele; inkább akarom kifárasztani lovaimat, minthogy az idegen kocsisok felforgassanak. Hogy kalauzt parancsoljon, arra kértem és nagy örömmel parancsola.

Szívésségét irántam azzal tetéze, hogy reumám ellen igen hathatós szert tanácsolt, mert az üdves-séges mesterség embereinek egyike volt, s most ment, amint monda, hogy a fogadóban egy megszelykét hörpenthessen.

A questionnaire után, ki mindkettőnk-nél felejt-hetetlené tevé magát, elmene társam is. Azon

gondolkozáim, hogy az oláh lakost, kinek epre alatt ülénk, mely pantomimi jelek által kérleljem meg, hogy venne fel fedele alá, midőn egy sánta, felgyürkőzött, süvegetlen, rongyos, mezítlábú csizmadiácska, égő képpel és izzadtan közelíte a csapszék felé s meghallván, hogy magyarul szólnunk, a dohány-, bor- és pálinkaszagtól illatozó ember helyen kínálás nélkül letelepedett, s jósí-vűen tudni akaró, hol lakom. Tokajt említem neki, aszerint kevélykedvén a névvel, mint a francia szokott, midőn a föld asszonyát, a Dea Lutetiát idegenek közt említi. Volt benne, s jó kenyérrel élt, jó borral, jó hússal és kecsegével. Jóvótamért, hogy elmondám, amit tudni vágyott és nem vágyott, felugrék és futott, s szállást kére a sokától – így nevezik azt, s nem csúfolólag, aki nem hitére, hanem csak nyelvére oláh –, s a sokác kész vala befogadni, s a sánta felgyürkőzött, rongyos, süvegetlen, mezítlabas, égő képű, égő torkú csizmadiácska ment, s szekeremet vont is, tolt is, leoldotta, behordotta párnaszákomat, parancsimtól függe egészen, akkor estve s másnap reggel.

A sokác boldogabb éltet él, mint mi jobb világ lakói képzelhetjük. Háza ki vala deszkázva, ablak-karikái ólomba voltak foglalva, felszeldelve hat-szögekre; fala rovott fából s gígyalulva, mint a gályák oldalai. Ajtajáról zsinegen egy papiros galamb fityege asztala felett, hogy amint az megnyílt vagy bezáródott, a galamb feljebb szálljon, vagy alább. Gazdag szegénységet mutata a háznál minden. Edényei közt még kávéfíndzsa is állott és tintatartó, de mind ez, mind az csak az idegenek számára. A fogason feleségének zöld selyembundája, fehér nyúllal prémezve s báránnyal bélelve, s szorosán amellet anyjának vagy napának elnyűtt rókaprém mentéje, melyben mint menyasszony áll a félszázad előtt az eskető pap elébe... S ez idén ez a tehetős gazda is rettegi az éhenhalást. A két utolsó nehéz esztendőben eladogató marháját s nincs egyebe két ökrénél s ugyanannyi tehene.

Szpatáig csinálatlan, járatlan úton, nehéz kaspaszkodókon jövék. Ezt és a szomszéd Lapusnyikot a sógorom atya, consiliarius D'Ellevaux, a budai kamara mellett, vette meg, és akinek atya mint katona szolgált, egy báró Hunyadi leányt elveve s franciából magyarrá lett. Vad táj, vadak a lakosok; útja most is rettenetes. Milyen lehet sáros ősszel és tavasszal!

Az oláh alatt, ahol én lakom, rabláshoz, gyilkolásokhoz szokott népet képzelünk, s ámbár magamat az igen ijedősek közé számlálni nem igen merném, kénytelen vagyok vallomást tenni, elindulásomkor engem is megkörnyékeze a félelem, hogy utamban érhetne szerencsétlenség. E félelemben megerősíte, amit már mondtam, hogy az oláh kocsit látván, ugrik szekeréről, s félreveri ökreit, mert a szolgálai rettegés és a vadság érintik egymást. Most itt oly bátran járok, mint Bécs és Buda közt. Jók és nem jók mindenhol vannak, s nagy szerencséjére az emberiségnek, a magyar, a tót, az oláh végre is ember (és – ha a szót nem ven-

néd keresetnek – kimondanám, hogy Epaminondást és Pindárt Thébe szülé, s hány gonoszt, hány undokot Athén.) Akikkel Dédácson az 1785-ki történekről beszélek, annyi példáját hozák fel a hűségnek, melyet az iszonyú időben sok oláh bizonyítja ura iránt, hogy többet senkitől mástól várni nem lehet. Bájának szüleit egyik oláh embere tudósítja, mik fognak történni másnap, s ál utakon vezeté ki a bizonyos veszélyből, és midőn a zaj elmúlt, elásva tartott pénzőket, ezüstüket, kezükre juttatá s csorbulás nélkül.

Az oláh vad, mert teljes elhagyatásban nevedik s nem lát idegen példát. Vallásos ismeretei abban állanak, hogy a kihirdetett ünnepet munkátlanságban kell eltölteni, s bűnt megsejteni nagy vétek, pedig ő kétszáz és harmincnyolc napot bűntől esztendő által. Ez maga is segéli romlottságát, mert éhen és henyén csapszékot keres, s koplalását pálinka által enyhítgeti, hol a csompolya dongása mellett megszállja az az emlék, hogy ő római maradék. Ilyenkor kedve jó megbizonyítani, hogy ereiben bajnoki vér lötyög, s nem lelvén ellent, kivel megvívhasson, agyba-főbe veri társát, vagy általa agyba-főbe veretik, és mivel a dicsőség nyoszolyáján nem halhata meg, félholtan s egészen részen, elterül a csapszék előtt. (Szegény, szegény nép! És mégis hány nem hiszi, hogy az van jól, ha nem értjük, mit mond az ész!)

Fél nap utazván Erdélynek némely tájain, három-négy akasztót is találunk (az Erdély juristái azt törvényfának hívják), de mégis csak üresen és sehol nem másként, mint üresen. Meghiszem, hogy ezeknek felállítását fontos okok tanácsák, annyi azonban való, hogy az olyan látása az utazóban szomorú gondolatokat támaszt. Az oktatás nélkül maradt vagy gonosz ember nem lehet fenyték nélkül, mint a kiskorú gyermekek, kik körül a vesszőt az apostol is hasznos szernek tekinti, de amely háznál minden szögben vesszőt látunk és mégis rossz gyermeket, ott legalább nem jól van a dolog. (A mindig suhogtatott vessző a rossz gyermeket még rosszabbá teszi.)

Látni akarám a hely papját. Sógorom ebédre hívá, de nem jött. (Annak érzése, hogy ő kicsiny – mely nem emberhez illő érzés! – el nem fogadtatá a hívást.) Így magunk menénk el hozzá. Általított hosszú ingében, nadrág nélkül, bocskorban, csak az által tetszheték egyébnek, mint aminek öt nézhetem, hogy szakállacsakája kezde nőni s fejét oly kalap fődőzé, mely a két füle felett vala felkötve. Szilvásában jára minden dolog nélkül. Bibliotékája két rituáléból áll, s oláh nyelven kívül mást nem ért.

Midőn Sípos a maga előjárói által tordosi prédikátorságába bevezetteték, megjelent nála a helybeli oláh pap is. Félénken közelíté felé, s mint földesurának meg akará csókolni kezét. A lelkes férfi úgy hitte volt, hogy a pap jobbát csak baráti illetés s megszorítás végett kívánja, s alig kapa időt azt elrántani, s a papot, mint paptársát megcsókolá. A szegény ember majd lerogya ijedtében.

15. LEVÉL

A Szpata tája hegyforma lapos dombokból áll, melyek közt szűk völgyek vonulnak el, s így, amely utat egyenesen fél óra alatt meg lehetne tenni, az most két-három órát kíván. Holdjai jó agyagúak; a cser vígan nevedik tágas erdeiben, melyre annál több gondnak kell lenni, mert Szpata is sok szilvásokat nevel; azok oly nagyok, mint a nem kis szőlőtáblák a Hegyalján. Szilvással van elborítva a falu is, s az utcák messziről bűdöslenek a pálinkának oda minden ház előtt kiöntött olaj ízű moslékától.

Sógorom a maga nagy és sok szilvásain kívül, melyeknek számokat évről-évre szaporítja, mert ez nevezetes cikkelye a bánati gazdálkodásnak, próbát teve itt a zempléni és ménesi vesszők ültetésével is, s szerencsével. A szilvás azonban neki több hasznót ígér, mint a szőlő, s így inkább kedveli azt, ezt csak mulatságáért tartja.

Nem ok nélkül híres e földnek búzája is. Lisztjében több az erő, mint a mienkben, Szpata azonban, és az egész táj, nagyobb számban termeszt kukoricát, mert az oláh azon kap. Abból eszi sárga kenyerét is, mely míg meg nem keményedik, igen ízletes.

Az oláh rest, felesége munkás; igazi szolgálója férjének, s ezt urának, ha valahol, e földön nevezheti. A szoptató anya teknőben vagy kosárban viszi fején csecsemőjét, két kezében ugyanannyi szerszám, vagy edény áll, ha pedig üres kézzel mennek, öveikhez van szúrva guzsalyok, s menve is fonják a gyapjat. Ingeik, melleken és karjaikon, melyek igen bővek és taklisok, kék vagy veres pamuttal szélesen vannak kicifrázva. Testökre lány és asszony elől egy, hátul más szőnyeget kötnek fel, mely széles csíkok és sok virág által tarkás és térdig ér; attól fogva bokájokig egymást érő hosszú rojtok függenek, s a rojtok minden léptökre rázódnak. Ezen oprégyzséket a fehérség maga szövö, nem veszi. Nyakok tele van rakva üvegklárisokkal, a gazdagabbak egykor zsinegre aggatott pénzzel fedék el egész keblöket. Én itt sem láték egy leányt vagy asszonyt is, melyet szépnek, annál inkább rendesnek nevezhettem volna, s minden elhíresztelt érdemök abban áll, hogy izmosok, erősek, s izmost, erőst máshol is látni.

Egy vénasszony végigjőve az utcán, s egy fiatalabb összetalálkozék vele. Ez amannak mellén félrerántá ingét, s kimarkolván onnan a szilvát, enni kezde előttünk. El kelle fordulnom az undok látástól. A vénasszony teletömte volt ingét gyümölcsével, s szabad kézzel mene hazafelé szilvásából, eltöltve, mint a dob.

Mint hogy az oláh nyelvben sok deák szó fordul elő, s Erdélyben hajdan római nép forgott, mi vala természetesebb, mint azon gondolatra tévedni, hogy az oláh római, kivált, hogy ez magát rumunynak nevezi? Consiliarius Tököli Szabbasz egy értekezésben az ellenkezőt mutatá meg: Er-

weis, dass die Walachen nicht römischer Abkunft sind, und dies nicht aus ihrer italienisch-slavisches Sprache folgt. Halle, 1823. 8. 31. lap. Az oláh úgy nem római maradék, úgymond, noha beszéde összekorcsosult a rómaival, mint a francia, spanyol, portugéz nem az, noha az is összekorcsosult vele. De, mint ezek, az oláh is összekorcsosult vele! A nagy gonddal s tudománnyal írt értekezés úgy állítja, hogy a karavlach (fekete oláh – így neveztetnek ők Törökországban, Szlavóniában, Kroatában) nem egyéb, mint dáciai s moesia szláv, mint a cincár (más nevével kocovlach) görög, noha nyelvét római járom alatt ez is, az is összekeverte az olással. A kérdést döntsék el a historikusok. Hogy az oláh nyelvben sok latin szó vagyon, s hogy sok római katona oláh leányt vett el – turpis maritus conjuge barbara; hogy ugyanaz történt Galliában és a két Hispániában, és hogy ezek magokat mégis rómaiaknak tartatni nem akarják, nem szenvede kérdést. De ezek magokat nem nevezék el rómaiaknak, az oláh igen.

Alaxi János éppen most ereszte ki egy oláh grammatikát, melynek végében egy kisded lexikon is találtatik. Utazóink azt magokkal hozzák e földre. Én lexikonocskám helyett egy Zsombori László által csinált verset teszek ide, hogy olvasóim a nyelv hangzásával vethessenek; egyedül azt jegyezvén meg, hogy az el van halmozva diftongusokkal és nehéz akcentusokkal.

*Zike csinye cse o zicse,
Szóra mi sze kágye mie.
Krépe dráku gye nekász,
Jó gye szorá nu ma lász.*

*Akárki bármit mondjon,
Engem illet a húgom.
Pukkanj, ördög, mérgebben,
Húgom én nem eresztem.*

Az ördög neve dráko, s sok bajok van vele. Mindig hallani nevét beszédökben.

Ponori Thewrewk ez oláh népdalt közlé velem magyar ortográfiával és magyar fordításával:

*In csaj vergye gregyinuze,
Segye o álbe kokonyice,
Si pe vátre gye kálámir
Szupt umbre gye trándáfir.*

*Segye mindrá ádurmite,
Kovor vergye veluite.
Otyi jej ká zafiru,
Buzele ka rubinu.*

*Vojnyik pe ákolo trécse
Si gyin gráj áse gréjesty:
Ále dele kokonyice!
Jesty tu fáte?
Jesty nyevászte?*

*„Nics nusz fáte,
Nics nyevászte,
Jó misz flare gye pe maré
Csiny' me vegye gye dor maré.*

*Gy' áj fláre gye pe maré,
N'aj segye gyin csaj kremáre
S aj jesi pe lum' áfáre.”*

*Ama zöld kertben
Ül egy fehér asszonyszemély
Pázsit pamlagon,
Rózsa árnyéka alatt.*

*Ül a szép andalogva,
Zöld lepellel beburkolva,
Zafir szemekkel,
Rubin ajakkal.*

*Vitéz mégyen el mellette,
S ezt adja ki lehellete:
Hallod-e te, asszonyszemély,
Mondjad nekem jó lélekkel:
Leány vagy,
Menyecske vagy?*

*„Nem vagyok lány,
Nem vagyok menyecske,
Hanem virág tengeren túlról,
Aki lát, meghal kívántában.”*

*Ha tengeren túli virág volnál,
Nem ülnél mindig rejtekedben,
S kijönnél világosságra.*

S itt a dal némely szavainak lexikoni jelentése: Csaj, amaz; csáh, amaz; o, egy; gye, terminatio genitivi; mindra, szép, femin. gen., a mascul. min-drü; kovor, lepel, ernyő; oty, szem, a többes számban otyi; buze, ajak; buzele ajakok; vojnyik, vitéz; vonja tótul, hadakozás; si, és; gyin, -ból, -ból; gráj, lehelet; a greji, szólani; kokon, úr; kokóne, úrnő; konyice ennek diminutivuma; szpunye, mondd meg; mie, nekem; ku, -val, -vel; kregyince a deák credo szótól!; fáte, leány; nyevászte, menyecske; nusz, nem vagyok; jó (mint io az olasznál), én; csinye, aki; vegye (videt), lát; dór, kívány; kemáre, kamara, rejtek; lume (lumen), világosság.

A Thalia név, mely felől azt hittem volna, hogy hazánkban nincsen több, ki azt viselje, mint az enyém, itt közönséges neve a lányoknak, mint a Trandafir (rózsa) és Jorgován (orgonavirág, syrüix) férfiaké. És a maritus neve oláhu nem marito, hanem barbaro; noha az oláh szakállt nem visel. Cselédim már belekaptak a nyelvbe. Én papirosra írtam a szükségesebb kérdéseket, hogy ha utunkban megtévednék, kérdést tehessek, s a feleletet megérthessem. Ilyek ezek: Kóm sze tyáma szatu haszta? – melyet az olasz félig egyszerre megértene: qvo módó se vocát iste pagus. Inqvetro sze ducsem? – in gvontram (partém) nos ducere oport-

tet. Jeszte maj departye? Est adhuc (májleve a jam) de parte longa, azaz procul.

Lugosig Szpatáról fél nap menénk, előbb iszonyú domboknak, tovább Lunka nevű ligetes lapályon, hol kerekeink majd a sárban, majd a magasan levagdalt fiatal fák törzsökei közt gyakran elakadának.

Kostélynál egy kisded órányira Lugoshoz, kiszállánk szekereinkből, megtekinteni a királyi kincsekbe került zsilipet, a languedoki csatorna parányi képét, mely a Béga vizét Becskerek felé viszi. Azt gróf Mercy voná 1763-ban, s tizennyolc mér-földnyire. Nem volt senki, aki magyarázzon, s arra itt szükségem volt volna. Itt a lányok hajait szokatlan tekercekbe láttam fonva, s két-három elhízott oláh, lábikráig érő ingben, vont a magára szememet. Sem ily hosszú ingű, sem ily meghízalt oláhot mindeddig nem láttam.

A nap olvasztó hévségű vala s leszállani készült, midőn Kostélytól Lugosig két sor fűz között Lugosra beértünk. Mely öröm volt oly vidék után, mely az amerikai gyarmatokhoz hasonlíta, ismét oly földet látnom, amilyenhez szemeim szoktak! Azután csakhamar teljes fényében kele fel a hold. Ellopám magam a számos társaság közül, szolgabíró D'Ellevaux László úrnál, hogy végigjárva a nevezetesebb utcákat, Lugosnak fekvését ismerjem. Egy második Várad, melyhez azáltal is hasonlít, hogy ezt a Temes úgy vágja ketté, mint azt a Körös. De ennek nincs két püspöke, egy igen gazdag káptalanja, akadémiája, vára, s oly nagy számban gazdag uraságai.

Feredőket láték meg a Temesben. Visszatérek D'Ellevaux úrhoz, s leányomat is kilopám, hogy mi is megferedhessünk. Míg mi ketten a vízben valánk, cselédink a víz kövecses szélén őrzék ruháinkat, mert ott sokan járkálnak. A hold bájfényében, mely oly világos vala, mint a nap ősszel, elnyúlánk a folyamban, közel a hídhoz, mely felett a hold tündöklött, s hol a víz szikrázását, hol a nyár estvéli meleg gőzét, s az abból kikelő tornyokat és magas épületeket, hol a mágusi világítás sötét és tiszta masszáit eltetni nem tudó örömmel nézelém. Oly gyönyör, melyet egész nagyságában egyedül az érezhet, aki fantáziája játékit a mester-ség műveinek csodálgatása által emelé feljebb, mint az, ami másoknak jutott. Aki talán nem érti, amit itt mondok, forgassa végig a báró Mednyánszky Alojz munkáját: Festői utazások a Vág mentében, s lássa annak színes tábláin azt a bájoló gőzt, azt a sokszínű léget, s a víznek adott különböző színt, melyet udvari festő Fischer e tábláin öntött el... Egy görög kereskedő tőlünk mintegy ötven lépésnyire, karszéket tétete le a folyamban, s originális némaságban tömjénzé magát hosszúszerű pipájából. Ganymédje olykor kulacsot is nyújtott a füstölgő Jupiternek.

Másnap, hétfőn, hetivásár tartaték, s oly nagy, mint némely helyeinken az országosok lenni szoktak. A piacot hajdan árkados házak vevék körül, mint a lőcseit, hogy a gyaloglók szárazon járhas-

sanak, s még most is állanak itt házak ily boltozatokkal. Temérdek volt az adók-vevők sokasága, s mindnyájan oláhok. Oláhnak nemes portékára nincs szüksége, s itt kevés szép holmit láthaték. Fel s alá őgyelegtem tehát a tolongó sokaságban s lesegettem arcaikat, öltözködéseiket, bánásaikat, s beszédjük nem értett hangzását. Új neme vala az örömmek ott állanom, ahol mindaz, amit láték, hallék, ismeretlen vala szememnek és fülemnek. Mit nem hallám magasztaltatni az oláh asszonyok s leányok szépségét! De én sem itt, sem Dédácson, sem egész utamban nem láttam egy arcot, egy termetet, melyet gyönyörködve lehessen nézmem. Egészséges, húsos test, semmi nem egyéb, s az a bőűjű ing, durva vászonból, elrejté a talán szép tagokat is, holott a lepelnek, a festőknél, az elfedett részekén magán által kell sugároztatni. Egy tizenhárom esztendő s sugar növé sű teremtés-kének kontyot láttam fején. Mellén selyem lajbicska, testén vékonyabb fonalú opregysz volt, s ennek rojtjai ezüst keskeny paszomántba aggatva függtenek. Lábain kordován csizma. Ez lévén az első és utolsó oláh dámácska, kit egész utam alatt láttam, egy sáfrányost kértem meg, lenne tolmácsom; általa, kértem mennyi idős és mióta hordja a kontyot. Édes semmiket is mondaték neki, hogy lássam dámácska-e lelke is. A nép összecsoódult, látni vágyva, mit akar az idegen. A rendes menyecske, s a nem rendes sokaság különösöknek vélte szavaimat, s lelkét az ifjú menyecskének és sokaságnak azon egynek találtam.

Egy estve ablakaink előtt két courteand repüle el. Azok a kapitány Seiben úrei valának, az itt fekvő császárhuszárok közül. Első kimenésem másnap a kaszárnyába vive, a város túlsó végén. Kapitány úr, mondám a hideglelés által elgyengültnek, a Csehy által szeretett idegen az ő legszeretettebb barátját magáénak nézi; s megnevezem magamat. Seiben kiszökött ágyából. Ő és én a mi kedves Csehynket ölelénk meg egymásban; ő vala hosszas beszélgetésünk tárgya.

A nagylelkű ifjú hamarabb hala el, minthogy amire készült, megtehetette, s így őtet a haza ismerhette volna. Elbeszélem tehát benne mit vesztenk s tulajdon jegyzései s hiteles hírek után.

Csehy József született Olgyán, Pozsony vármegyében, 1778. március 2-án. Atyja András táblabíró, tabuláris prókátor, direktora a Pálffy és Berényi házak ügyeinek; anyja Udvarnok Rozália volt. Szorgalma által 1789-ben stipendiumot nyere, s 1794. március 26-án, a másodévvű filozófusok közt Dugonics alatt negyedik, Dominy alatt harmadik, Schedius alatt második, Schönwiesner és Koppi alatt első eminensnek íteltetett.

Atyja prókátornak akará nevelni, de ez kimondá, hogy a törvénykezés tudományában még azt is felejtetni akarta, amit tud, s mit felelnél felpersednek, kérdé atyja, ha jószágodat kívánná? Ha tied, vedd! felelte ez. Az ő hajlandósága a katonaság volt. Atyja úgy hitte, hogy fiát is az aranyrojt, s a prezentált fegyver csalogatja más pályára, mint

amelyet ő maga szerencsével járt, s ellenzé szándékait. A gyermek 1799. november 17-én panaszlá baját egy érdemes huszártisztnek, ennek kezét beadta, hogy a szolgálatnak minden részét ismerje, s hogy magának köszönhesse minden emelkedését. A következő nyáron tisztté, s esztendővel később generális Walthert, továbbad báró Mohr mellett adjutánsná leve s az marada, ha tanulási előmenetelét tekintjük, igen nagy szerencséjére, valámig kapitánynak nem nevezetett. Én a szeretetreméltó ifjat soha nem láttam, de vele leveleztem. Erdélyi leveleimben felőle szólni, nincs helyén; de a jó felől szólni mindig helyen van. Lássuk tehát egy-két levelének töredékét.

„Katonaságom óta írogatott naplóimat szedgetem rendbe, úgymond 1803-ban; egyszersmind La Caille csúcsos vágásai, s Le Blond fortifikációja foglalnak el. A taktika mathesist kíván. Robertson új tekinteteket nyit szemeim előtt, s érezteti velem, mely különbség van a természet törvényin és a találmányok képtelenségén épült intézetek között. Mi, kiknek Schwartner esztendeig szaggató süvöltő diplomatikával füleinket tanítónk, csak a polgári architektúrát sem tanultuk; mintha több szükség volna holmi obskurus ember pecsétje ismeretére, mint arra, hogy építeni tudjunk. Nálunk nulla dies sine linea, hogy a tizenkét lenyűhölt iskolák rajtam hagyott tompáját kifenyjem. Kinézéseim kedvezők vagy nem kedvezők légyenek, előmenetelem ne múljon soha személyes alkalmas létemen semmit nem törődöm; negéd és fennhéjázás az, ami nekem mindeddig legkedvesebb gondot és bűt szerze.”

Mindazon népek nyelvét, amelyek közt forga, megtanulta tökéletesen a superint. Kishez s Kresznericshez lengyel ködmönkéjében méne el, s a két tisztelt ember a ködmönben is ráismére a hozzájuk méltó ifjú férfit.

Leveleinek mindenike festi a nemes gondolkodású embert, a derék katonát, a hű magyart. „Életemet, ezt írja 1812. szeptember 11-én, a szerencse mindeddig megtartotta: én semmi alkalomban nem kíméltem. A hadi jelentésben ugyan talán meg nem neveznek: de ha a striehowi attakot fogod olvasni, Kobryn mellett, augusztus 13-án, gondolj reám. Itt, az ütközet mezején megszorító kezemet a generális, s köszönte, amit tevék.

E csatázás felől hadnagy Ladányi úr ezt írja major Csereinek: „Századunk parancsot véve Kobrynnál, hogy a nálunknál háromszorta több oroszokkal csapjunk össze. Eleinte visszanyomatánk; én leghátul látam magamat Csehyvel, kit figyelmessé tevék az iránt, ami történik. (L. még akkor ifjú katona vala.) Semmit se féljen, Ladányi, monda Csehy; csak nézzen bátran szemökbe. Ekkor nekik rugtatván, szemem előtt szaba le két dragonyost, s több mint negyven legényen keresztül csapott, s engem a foglyul vinni akarók kezeiből kiszabadította. Kardján sok mély vágásokat ejtettek, de magán semmi sem nem volt.

Elesett a derék Csehy Litvániában, Lubomil

mellett 1812. szeptember 29-én egy orosz ágyú által, melynek lövése szívét s bal vállát, lova fejével együtt elhordotta. Teste a templom mellé temettetett. Azon sírban fekszik kapitány Driver is, a Blankenstein huszárai közül.

Testamentumának egyik cikkelye egész fényben láttatá a széplelkű férfit. Költ az 1812. június 18-án, Lublin körül, marsa alatt: „A többi a nemes regiment ne sajnálja kedves barátomnak, Constantin Emánuel Gyikának, Zala vármegye, a belatinci uradalom mostani birtokosának kezéhez szolgáltatni, oly kötelezéssel, hogy ezen érték egy harmadát Kazinczy Ferenc barátomnak küldje által, Zemplényúj hely mellett Széphalomra; más harmadát pedig Virág Benedek barátomnak Budára, egy harmadát maga Emánuel barátom fordítsa a magyar literatúra elősegelésére.” A rendelésnek semmi sikere nem volt, de ki kérheti azt? Csehy érdemli, hogy én ily érzésű, ily kiműveltségű, ily tettű ifjú férfinak barátságával dicsekedjem, sőt ezzel, a szó legtulajdonabb értelmében, kevélykedjem és kérkedjek. Legyen az nekem egyetlen ragyogásom, hogy én Csehyt, a soha nem látottat, és több olyakat, mint Csehy, barátimmá tettem.

Ez a díszes huszárseregünk a Ludoviceára Károly főherceg generálissimusunk kezéhez ezerkét-száz forintot küld. Így mennek a dolgok, ahol Csehyek, Sejbének, Faragók vannak.

Még Sejbennél mulaték, midőn kadét Cserei, József, fia a thesariatus consiliáriusának, Mihálynak, belépe, s nekem azt az engem emelő hírt hozá, hogy engem atyja eljövetelem óta is emleget, s úgy szeret, ahogy a Csereiek szoktak. Azt a consiliarius kegyességén kívül, egyedül azon szerencsémnek kell tulajdonítanom, mondtam, hogy nekem sorsul jutra, mindazoktól szeretettetni, kik Cserei nevet viselnek. S valóban nincs erőm elhallgatni, hogy midőn Szebenben este a consiliariustól elbúcsúztam, de az alatt míg reggel lovainkat már fogák, ismét elmentem hozzá s a consiliárusnét a grádicson találtam; a tiszteletes asszony csaknem a nyakamba borult, véletlenül pillantván meg itt, s kézen fogva vitt be férjéhez. Az ily szcénák emléke megédesítheti azon szenvedéseket, melyek életemet sújtogatják. A gondviselés a szenvedőnek örömeit is ad, s ámbár a csapás fáj, a mi hibánk, ha csak a csapást vesszük számba, nem az örömeit is.

S midőn e soraimmal levelemet bevégezém, óhajtom, hogy ezt sok fiaink meleg szívvel olvassák. Lökjön szikrát lelkeikbe Csehynek és Csohányinak emlékezete, kiket a haza génusza sirat. Mely reményeink lettek oda a két hős ifjában!

16. LEVÉL

Utam Lugosról Dédácsig másfél nap tartott. Csererdőket értem a lugosi szőlődombon innen, melyek igen szélesen ki valának az út mellett vagdalva, hogy a menők annál bátorságosabban utazhassanak. Ahol az háromfelé nyílt, igen csinos, sőt igen cifra útmutató magyar és oláh felülrásokban magyarázá, melyik ága hová viszen.

A fészületek keresztjei Kosova táján, majd fából vannak állítva, majd kőből s ezek egy darab-ból. Nem magasak s nem vékonyak, hogy felállításkor meg ne pattanjanak. A fakereszteken egyik cifra a másikat éri; többére kisdud karikák, diametereik által csillagokra osztva. A kőkereszteken sehol sincs a szentkép. Más szent jelek s festett vagy papirosra durván nyomtatott képek paralifedél alatt állanak. Szemem az oláh ízlést itt, az oláhok közt, azon öröm nemével nézvé, mellyel kertekben a kínai házikókat s török kioszkokat szoktunk tekinteni. Azoknak, kik kertjeiket habozásokkal cifrálgatják, s az ismert formákba beleuntak, intésem nem lesz kedvetlen.

E csererdők közt egy éltés asszonyember koldulva közelít szekeremhez. Szinte mutatá, mely ínség alatt nyög. Nem adtam neki fősvény kézzel, mert láttam, hogy sokra van szüksége; a marok rézpénzt elvette és mégis kért. Most papiros pénzt adtam neki és mégis kért. Úgy hittem, szekeremre szeretne ülni; megnyittatám annak ajtaját, de felülni nem akart. Kérésiben többször előfordula a pite szó. Cselédim kenyeret adának neki, mert a pite azt teszi, s az asszony hálálkodva harapott belé és mohón. Mely borzasztó kinézés várja e tájt, midőn e népnek aratás alatt sincs mit ennie. Gomba s éretlen szilva minden élelmök.

Szekerem mellett néhány portékákkal megrakodott dihóc-szekér méne el, hol tizennégy, hol huszonegy lóval. Cselédim ilyet még nem láttak, s álmélva nézték a kereken mozgó bárkát s a hámba fogott ménest,

Találtunk néhány folt vadlovat is, melyeket a lócsiszárok az Oláh- és Moldvaföldről hajtának Temesvárra, Debrecenbe, Pestre.

Illye, Bethlen Gábor fejedelemnek ősi birtoka s szülőhelye balra marada egy szép lapályon. Épületeit nem lehete tisztán kivennem, a távol miatt. De ha azok kevélyek volnának is, a helyt inkább nemesítené annak neve, aki itt született, mint minden pompája, melyet talán bír. Erdély lelkesb embert fejedelméig; közt nem láta trónján, s ki nem sajnálja, hogy ajánlása, melyet II. Ferdinándnak tett, el nem fogadtaték? Úgy a magyar föld most a Fekete-tengerig terjedne.

Branyicska mellett elmenvén, egy kőszikla oldalában meglátánk a táblát, mely a hunyadi rendeket s főispánokat, gróf Bethlen Lászlót ezen út vonása miatt magasztalta. Méltók magasztaltatni, mert az út e semjékes helyeken járhatatlan volt; de a tett nem deszka táblát érdemel, az eső már le-

Marosillye, Veres-bástya

mosta a színeket, s a felírás olvashatatlan. A ragyogni vágyó és ezért nagy tetteket követni kész Bethlen, míg a munka tartott, a dolgozó szegénységnek, a maga gabonájából süttete kenyeret.

E nem csuda tettet, de dicső tettet, illő tudatni a maradékkal, hogy a nem tudni tudók tudják, s midőn Gergely barátunkkal azt szeretik csodálgatni, amit máshol látnak, de nem teszik, amit itthon látnak, mondják ezt kínokban: Et heic dii sunt!

A rendkívül való embert én 1808-ban, Komáromban láttam. A várnak akkor ásott árkait s új építéseit nézegetem én is, s egy öreg úr komoly léptekkel lépdele a haza felköltjeinek öltözetében, kardosan, tarsollyal, csákóban. Az Bethlen László vala. Utána három fiai ménének, így öltözve azok is, s ami a látványt még érdeklőbbé tevő: az egyik sántítva, sőt, ha emlékezetem meg nem csal, mankón. Ezeket pro-consularis csoportban követék azon ifjak, kik a gróf költségén ménének fel Pozsony és Bécsre látni. Az az öreg, ki ily öltözetben vezeti így öltözött fiait, s az a gazdag, ki hiúságból vagy hazafiságból, ennyi ifjat viszen fel, s így ne-

Branyicska

kik alkalmat ad látni és hallani, tiszteletes, bár azon emlékezet lidérci kísértete, hogy ő rokon maradéka az Erdély leglelkesebb fejedelmének, Gergelynek, s Ferencnek, Jánosnak, Farkasnak és Miklósnak, olykor kicsalja, s messzire is kicsalja a korláton. Sokunknak nem nehéz hiúknak nem lennünk, azt kellene inkább csudálni, ha némelyikünk merne lenni hiú. Jó dolog a hiúság, ha vagy ész, vagy jó tanácslók intézgetik.

Bethlen egyike vala az Erdély leghatalmasb beszédtartóinak. Kevély lelke pirult rossznak ismertetni.

Végső esztendeit Bethlen betegen, s lelkének gyakor eltávozásában töltötte. Ilyenkor szüntelen iratát az Európa uraihoz leveleit, új vallást akara alkotni, s vesztegetéi jövedelmeit, örökét. Voltak, kik gyermekeinek azt tanácslá, hogy atyjok jószágát vétessék zár alá, mert félő, nehogy különben birtok nélkül maradjanak. A szeretetreméltó philopátorok készebbek valának romlást szenvedni, mint tiszteletlenül bánni atyjok iránt, s ezt utolsó napjaiban, amint mondák, ezen egy örömétől is megfosztani.

Gróf Gyulayné maga akara lenni vezetőm Branyicskára, megtenni tiszteletemet báró Jósika János úrnál, s meglátni az udvart, mely valaha Martinuzzié volt, kinek itt még áll kápolnája, hol miséit mondogatta. Két ízben mentem el a hely mellett; most, midőn kimentem a Bánátba és midőn onnan visszajöttem; de akkor nem mulathaték, s most a kápolnán kívül a nevezetes udvarház és kápolna urát is óhajtam látni.

Branyicska a Maros jobb szélén áll egy szelíden elhúzódt halmon; az út a balon egy vadan költ hegy alatt, mely a folyamból látszik kikelni. Ennek lába el van seperve, s a régi Tiriscum (ma Vecel) nagy bálvány négyszögre faragott kövei ide hordatának, hogy a hegy alatt út maradjon és azt a Maros áskálásai ellen óvják. Aki a tájfestéshez ért, képzelheti, mely szép képet adna itt a hegy és az ezzel általellenben álló Branyicska annak, aki ide Dédács felől jó, és fényes délben. Balra a vakmerősen költ, s bokrokkal és fákkal borzas hegy fekete árnyékban, s lába alatt a négyszögű kövekből épített út a maga korlátgerendáival. A kép közepében az itt elfutó Maros a maga hidasával, mely a menőket az egyik partról a másikig viszi; jobbára pedig a Jósikák négy kastélya, melyek számában az itt említett áll legelő. Az emeletes nem nagy háznak (nagyobbat a hely nem enged) kőkerítése van a víz felé, s ennek nyugoti szegében kél felette a meszelt kerítésnek a feketefalú kápolna. Csuda formájú fedele bántja a szemet; a szívet szent érzésekkel tölti el. A kép fenekében látszik a fentebb említett perpendiculáris szikla, Bethlen Lászlónak táblájával, és a szelíd lapály, melyen Illye terül el, s mindez a legvidámabb világításban, míg az a meredek hegy feketén. Bánom, hogy ólom nem vala velem, midőn oda a grófnéval mentem; egy-két rándítással papirosra tehetém vala azt.

Branyicskát a Jósika-ház bírja, s a hely három úrlakjával ékeskedik. Egykor a Martinuzzié volt, s még áll a ház, de megújított színben, ahol lakott, midőn az uralkodás gondjai után megpihentete; még áll a kápolna, melyben miséjét mondogatta, s ez régi színében, feketén s csudás alakjában. Annak mostani ura, báró Jósika János exc., praesese a guberniumnak, érzi, hogy az ereklye tiszteletet kíván, s úgy adja által maradékainak, ahogy őseitől vette. A háznak gyönyörű fekvése van. Alig érezhető emelkedése alatt fut el a sebes Maros, melynek túlsó széléből merészen kél egy erdős hegy, úgyhogy annak alját útnak kellé elkapni, és hogy az le ne szakadozzék, a veceli vár négyszögű köveivel megerősíteni.

Báró Jósikának atyja Antal, kolozsvári főispán, ifjabb esztendeiben jezsuita volt, s arra vala kirendelve, hogy Mártonfi József társával, ki később erdélyi püspökké leve, misszionáriusnak küldessék Kínába; de eltöröltetvén a szerzet, visszatére a világba, s elvette gróf Teleki Ferencnek testvérét, Jozefát s élte örömeit olvasásban találta. Nevezetes számú könyveit a Hóra társai elégették, elhordoták. Fia, gróf Teleki Sámuel kancellárius alatt kezdé szolgálatjait, s 1796-ban károlyfehérvári kánok és bibliotekárius Cseresznyés András úr társaságában indula ki, megjárni Olasz-, Francia- és Németországot, de az előre tolazkodó ellenség miatt Turinból és Bolognából kénytelen vala visszafordulni. Hitvese, gróf Csáky János kolozsvári főispánnak és gróf Bethlen Rozáliának gyermeke s arca, s szálás termete azt velem kitaláltatták vala, ha előre nem tudtam volna is, gróf Gyulaynéától, ki egy nap ide általhozott.

Ebéd után a kávé a ház mellett nyugatra álló gyertyánszallérba hozatott le. Véletlenül zúdula meg itt a csompolya, s a legszebb arató leányok és legények ropni kezdek előttünk táncaikat. De én e társaságban akkor is keveset figyelmezhettem volna, e medvetombolásra, ha azt Andrásfalván és Dédácson mindennap nem láttam volna. A barbarusokká vált rómaiaknak e részben nem mosolygának a kegy szűzei. A férfiak karikában vonogatták előbb tovább lábaikat, egyiket a másika után, nem mint a délceg magyar legény, ki ezt hol pajkosan meggörbülve, hol keservesen neki egyenesedve s bús örömeiben egyet sóhajtvá tenné, s az asszonyok és lányok egy csoportba verekedve állanak mellettök. S most egyike, most a másik, most a harmadika táncra von egyet közülök, tombol velök, tűz nélkül valamit mond, olyan formát, mintha az vers volna, ölbe fogja táncosnéját, s megforgatja, mint a magyarban. Némely férfi két asszonynak balját fogja jobbába, s duetto helyett triót táncol. A tánc, mint a muzsika, s a muzsika, mint a táncos és táncosné.

A báró meg foga sejtteni, hogy ez nekem nem sok örömet ad, s előkiáltá kedvelt vicenszárúját, Mákra Antal urat, hogy a ház idős leányával táncolná a hátszegit. Ez érdemli, hogy fesse. Táncos és táncosné két kezeiken fogják egymást; s most ez

is, az is, szemben egymással és azon időben jobb lábuk hegyével hármat tippantanak, majd ballábukkal ugyanannyit, s harmadszor is hármat jobb lábukkal, mint előbb. Kezeiket a tánc végéig soha el nem eresztvén, hármat szöknek a leány jobbjára felé, majd baljára felé, s ismét jobbjára felé; ekkor elkezdik a hármast tippantást, melyet a fel- és leszökdelések váltogatnak. De végre a legény előkapja a leányt, s megforgatja, mint a magyarban, s ismét kezdik a tippantást és szökellést. Ebből áll az egész hátszegi.

Míg gyenge korú nénje, Pepie, Mákra úrral táncol, s nagy ügyességgel, teljes gráciával, a kisebb Tóni megállott, s magában próbálgatja a tippantást, s valóban ez az ügyetlen tippongatás ére annyit, mint a legszebb tánc.

A kápolna aljában, hova a főispánnak s Döbrentének pipázásaik miatt menénk le, egy gyönyörű óránk telt el a kert forrása körül, hol a helyt sok itt, Branyicskán, és nem a veceli várban talált római töredékek ékesítik. A főispán elkészítte azokra, amiket Vajdahunyadon látni fogok. De csakhamar a két nagy Teleki leve beszédünk tárgya, a kancellárius és a koronaőr. Mely kár, hogy az ily órák szerzeményeit papirosra nem tesszük, s a maradék örömeiről és szükségéről nem gondoskodunk. Bennünket az effélékben az a tartalék gátol, hogy kisd gondunkat a bölcsek mosolygani fogják. De ha annak tudása, hogy Phóción kezét ritkán vette ki palástja alól, és hogy Cicero állat szerette jobbjaival általmarkolni, vagy hogy a nagy Friedrich a maga csákánygombú módját aszerint szorítja bal honja alá, hogy a nád vége felfelé álljon, míg két kezét a csákánygombon egymásra raká, kedves előttünk: mint higgyem én azt, hogy akik a koronaőr Telekit látni óhajtanák, nem hallják örömet, hogy ez pálcáját a maga frakkszabású mentéjén hátul általvetni szerette, s úgy járt Pestnek utcáin, vékony testét egyik felé görbítvén, hogy jobbjára a pálcának egyik, balja másik végét tartá, míg oldalán a peniculus forma kardikó fityege? mint azt, hogy diétai s vármegyei gyűléseink mint csendesedének el a legnagyobb zajgásban, midőn te, édes barátom, egy kitanult szép félénkséggel székedről felálltál, s azzal a bátorlannak tetsző mosollyal, melyet rézbe metszett képedtől sem tudta elvenni a művész, s alig hallható hangon kezded szólásodat, míg a sok „halljuk” teljes csendet parancsola, s akkor aztán ezüst hangod eltölté a palotát, ellenkezőidet lemennydörgötte, s a lilium és rózsarózsák Alcibiad karját követtársad, a nagy Vay is csudálva szorította meg. A görög, ami lelkére egy, vagy másképpen hatott, epigrammaiban mondotta el, hogy az érzés fennmaradjon; de mi pirulunk azt tenni, amit a görög nem pirult.

Hadd álljon mégis itt egy rendes történet a koronaőr felől. Teleki megtérvén akadémiai utazásából, La-Caille-nak bizonyító levelét, a francia királytól nyert aranypénzt (azt Teleki mostani urunk Budára jöttekor a haza nagyaival a szekér

előtt lovagolván, kalpagja gyémántjai mellé akasztatta), s a naturalisták ellen francia nyelven írt munkáját (Sur la foiblesse des esprits forts. Amsterdam, 1761. 8. 126. lap) Mária Teréziának s felséges férjének bemutatta. Innen az ifjú ember par excellence a tudós Telekinek, neveztetett, s Sámuel el vala homályosítva József által, de amit Sámuel csendes vérrel néze. László, a József atya csakhamar azután bejelenteti magát a császárnál. Ez tudni akará, ha ő-e a tudós Teleki? Nem vagyok, felséges uram, felelé László atyai örömmel; az a fiám. A császár felakada azon, hogy Teleki a német kérdésre deákul felel, s ez azzal menté magát, hogy az ő gyermeki esztendeiben még nem lehetett tudni németül.

A bárótól a Martinuzzi kápolnája tövében egyéb oktató beszédei közt azt tanulám, hogy Johannes von Müller magyarországi históriát is dolgozott, és azt láttatá mind kancellárius Telekivel, mind Jósikával, de azon tilalommal, hogy le nem íratják. Nagy kísértet megszegni, amit becsület és a bizodalom kötelességgé teszen, még akkor is kötelességgé, midőn az ily tilalom talán csak makacs szesz munkája; de legalább azt szabad óhajtanunk, hogy bár a tilalmat szegte volna meg más. Müller szerette a magyar nemzetet, s munkája becses volna, ha bennünket nem szeretett volna is.

Gyulay fogata. A veceli vár árkaiknak elpusztult helyei mellett megállék, hogy szent helyre lépjenek lábaim. Valóban szent hely, mert egyike a legjobb fejedelmeknek, s legjobb embereknek, a nemes hódoltató, valaha jára itt. Trajánt értem. Amióta a kövek a branyicskai hegy alá, az apróbbak a postaút töltésére elhordattak, itt nem látni egyebet egy egyenes lineájú gödörkénél, s néhány esztendő múlva a kukoricakapálók ezt is láthatatlanná csinálják. Sok időt vesztegetek el, míg egy ép téglára találhaték.

A Maroson Somlyósnál hidas vive által bennünket, mint Branyicskánál. Oberster Barcsay Ábrahám, született gróf Bethlen Zsuzsanna, örömmel fogadta bennünket, mint mindazokat szokta, kik férjét szeretik. Elöttem lebege a nagyvilág emberének képe, ki valaha királyi szobákban járt, s megöregedvén e csendes szögben találá fel amott hiába keresett nyugodalmát. Gyermekai nem maradtak. Meglátám, mint lövellé nem mérges, de mégis keserű nyilait, melyek neki annyi ellenséget, s annyi barátot csináltak. Barcsay ebben vétete, de ő bizonyosan nemes lelkű ember volt. Bántásiban legalább ész szikrázott és érzés. Versei ezt kiáltják, s ismert és nem ismert tettei még inkább. Sokak azért jók, mert nem tudnak lenni így rosszak.

A sok szokatlanságai közt az vala egyik cselekedete, hogy előtalálván egy csoport francia hadifoglyokat, s látván, hogy egyike ezeknek ing nélkül megyen, leveté a magáét, s ennek adá; maga ing nélkül vette magára posztóruháját. Más visszafordult volna útjából, s hazulról küldött volna a meztelennek egy-két inget. De a szép lélek oly-

kor szeret siket lenni a hideg ész tanácsára, s tesszik magának különösségeiben, mint az áldozatokban.

17. LEVÉL

Azon gyönyörű völgyen, mely Szebentől Hunyad vármegyén végig Magyarország felé vezet, egy más kisdudor völgy nyílik, közel Dédáczhoz, délfelé, s az viszen azon helyre, mely nemzetünk előtt örökre szent marad, mert a leglelkesebb magyarnak ősi öröke, s hihetőleg szülőhelye is vala, Vajdahunyadra. Szántva vannak e völgy körül jobbra és balra a lapos tetők; maga a szűk völgy füvet terem és sok málét. Sebes patak fut el rajta, s a patak szélén két falu áll: Barcsa és Kispestes. Hunyad megett alantabb és szálasb hegyek emelkednek mindenfelé, s a Retyezát messzire láttatja hóval fehérülő oldalait.

Barcsán néhány úri házak állanak, de egyik sem mutatja, hogy ez a nemzet valaha fejedelmet ada Erdélynek. Balra, egy dombnak oldalán, látszik a nemzet temetőböltje, s az is pusztulást mutat.

Már tízszor Hunyadon valánk. Úgy hívem, itt is egy kevély várhegyet fogok találni, mely mint a dévai, uralkodik egyéb társai felett; s íme az csak akkor tűne szemembe, csudás szögű, csudás fedelű magas falaival, midőn már előttem vala a faluforma mezőváros, melynek nyugoti szögét elfoglalta. Hatalmasabban kele fel lelkemben az a gondolat, hogy ahol most vagyok, hogy amit most látok, ott Hunyadi is járt, azt Hunyadi is látta, s magának látta, s ez nagyobbá, felségesebbé tévé előttem minden tárgyát. Ahogyan gyermekes képzeletünk közönségesen nagyobbak festik, amit egy vagy más okért csudálunk, úgy, hogy meglátván azt végre, s a colossi nagyság előttünk közönséges növéssé lohadván, ítéletünk a való mértékén is alábra süllyed, s a nagy halandó, kit érdeme csudálásában ekeket tartó Atlasznak gondolánk, oly kisdeddé sorvad, mint mi vagyunk, földnek egyéb szüleményei: vannak viszont esetek, hol a jelenés túlhaladja a nagyító képzeletek festéseit s többet lelénk, mint váránk, s én most ezt érzem. Elevenebben tűne fel lelkem előtt a nagyok és szerencsétlenek emlékezete, s az a hajdani nagyság és erő, az a hajdani zaj és fény, midőn itt most halotti csendnél s pusztaságnál egyebet nem láttam, s ifjúságom tisztelt barátnéjával s egyik gyermekével egy szekeren, kísérve más két szekereitől, a nyeregben ülő oláh asszonyok sokaságán keresztülvergődék; mert hetivásár vala. A vár árkan innen oly tágasságú udvar van elkerítve kőfallal, hogy azon némely kisdudor falu el fogna férhetni, s utunk ezen víve el. A vár hídjá előtt kiszállánk szekereinkből.

A vár egyenetlen négyszög, aszerint épülve, ahogy azt kelni a vadmárvány félsziget engedé.

Éjszaki oldalát, hova a híd viszen, Hunyadi János építé, a gubernátor és vajda; keleti oldalát Hunyadi Mátyás, a király; azt, ami a kápolnán túl van, a gubernátor szögéig, Bethlen Gábor, a fejedelem. Udvara, a Bethlen soránál partosabb, mint a Mátyásénál, s nincs kiegyenesítve, s a Bethlen sora jóval hosszabb, mint a Mátyásé; ellenben a Bethlené csak szükségre vala építve, a Mátyásé pompára is.

Midőn a vajda építeni elkezdett, itt már sok épületek állhattak, s a hely a puszkapor feltalálása előtt alkalmas vala erősséggé fordíttatni. Meg foga elégedni, hogy a maga sorát bevégezhetette, és a kápolnát, mely akkor oly szükséges volt, mint egy bástya. A többi a gubernátor falától a kápolnáig, és innét ismét a gubernátor szögéig, aszerint rakák, ahogy az idők engedek és tanácslák; mégpedig foltozgatva, s nem a szépet tekintve, hanem kímélve a költséget. Ezt mutatja az a sok szög és zug, az a csudás fedél.

A vajda gubernátor alkotmánya egyenes sorban emelkedik a vár árkából. Szűk, alkalmatlan, gyakor ízben megtört grádicsok visznek fel a felsőbb szobákba, melyek tágasak. Ezekből márványajtók nyílnak éles szögű küszöbökkel és gót cifrázatokkal a négy erkélyhez, melyet ugyanannyi támaszfal tart, és amelyek kilenc ajtócskák által vannak egymáshoz ragasztva, s kedves sétálót csinálnak. Márványtáblákkal vala kirakva a sétáló is, s ezeknek itt még helyben vannak némely darabjaik. Szédüle főnk, midőn az erkély ablakából a vár árkába lepillantánk, s erkélyeink rettenetes pilasztereit s a hidat tartó oszlopokat elnézünk. Úgy mondják, ezen oszlopok magassága nyolcvanhét láb és hogy ugyanannyi a falé is, ahol az legmagasabb; s így a vár legtetősb foka huszonkilenc öllel volna feljebb, mint a Zalasd vize, mely a Bethlen felén kettévál, s a híd alatt malmot forogtat.

A gubernátor sorából a szomszéd sor szobáiba meredek grádics viszen által. Az erkélyek szobái alatt a palota áll, s annak boltozatját négy lábnyi diameterű, három ölnyi magasságú, nyolcszögű, veres márvány oszlopok tartják, a palotát hosszában osztván két egyenlő részre. Ahol a gót szelésű boltozatok bezárják egymást, egy-egy rózsát látni, a haza, s a Hunyadi- s Szilágyi-házak címerével. Az ajtóhoz legközelebb álló oszlopon ezt olvasni, hosszas és szegletes betűkkel: Hoc opus fecit fieri magnificus Dominus Ioannes de Hunyad, regni Hungariae gubernator, anno d-ni 1452, és így négy esztendővel halála előtt. Hol a hős egykor a nép elsőit látá maga körül, most eladó vas van letevé; a palota pitvarában pedig só áruhatik.

Az uradalom mostani kamarai adminisztrátora Osdolai Bögözi Antal úr, ki bennünket nagy szívességgel s erdélyi vendégléssel látá, az alsó palota márványoszlopait vastag tölgydongákkal abrancsoltatá körül, hogy romlást ne valljanak.

Csaknem általellenben a híddal a templomocská áll. A Hunyadiak hollója, s a Szilágyi Erzsébet vadkecskéje itt is láttatja magát, s az udvarról a

gubernátor szobáiba felvezető grádicsok mellett veres márványba faragva látni a háznak meg-
bővített címerét, a hollót a gyűrűvel két mezőben,
ugyanannyiban a koronát tartó oroszlánt, s a si-
sakban a két szárnyat.

Legszebb kinézésű szobája a várnak az, mely-
nek erkélye a Mátyás sorából hasasodik elő.

Kívül a keleti felen, de ezzel egybefoglalva, áll
egy óriási oszlop, melyet a magyarok buzogány-
bástyának hívnak, az oláhok pisztrícának (tarká-
nak), mert külső fala felszeldelt négyszégekre van
felosztva, s fehér, kék, veres színekkel bemázolva.
Ennek tölcser tetejéről az égi tűz 1815. június 11-
én lehasította a kétfejű sas vitorlát; azóta, hogy én
ott voltam, már a zsindelyezet is lehulla. A Beth-
len során kívül álló, s ahhoz csak egy folyosó által
kapcsolt négyszegű bástyát kemény alakú tetejé-
vel Nebojsza (ne félj) bástyának nevezték el, hihe-
tőleg a később idők.

A várat Borbátvizi Bája István barátunk nagy
hűséggel s igen szépen rajzoló, mind nekem,
mind azután még egyszer magának, s két külön-
böző pontokból. Ezt Döbrentei 1823-ban fél ív
nagyságban kőre metszeté. Mi ezt adjuk itt olva-
sóinknak, mert ez a Mátyás sorát bővebben láttat-
ja, s láttatja a négyszögű bástyát is.

Mi volt valaha Hunyadi, és mi most! Nagy fér-
fiú, mely kevés örömet érzettél volna te munkás
és örök tusakodások közt elélt, tiszta nagyságod
által eléggé megédesített napjaidban, ha beléte-
kinthetél vala a végzések könyvébe, s láttad vol-
na, mi várja elhunytad után hazádat és házadat.

Nem hagyhatám el a szent helyt azon emléke-
zet nélkül, hogy itt oly ember szolgált valaha a
konyhán, hogy itt oly ember fűtögete valaha kem-
encéket, ki huszonhat esztendő korában még
olvasni sem tudta, s végre Paulinus barátból vára-
di püspök, esztergomi érsek, kardinális leve, kit
Ximenezhez és Richelieu-hez hasonlíthatunk:
Martinuzzi.

Szirt, rendíthetetlen, mint karja és keble rakódnak!

Nagy, mint ő, nagy, mint társai, mint fia nagy!

Hol van urad? hol van Mátyás? hová leve László?

Hol van ez egykori fény? hol van az egykori zaj?

„Nincsenek!” így dörmög falaidnak kriptái csendje.

Nincsenek? ah! – de mi ez? látom-e nyílni kapud?

Látom: zászlóját már szélnek ereszti Kapisztrán,

Íme indul, s vezeti győzelemre hadát.

Szól a tárogató, a síp, a trombita, s a hős

Néma haragjában most maga léptet elől.

Jobbja, és balja felől László szökelteti ménét.

Atyjának veszi és osztja parancsolatit.

– Szirt! mi vagy és mi valál egykor? meghorradék. A hív

Érti a szent jelenést, s felriad álmaiból.

18. LEVÉL

Közel Hunyadhoz, Hátszeg mellett, van egy Dem-
sus nevű oláh falucska, s abban egy oláh szertar-
tású templom, melyet Mars istennek építettek a
rómaiak, s ez még a maga épségében, úgy mond-
ják; némelyek tagadják, mert nem képzelhetik,
hogy a régiség művészei oly ízetlenségeket köve-
thetnek volna el, amilyeket itt lát a szem. De
művész és művésznek tartani akaró mesterember,
valamint művésznek tartatni nem is akaró, nálunk
is volt, s látjuk munkáikon, melyeknek rómaiságát
tagadni nem lehet, hogy az ő munkáik nem voltak
mindig művészi munkák. Demsust tehát meglát-
ni, és Demsussal együtt Várhelyet, mely kérdésen
kívül a régi Ulpia Trajána volt, nemcsak öröm an-
nak, aki ide jó, hanem kötelesség is. De nem mu-
lathatok; sietnem kell hazafelé. Amit most nem
láthattam meg, másszor fogom. Nem halok meg
én, ha különben Repromene hamar nem vet véget
életemnek, hogy Dédácsot és akik azt nekem oly
kedvessé teszik, még egyszer meg ne lássam, s
akkor meglátom Demsust is és a Traján városát.

Az én krasznai barátom engem azon útra egy
becses könyvével ereszte el magától, melyet atyja,
a referendárius, Mária Teréziától véve ajándék-
ban, s abból ismerhetem mind Demsust, mind Ul-
piát. A könyv oly ritka, hogy nevezetesebb biblioté-
káknak sem találhatik. Kírom tehát, amit az oda
eljutok tudni vágyhatnak. Címe a munkának ez:
Die Alterthümer Daciens in dem heutigen Sieben-
bürgen. Wien, bei Trattner, 1775. 4. A császárné
költségén. Jött-e ki több e kötetnél, nem tudom.

A templom külső szélessége tizennégy lépés,
hossza harminc, a torony magassága ugyanannyi,
s a maga harminc lépését báró Hohenhausen csaj-
kista major, e munka írója, tizenkét ölnök mondja.
Az épület faragott nagy darabokból áll, kivált a
szegleteken. Téglái vékonyporúak, mint a hamu,
erősek, mint a vas, a színek, mint a cinóberé. Az
oltár, az ajtó és a sanctuarium, hol az Isten képe
állott, egy lineát tesznek. Az oltárkö körül négy
másfél lépésnyi szélességű, három lépésnyi hosz-
zúságú, egymástól két lépésnyire álló polcozat-
on, ugyanannyi négy ölnyi magasságú doriai
oszlopok tartják a boltozatot, melynek közepében
emelkedik a kémény, amit most toronynak mon-
danak. A sanctuarium keleti oldala mellett volt a
pap lakása, vagy inkább öltözködője. Ugyanezen
a falon a templomnak is van folyosója. A négy
oszlop lábköveinek oldalaikra egy-egy lépdelő ló
van faragva, vezető és ülő nélkül, s némelyiken
halotti felírások olvastatnak.

Aki e helyt meglátja, nem lépéssel fogja mérni
a távolságokat, hanem ölmérővel, lábak szerint; s
elmondhatja, ha az oszlopok igazán doriai rendű-
ek-e. Mert oly proporciójú oszlopokat, s oly hasa-
sokat, amilyeket Hohenhausen ada a maga része-
in, a német munka olvasói vétkesen rajzoltaknak

fognak tekinteni. Úgy hisszük, a major inkább érte a taktikához, mint a városi építés törvényeihez, s abban, amit Ulpia Trajána felől beszél, hajlandóbbak vagyunk követni intéseit.

Hol áll a Szármic, más nevével Sarmisegethusa, Decebál dákok királyának lakja, az iránt különböznek a vélekedések, s az utas Erdélyben nyugtató feleletet nem talál. Seivert (*Inscriptiones Monumentorum Romanorum in Dacia Mediterranea. Viennae, 1773. 4°*) azt hiteti velünk, hogy Ulpia Trajána és Szármic azon egy helyt jegyzik, mert kanonok Mesericius Ulpia Trajánában, mai nevével Várhelyen, Hátszeg mellett, egy régi város omladványaira akadott. De az a régi város nem lehet-e egyéb, mint éppen Szármic?

Benkő szerint (*Transilv. I. 13.*) a mai Fehérvár a római birtok alatt Apulum nevet visele; igen is hihetőleg az Ompoly vizétől, mely ott szakad a Marosba, vagy a víz a várostól; s a dákok birtoka alatt Tarnicnak mondatott. Maga a két név egy hangja is mutatja, hogy, Tarnic vagy Szármic és Apulum, azaz Fehérvár egy volt; de Benkő (lap 23.) ezt nevetségesnek leli, csak hogy felejte elmondani, miért nevetségesnek. A T és az S, és a C és Cs, s az N és az M könnyen cseréltetnek fel. (Az első kettő az attikai görög dialektben, a hollandiai nyelvben, és a magyarban is: sóS sóTalan; leopardus, párduc; grádus, grádics; azonban, azomban; talán, talám.)

Traján Decebálnak második megverése után római lakosokat szállíta e földre, s a római hatalom itt azután 160 esztendeig tartta, míg az ismét erőre kapott dák nemzet a rómaiakat Kr. szül. után 263. esztendőben újra megbuktatá, úgy mond Hohenhausen.

Traján megvervén Decebált, a VII. és XII. légiónal, melyeknek száma tizenhétezerre mene, segédsergeivel, melyeknek száma ugyanannyit teve, Fehérvár és Torda felé űzte.

E berontásra neki a fekvés az egyenes és tágas karánsebesi völgyet ajánlá, mert itt tetszése szerint foszlathatá kis sergét s eleséget utána a Duna mellől hozhatának, s ha megveretnék, itt visszavonulható.

Karánsebes mellől Erdélybe két nyílás vezet: a várhelyi és dobrai, vagy más névvel, vaskapui és branyicskai. Traján a vaskapuit választá.

Eljövén a Marga patakig, mivel a völgy ottan szűkült, velitszeivel elfoglala a hegyoldalokat, s ezeknek védésök alatt előbbre nyomula.

Itt négyszögű körülárkolt táborban telepedék meg, melynek mindenik oldala 750 lépésnyi hosszúságú volt. Árok nyomait még 1765-ben, midőn Hohenhausen itt járt, ki lehetett ismerni.

Innen mene elébe a Szármicból közelítő Decebálnak. Ha ez az állítás való, világos, hogy Szármic és Várhely, azaz Ulpia Trajána, nem lehet-e egy.

Gyalogjait a dombok oldalain (B) állíta ki; lovagjai (C) a síkot foglalák el.

A légión könnyebb fegyveresei Klopotiva szélen (D) fogának helyt, a segédsergeké túl a gya-

logságon a dombokon (E) s a brazovai és bresztváni oldalakon (F). A tábor jó rendben visszavonata magát a körülárkolt helyre, s tovább a tábor mellett emelkedő dombocskára (G) s még tovább a marmorai hegyre.

Ez lévén legalkalmasb hely tábori munkálkodásra az egész hátszegi vidéken, bizonyossággal állíthatni, hogy Traján itt foga helyt legelőbb. Ezt mutatja az itt található omladékok sokasága is.

A csata történt Kr. után 103-ban. Traján megveré a dákokat, de el nem nyomatá, a győzelem neki sokba került. Vissza akará tehát vonni sergét nyári szállására.

Ekkor egy öt öl szélességű, négy öl mélységű, két öl magasságú töltést hányata, azt hegyes karókkal bekerítetté, s a Hobica patakot táborán keresztül vezetetté. Országutat vonata a tábor alatt, azt körül árkoktatá; egy bástyát állíta (H) annak védelmére, s katonaházakat építtete (I) tábori rend szerint.

Elkészülvén a hely, a dákok közül sokan elpártolának Decebáltól. Traján ezeknek (K) ada szállást.

Midőn ezeknek száma nagyon megszapordék, s Trajánt nagy céljai előbbre szőlíták, lakóul nekik kimutatá a síkot (L) s seregével Osztrova felé nyomul, s az új hely védelmén (M és N) két bástyát állíta és annak őrzését kiszolgált katonáira bízta. A táborban a katonaság hátramaradott részét és a római tanács által oda küldött gyarmatot hagyá. A tábor helyén megtelepedett dákok a római néppel eggyé váltak, s így kele itt egy nevezetes város, melynek később amfiteátruma is lett. Eddig Hohenhausen.

De nem lehet-e feltenni annak, aki a mai Fehérvár, előbb tehát Apulum és még előbb Tárnic fekvését ismeri, hogy Tihó ott véve lakást, ahol az Erdély megvert fejedelme Gyeló lakott. Annak dombja a fortificatio akkori szükségéhez képest, fejedelmi laknak alkalmas vala; s az Ulpia Trajána építése oly hevesen van motiválva Hohenhausen által, hogy én ugyan egyebet, mint aminőt ő tanít, nem is képzelhetek.

Római maradványokról lévén itt szó, álljon itt, amit Seivert (lap 30.) mond: *Inscriptiones Romanae per Transilvaniam obuiaie ut Viennam portarentur, ab Imp. Carolo VI. anno 1723. mandatum est, tantaeque rei cura Comiti Italo Ariosti commissa fuit. Minimé veró votis omnia respondebant, Valachi enim in Comitatu Hunyadensi omnes sicubi reperirent destruebant lapides, ut ab onere deportandorum Albam tanto facilius immunes forent. Accidit etiam, ut duae ad Lippam naves una cum lapidibus in Marusio submersae sint, cura veró Ariostana nonnullos lapidum iterum ex alveo fluminis productos esse, dicitur. Most azok a bécsi bibliotheca grádicsait ékesítik.*

Hunyadinak születése felől különböző vélekedésben vannak történetíróink: némelyike őtet vad szerelem gyümölcsének adja ki, mások alacsony sorsú, de törvényes ágyú szülék gyermekének; ismét mások majd havasalföldi, majd lengyel, majd római nemesek maradékának; és minthogy a lelketlenség mindig hajlandó a legrosszabbat venni való gyanánt, a mi Hunyadink felől közöttünk is elhatalmazott a gyáva hír. Hogy a nagy ember Zsigmond császárnak és morzsinaí Erzsébetnek gyermeke, Heltai Gáspár terjeszté el; és minekutána oly tekintetű tudós, mint Benkő József (Transilv. T. I. p. 559.) Heltait követi, ki előbb Heltai ellen perle: nagy gyanú szállhat meg bennünket, hogy az igazság azok felén látszik állani, kik Hunyadit meg nem szentelt ágyból eredtetik. Ha vad tűz gyermeke, ne vitassuk, hogy nem az; a Benkő által példaképen felhozott Jephthén kívül is vannak, akik úgy termettek és mégis tiszteltetnek, mert tiszteletesek voltak. De ha semmi ok nem hagyj a hinnünk, amit a gondolatlanok beszélének, toljuk el a magyar ég legdicsebb csillagáról a ködöt, melyet születésére történetíróink szunnyadékonysága vont.

Zágoni Aranka György, bírāja a marosvásárhelyi főítélőszéknek, egy értekezésével ereszte el magától, melyben megmutatni igyekezett, hogy a mi Hunyadink, a vajda és gubernátor, Hunyadi, Oláh Vojknak törvényes gyermeke volt, és hogy famíliáját, sőt magát is a vajdát, Hunyadi Székelynek is hívták. Megjelene az értekezés Kolozsvárt, 1811. 8-rétben, nyolc lapra. Óhajtanunk szabad, hogy a hűséges s polgári érdemei által tiszteletes férfiú fordított volna több szorgalmat nemcsak az előadásra, mely csinatlan és zavaros, hanem a dolog kinyomozására is. Azonban a munka így is alkalmas, velünk némely előbbrelépéseket tétetni. Felkapám okait, s a kérdést aszerint igyekeztem felfejteni, hogy olvasom az előadásban legalább csonkaságot ne találjon. Bár a szennyet, mely a tiszteletes hős születésén századok óta ül, teljesen láthassuk valaha eltörölve.

Onnan, hogy a hős atyjának Hunyadi Oláh Vojk tartatott, s aszerint, amit Bonfin (Dec. III. 9.) mond. Hunyadi Oláh Buthi Vojk, nem következik, hogy a Heltai által terjesztett hír nem való; ez a Hunyadi (Oláh Buthi Székely) Vojk elveheté a Zsigmond által megszeplősített leányt, s a gyermek, Vojknak házána születvén, Vojkéna tartathatott. De tehát meg kellene bizonyítani, hogy ami beszéltek, nemcsak megtörténhetett, hanem meg is történt. Ellenben, ha laz a fél, melyen Aranka áll, bebizonyítja, hogy Hunyadi Jánosnak elei is Hunyadi Székelynek hívtak, s nemesek, és birtokosok voltak, s így a vajda birtokot, nemességet, és címert nem nyere Zsigmondtól, ahogyan azt Heltai mondja; úgy a hírt teljes okkal bitang hírnek tekinthetjük.

Aranka, Kerchelich után elbeszéli, hogy a zágári és varasdi nemesek a vajda ellen a magyar rendek előtt 1447-ben panaszt tevén, őt Hunyadi Székely Jánosnak nevezték. *Noventis, quod magnif. Johannes Székely de Hunyod gubernátor regni Hung. s alább: per eundem Székely potentialiter occupatas...* De a Hunyadi Székely familia Zsigmondnak ideje előtt már virágzott; a budai káptalannak egy 1331-ben költ levele említ egy Hunyadi Mihályt, Hunyadi Székely Jánosnak fiát. Az itt mondottak szerint a vajda és kormányzó Hunyadi Székely Jánost e familia tagjának a Hunyadi (Székely és Oláh, és Buthi) Vojk fiának kell tartanunk, sőt az itt említett Hunyadi Székely Mihály unokájának, s Hunyadi Székely János kis unokájának is szabad tekintenünk; mely szerint a Heltai által elhíresztelt mese, hogy a mi vajdánkat Zsigmond ajándékozta meg Hunyaddal, s ezzel együtt az is, hogy őtet Zsigmond nemzette, összerogyan.

Aranka úgy véli, hogy az itt említett Hunyadi Székely Mihály, s atyja János, s fia Vojk s unokája a vajda, azon székelyek közül eredtének, kiket István király Arad vezér alatt Hunyadba szállított volt, Erdélynek széleit a bebecsapó oláhországiak ellen oltalmazták. Az itt megtelepedett székelyek kiűrték az erdős helyeket, s mint kenézek (kínézők, felnézők, előljárók) a hátszegi és dévai várak segélyére jövevény oláhokkal megnépesítették, később királyainktól felkérték, megvásárlották, s a tájnak urai lőnek.

Hogy a mi Hunyadink atyja, Hunyadi Oláh és Hunyadi Vojk neveket viselé, bizonyítja Albert királynak 1439-ben költ adománylevele, melyben a mi vajdánk, és az ő testvéröccse, a Miles Militum, hasonlóul János így említettnek: *Johannes, et alter Johannes, uterque filii Oláh de Hunyad; és egy később, 1440-ben költ Ulászló királyunk adománylevele; utrique Johanni, filiis quondam Vojk de Hunyad.*

Velem lévén Arankának ezen értekezése, velem Benkőnek Erdélye is, s Dédácson találván Heltait, Bonfint, Prayt, Katonát, csak Kerchelichet nem; most, midőn lelkem Vajdahunyad meglátása után még inkább eltölt annak emlékezetével, ki huszonkétszer verte meg a törököt, s a töröktől csak kétszer veretett meg; s aki nagy volt a koronát magáévá nem tenni, holott azt magáévá teheté vala, s a nemzetnek javára teheté vala magáévá; összehasonlítani az egymással ellenkező két vélekedést, s sietek gondolkozásomat ítéleted alá terjeszteni. (A te szíved érzeni fogja, mint örvendek, hogy ennek a nagy magyarnak fénye én általam tisztult meg egy szennyétől, mely azt, amint sírkövé a por, elfogta volt.

Ezután, úgy hiszem azt, a Benkő és Pálmák nem fogják őtet vigyázatlanságból annak mondan, aminek ellensége Ulrich kajánságból szidalmazta. Tekintsük előbb, mit mond a históriai apostata Benkő Heltai után.

Heltai, a CXI. részben: „Ez helyt szólanom kell

Hunyadi Jánosnak eredetéről, ahogy a történetet azoktól hallánk, kiknek szülik Hunyadival sok ütközetben forogtak. (Ne feledjük, hogy Hunyadi 1456-ban halt meg, Heltai Gáspár kolozsvári prédikátor pedig 1574-ben nyomtattatá krónikáját hihetőleg a munka dolgozása alatt, ahogy egyik ívet a másika után teleírta. Száztizennyolc évek múlva azoknak unokáik, kik Hunyadival harcoltak, sokat sokféleképpen beszélhetnek, s Heltai nem vizsgálja szorosan, amit hallá, sőt talán örült is, hogy untató krónikáját egy rendes történetes-ke beszélése által feleleveníthető.)

Meghalván a havaselvői vajda (elvő hajdan annyi, mint túlsó) az ő két fia: Dán és Mircse összeháborodtak. Dánt a török, Mircsét Zsigmond védé, mert Transalpina koronánkhoz tartozott. Zsigmond maga is megjelené 1392-ben a seregnél, s míg az erdélyi vajda a maga népét felszedé, s az alföldi hősök a király után érkezének, tábort üte a Sztrigy körül. Elunván az özvegyiséget, komornyik inasaival szólni kezdé, ha valamely szép asszonyi állatokat és leányokat láttának volna-e ott a környékben valahol. Ezek felelének, hogy egy igen szép leányt láttanak volna egy gazdag bojernél, kinek mása nem volna messze földön. A király a leányért bocsátá inasait. Mikoron elhozták volna a leányt, s az szembeállana estve a királlyal, ez így szóla: Felséges uram, én nemes leány vagyok, a morzsina nemből; ha velem közöszülni akarsz, egyedül (egyszersmind) megterhesülök tőled, mint lenne annak utána magamnak és az én magzatomnak dolga? A király jószágot ígér, jobban megnevelést, méltóságokat.

Nem szinte négy hónap múlva a király győzedelemmel visszafordul, s ismét előhozatja a szép leányt. Ez terhesnek vallja magát, s a király kivonja újjából a gyűrűt és adá azt a Morzsinainak. Ada neki cédulát is, s bőv költséggel s újabb ígéretekkel elereszté, s maga visszatére Budára.

Buthi Vojk havaselvei bojár (az volt-e?) midőn Dán és Mircse miatt lágola a háború, elhagyta vala honját s Hunyad vármegyében mulata. A leány tudata a vendéggel mi éré őtet, s ez, elfogva a leány nagy szépsége és a király nagy ígéretei által, elvevé a nem szűzet. Mircse azonban kiizene Buthihoz, hogy minden csendesen van, már hazatérhet, s Buthi ment, s vitte szép hitvesét. S az ott lebetegedék s gyermekét Jankulának keresztelteté.

Zsigmond másod ízben ment Havaselvőbe, s Buthi Vojkné bemutatá neki Jankulát a gyűrűvel és cédulával. A király megörüle a gyermeknek, s meghagyá, hogy az asszony azt hozná fel Budára.

Buthi meghalt, s az özvegy visszatére testvéreire, Gáspár bátyja engede kéréseinek, s megígéré, hogy őt Budára elkíséri. A szép asszony útnak készül, s szappanozza ruháit. És vala egy holló, és az meglátá a gyermek kezében a gyűrűt, és oda repülvén, kikapá azt az ő keziből, és felvivé a fára. Jankula pedig síra vala, hogy a holló a gyűrűt elvitte vala. És az anya elhagyá a szappanozást és elfutamodék a gyermekhez és meg-

látá, hogy a gyűrű a holló orrában fénylik vala, és hogy a holló a gyűrűn praktikái vala. És előkiáltá bátyját, kinek neve Gáspár vala, és ez megragada íját és tegzét, és rálő vala a madárra, de a nagy hirtelenségben hibát tón vala. S most már nyilat vón vala, és azzal meglövé a hollót, hogy az alá esék mind gyűrűstől, és nagy örömben lőnek mindketten."

Heltainak oly rendesnek tetszék az istória, hogy feledé kérdeni, ha azt vehetni-e valónak vagy nem. Sőt mintha drámát írt volna, nem történetet, elmondja előttünk, mint alkudozott a királlyal a szép Morzsina; ami reméljük, a Hunyadival együtt harcolók unokái s kis unokái, a kolozsvári prédikátornak s krónikaírónak el nem mondtak. De ne vádoljuk; nagyobbára ilyenek minden történeteink.

Buthiné Budán bemutatá gyermekét a királynak, aki parancsolá, hogy Bán Ferenc látná gondjokat. S ez őt átvivé Pestre, s beszállítá egy polgári házhoz, s őket mindennap jól tartá, mintha menyegzőben lankának. S a király egy hónap múlva megajándékozá Jankulát Hunyaddal, s a környüle fekvő jószággal, s címerül adá a hollót, neki és az egész Morzsina nemzetnek. És a Morzsina nemzetnek szép jószágot ada a Hátszegben. Az asszonyt pedig megajándékozá nagy summa arany forintokkal és egy hatlovú kólyával.

A történetet Bonfin is említi III. 9. Mathias, antiqui sui generis haud inscius (régi ház lehete a Hunyadi Székely háza, ha Mátyás, a Róma Corvinusainak maradéka nem volt is) nihil molestius ferre videbatur, quam si quis ex invidis, obscuritatem sibi gentis objecisset. Alamanni, suapte natura Ungaris infensi, auctore Cilie olim Comite, fabulam haud quaquam insulsam commensunt. Qvod si vera haec fabula fuisset, quis ambigat, Sigismundum, profusissimae prodigalitatis Imperatorem, non solum agro, sed regno, quum virili prole careret, hunc esse donatarum.

Ha éppen ezt nem tette volna is, nem tehetni-e fél, hogy minekutána a mi hősünk ragyogni kezdé, úgy nevezte volna fiának, mint Mátyás Hanzlikot, s ötödik Károly az ausztriai Jánost? S ezt azért is, emlékeztvén Siklósról, hogy a veszedelmes időkben benne támasza legyen.

Benkő (haragudott, ha a mesét valaki hitte. De oly nagy az igazság hatalma, hogy végre maga is mellé állott s most ő vitatá, amit előbb tagadott (Transilv. I. k. 559. l.) ezen okokkal támogatja állítását:

1. Mert a történetet így beszéli Erdély, így azok is, kik Hunyadi Jánosnak mostoha testvérétől származtak;

2. mert a Jankulának adott donációnak ideje is arra mutat; tudniillik Hunyad nem akkor adatott Hunyadi Jánosnak, mikor már érdemeket teve, hanem még bölcsőjében. S adatott-e igazán? (Azt Benkő állítani nem meri, sőt lelke jámborságában vallást teszen, hogy azt eredetijében vagy másolatban, szem még nem látta, s a historiophilu-

soknál nyoma éppen nincsen; de reményli: feltalálja valaha valaki. Úgy hihetne az ember, hogy az a tudós férfiú dévajkodik.

3. mert Hunyadi soha nem nevezetett Buthinak;

4. mert Ulrich őt oláhnak s ebfajtának szidalmazta;

5. mert Zsigmondnak erkölcsi felől ilyet feltehetni;

6. mert midőn a magyarok Mátyásnak halála után királyt választanak, s némelyek Hunyadi Jánosra, Mátyásnak törvénytelen derék fiára voksolának, s az egyik fél az ő szennyes származását hánytorgatá, a jó fél emberei azzal támogaták Hanzlikot, hogy a vajda, kit most már irigyei is tiszteltek, vad tűz gyermeke volt, mint ő s Benkő nem érhető-e fel, hogy a jók ezt per in concensum felelhetek, s még örültek, ha ezt felelhetek, bár tudták, hogy a dolog nem így vala? Benkőt itt egészen elhagyá a jobb lélek.

Azonban mégis való, hogy a rege beszéltetett, s az igazság barátjának tiszte kérdezi, hogy az eredetét hol vehette?

Énnekem úgy látszik, hogy nem a történet szülte a címet, hanem a címer a történetet.

A történet, mely megtántorítá Benkőt és Pálmát, de nem Prayt és Katonát, oly igen hasonlít a regéhez, hogy azt minden annak gyaníthatja a dolog gondos megvizsgálása előtt is. Gyengéje az embereknek, hogy midőn szertelen érdem vakítja szemüket, készek azt hinni, hogy valamint azok igen nagyok, akiken olyat látnak, úgy eredeteknek is igen nagynak, igen fényesnek, csudásnak kell lenni. A táborból haza jött katona sokat tud és sokat szeret a maga vezére felől beszélni, s azon időben még nem olvastatának biográfiák az újság levelekben az ilyenek felől. Hunyadinak barátjai mind hívségből, mind hiúságból beszéltek a regét, irigyei pedig kapának rajta; ezek, mert az elhomályosítá annak születését, aki ő felett vakító fénnel ragyogott; amazok, mert nekik törvénytelen ágyból születni, de királyból kevésb gyalázatnak tetszik, mint királytól nagy fénynek, bár renden kívül. Heltai szerint a történet szüle a címer a hollóval és gyűrűvel; én pedig úgy hiszem, hogy a címer szüle a Heltai által elhírelt történetet, valamint azt a másik hírt is, melyet Bonfin költe, hogy a mi vajdánk római Corvinusok maradéka; és azon harmadikat, hogy Hollóson született, mely felől azt sem tudjuk, hol kell keresnünk abroszainkon. A még nem férfi, hanem csak ifjú Hunyadi lovaggá és szentelt vitézzé Zsigmond alatt leve; Zsigmond alatt játszott páncéljátékokat s e játékokban oly pajzzsal jelent meg, melyen a gyűrűt tartó holló vala kifestve, s a magyar trubadúr neki állá, s rendes novellává változtatá, amit a pajzson látott, ahogy ezelőtt még negyven évvel veszelgetőink magyarázgatták heraldico-poetice a magok meghaltjaiknak címeiket, még ha a magyarázatot magok ők s olykor a felgyülekezett sokasággal együtt nevelték is. (Hunyadi öt legényt vive táborba, midőn szolgál-

ni kezdett. Ötöt vitt volna-e, vagy ötvent inkább s talán ötszázat, ha Hunyadot s a Hunyad környékét ő bírta volna?)

Az az ok, melyet Benkő az első szám alatt említ, nem érdemel feleletet. Hunyadi János a Periklész honjában nem egy kevés érdemű s sokban igen rossz király fia volna, s hogy a Dariusz meggyőzője az Olympia s a kígyó isten gyermeke volt, minden beszélte, de senki sem hitte.

A második oknál Benkőt nagyon elhagyá jó órája. Semmi nyoma a donációnak, a statutióknak éppen semmi nyoma, de Benkő reményli, hogy azok még előkerülnek valaha. Quod si contingat, omnis de Johannis ortu controversia terminabitur – terminata jam nobis.

A vajda nevezetett-e Buthinak, nem tudom; de nevezetett Vojk fiának, s az éppen annyi.

Ulrichnak a szitka – szitok.

S minthogy Zsigmond a legtiszteletesebb házakat is megpiszkolá, megtörtént-e, ami megtörténhetett?

Az utolsó szám alatt felhozott ok legtöbbet nyomna azoknak sorában, melyekkel Benkő harcol, ha magával nem hozná a feleletet. Hátha a jó fél a kajánok kiáltozásait egyedül azért hagyá szó nélkül, mert a galád hírt megcáfolni nem akkorára való vala? Hátha azok, akik akarták, amit most minden hazáját szerető magyar megtörténtnek óhajt, még örültek, hogy a közember és a kajánság a vajdát is annak mondogatá, ami Hanzlikó tagadhatatlanul volt, hogy így a lelkes ifjú felléphessen oda, ahová különben a szerencsétlen Dobzse s ennek Mohácsnál veszett fia fel nem léptek volna?

Tegyük az egyik csészébe a Benkő okait, a másikba az általunk itt felhozottakat s kérdjük, mint történhetek, hogy a tiszteletes Benkő ily alaptalan állítást ölelgete? Én ezekhez még egy-két jegyzést teszek:

1. V. Lászlónak Pozsonyban, 1453. február elsőjén költ diplomája, mely által ez Hunyadi Jánosnak ősi hollós címerét emlékeztetére, hogy ő neki megtartá és mint egy ajándékban nyújtá a magyar koronát, egy koronát tartó s nyújtó oroszúlannal megegyeztetette, ezeket is mondja: „Hactenus siquidem ex gratia precessorum nostrorum divorum Hungariae regum prefatus comes Johannes pro armis seu nobilitatis insigniis progenitoribus, suis et domui beneficio munere collatis, corvum in campo flaveo seu ce-lestino, alas paululum elevan-tem, sub colore natu-rali depictum, ac formam annuli auerx in ore gestan-tem habuit.” (Katona Hist. crit. XIII. p. 866.) Tudva van, hogy nálunk címereket Zsigmond osztogata nagy számban, de hogy címereink Zsigmond előtt is voltak már; s amit a diploma mond, érdemli a hitelt. Albertnek egy 1439-ben költ adománylevelében a vajda gubernátor Hunyadi János és testvére, a Miles Militum, Hunyadi ismét János ez is, így említettnek: „Joannes et alter Joannes, uterque filii Oláh de Hunyad.” Egy más adománylevelében, az I. Ulász-

lóéban, 1440-ben a két testvér így nevezetik: *Utrique Joanni, filii quondam Vojk de Hunyad.*” Bonfin ezt a Hunyadi Oláh Vojkot Buthinak is mondja. (Dekad. III. 9.) És ha az olasz születésű tudós a maga hősét szabadosnak tekintett hazugsággal, mely a genealógiák gyártásában még inkább szokatlan, mint egyéb dolgok körül, római ház maradvékának hirdeti is: fel lehet-e tenni, hogy ő, egy időben élven hősével, ennek nagyatyját is hazug néven merete légyen nevezni? Hiszen egy magyarországi gubernátornak, egy erdélyi vajdának eredete az első ízben, akkor, midőn az a gubernátor és vajda még élt, nem lehet nem ismeretes. Mely lármát nem csináltak volna ebből az ő sok irigyei, kik reá azért neheztelének, mert születésben alantabb állá náloknál és mégis érdemei által őket maga megett hagyta.

Bonfin még azt beszéli, hogy Mátyás alig tűre valamit nehezebben, mint midőn a bitang hír őt új embernek nevezgeté; mint midőn ellenségei tagadni szerették volna, hogy eredetét régi házból vette. Ha nem Mátyásnak, hanem ezeknek volt volna igazok, a neheztelés csak ingerlé vala a bitang hír beszélőit.

2. Ha Hunyadi János Zsigmondtól nyeré Hunyadot, miképen neveztetett atyja is Hunyadi Buthi, Oláh, Vojknak? Aranka ezt nem következteti; pedig ez szorít. S miképpen osztozhatott az ifjabb János, a *Miles Militum*, Hunyadban? Hiszen azt Benkő s az ő Heltaija sem tartja Zsigmond gyermekének. Mondhatnánk ugyan, hogy a vajda testvéri érzésből tűre el, hogy neki magának adott jószágából öccse is vegyen részt, s anyjának férje, de aki neki atyja nem vala, vezetéknév gyanánt bitangolhassa az őtet magát illető jószág nevét. De mi szükség magyarázatokat ott költeni, ahol különben is magyarázhatunk, mihelyt oly történetet teszünk fel, mely a renddel egyez?

Sajnálunk kell, hogy la történetírók fel nem jegyzék Hunyadi János felől, amennyire ugyan tudom, hány esztendőket élt. Így talán egy újabb okunk volna az elhatalmazott hír megcáfolására. Pray szerint (Annal. III. 196.) a vajda Zsigmondnál legfeljebb is három vagy négy évvel vala ifjabb, Bonfin szerint (III. 4.) a vajda Zecchi Demeter zágrábi püspöknél udvari nemes gyermek volt; ez pedig 1375–79-ben ült a zágrábi főpapi székből. Ha Jankulát akkor tizenöt évűnek tekintjük, mond Pray, úgy neki 1368-ban kelle születni, midőn a vele egy időben élt Barthosius chronica szerint, Zsigmond is született. Hunyadi meghalt Zimonyban, Belgrádnál, 1456. augusztus 11-én, s így ő nyolcvankilenc évig élt. Nagy kor, mond Pray, s kérdeni lehet, ily korú ember harcolhat-e? De hihetőbb, ezt veti mellé, minthogy a magánál három esztendővel idősebb ember gyermeke volt legyen.

Nekem hihetetlen mindaz, hogy nyolcvankilenc esztendő ember azon időben, hol a generális nem hátulról igazgatá sergét, harcolhatott, mind az, hogy a nyolcvankilenc esztendő harcoló kora, azok által, kiket ez a halál elcsüggeszte, elhallgat-

tassék. Capistrán Szalánkeménből jelenté be Callustus pápának, hogy a vajda meghalt s hallgat nagy kora felől. Úgy Bonfin is, kit Mátyás tartott. Inkább hiszem, hogy akiktől Bonfin híreket véve, neki csak azt mondták, hogy a vajda egy valamely zágrábi püspöktől neveltetett s az olasz ember, ki hozzánk későcske jött s a régebbi dolgokat nem tudhatta, itt megtévedvén, a kardinali süveggel megtisztelt érseket nevezte meg egy későbbi zágrábi püspök helyett.

E kétségünk közt vezető fonalú két fiainak éveiket vehetnénk. Lászlót Bonfin huszonhat esztendőnek mondja, midőn 1457. március 16-án hóhérpallós által vesze; Mátyás pedig, tizennyolcadikat tölté, midőn királynak kikiáltatott. Erről tudjuk, hogy 1440. március 27-én született; Lászlónak születése pedig 1430 tájára esik. Ha a vajdát 1456-ban nyolcvankilenc esztendőnek vesszük, úgy hatvanhárom esztendőnek kelle lennie, midőn meghala, s harmincnyolc, midőn Lászlónak, negyvennyolc, midőn Mátyásnak atyja lett.

Azoknak ellenvetéseikre, kik Hunyadi Jánost Havasalföldivé, Bonfinnal római ősök maradvékává, Cornidesszel lengyelek rokonává csinálják, teljesen megfelel Budai, Hist. Lexic. II. 239. Egyedül azt kellene még vizsgálat alá vennünk, mennyiben való az Hunyadi felől, hogy ő szegény sorsú volt s első ember nemzetségében. De az önként ötöl szemünkbe. Ahhoz képest, ami lett, az volt, ha atyja s elei Hunyadot már bírták is. Aki katonaságát úgy kezdé, hogy csak őt legényt vezete táborba, az erdélyi vajdák sorában új ember. De maga az, hogy őt legényt vive, eléggé meghazudtolja Heltait. Nem annyit vitt volna, ha egészen bírta volna Hunyadot és tájékát. Sokkal hihetőbb, hogy ő nem gazdag, de régi nemes ház gyermeke volt, Hunyadon másokkal bírt s előmenvén a katonai pályán, ott másoknak birtokait megszerezte a magát oly jószágúvá tevő, hogy a vajda s gubernatori méltóságokat fényesen elviselhesse. Minekutána Szilágyi Geréb Erzsébetet elvevé, mindezeket annál könnyebben teljesíthette.

Morzsiniái Erzsébet első férje halála után Chionakos (Csolnakos) helységnek Járisszló nevű urához mene s ennek négy fiákat szüle. Benkő (Transilv. I. 567.) felhossa a vajda Hunyadinak 1448-ban a mostoha rokoninak adott exemptionalisát, s 1446-ban adott statutoriáját; Nobilium Daan, filii quondam Jarislo de Chionakos, necnon Vojk, ac Petri et Johannis. S a Csolnakosi família ezt az ő elejeknek még a vajda ideje előtt bírt jószágát még ma is bírja, s címerek nekik is a gyűrűs holló. (A nem nagy hely egy kised respublikának képzelhetik s status in statu. Minthogy ártalmas a nagy testnek ez a kis testecske éppen nem lehet: méltó, hogy elsősegei tovább is tiszteltessenek. Nem mernék itt hinni Benkőnek is, ha báró Jósika János, Hunyad vármegyei volt főispán s mostan tartománybeli főbiztos s felsőszálláspataki Kenderesi Mihály, Hunyad vármegyei volt főbíró, most kormányszéki tanácsos urak bizonyossá nem tet-

tek volna, hogy a dolog nincs különben. Coloni hujus vici, mond Benkő, tributum non solvunt; comitatus juridictioni non subjacent; causae aeorum criminales coram dominis suis terrestribus vertuntur (mert a falu maga tesz egy független jurisdictiont), salva appellatione ad tabulam regiam (mint a vármegyéken lefolyt hasonló perek); mandata regia apud eos virtute destituerunt, nisi Sigillum majoris fratris dominorum Csolnakosiorum, tanquam Inspectoris (Kenézii) loci accesserit, mely csak annyit tesz, mintha Benkő a vármegyéről szólván azt mondotta volna, hogy ott a királyi parancsolatoknak semmi erejük nincs, míg nem publikáltatnák. Ez a Csolnakos falu egész San Marino Erdélynek testei között.

A hely nem engedi, hogy ezeket bővebben adjam elő, s olvasóimat egy kisded munkára utasítom, melyet Ponori Thewrewk József úr Pozsonyban, 1825-ben e cím alatt ereszte ki: „Három értekezés Hunyadi Székely János, magyarországi kormányzó, erdélyi s havasalföldi vajda, tótországi, temesi és szörényi bán, besztercei örökös gróf és nádorfehérvári kapitány törvényes ágyból lett születésének bebizonyítására.” 8-rétben, 60 lap. Az első értekezés az Arankáé; a második az enyém; a harmadik a kiadóé.

UTÓLÍRÁS

Falun lakván, s távol a nagy bibliotékáktól, közlém, amit itt írtam Sárospatakon históriát tanító prof. Szombathy János úrral, hogy ha valahol hibáztam volna, barátságosan fedné fel azt előttem, s azt vevém válaszul, hogy dolgozásomban semmi sem kíván változtatást, s a homály el van oszlatva nagy bizonyosságig. Közlém tovább Halics országbeli kormányzó tanácsos és brzsáni kerületbeli kapitány, Kriebel János úrral is, ki magyarországi históriáját most dolgozza s kívált azért, mert ez a nagy érdemű polgártársunk, lengyelek közt lakván, a magokat Corvinusoknak nevező lengyelek és ezeknek a Hunyadi-házhoz gondolt rokonságok felől fog küldhetni némely tudósításokat, s a választ ide rekesztem. Brzsanból, 1817. október 16-án.

Látogatásképpen a herceg Lubomirsky háznak egyik régi kastélyában valék, s ott egy nagy rézbe metszett selyemre nyomtatott genealógiai abrosza tűnt szemembe a gróf Krasinszky famíliának, melyen a Corvinusok címerét, a hollót a gyűrűvel s a Corvin Krasinsky nevezettel, s egyszersmind, ami nekem még váratlanabb vala, a Pannoniából Lengyelországba Konrád mazoviai herceghez 1221 körül meghívott és a litvánok ellen vezérnek rendelt Wratislaus Corvin nevét megsejtem.

E felfedezés annál inkább látszott érdemelni figyelmemet, mivel Hunyadi János a gubernátor és vajda, kit mi magyarok a Corvinusok sorában elsőnek szoktunk tekinteni, a XV. században élt, és így ifjabb korú, mint akiket a lengyel föld állít Corvinusoknak.

Elfoglálám a birtokosok engedelmevel az 1722 dátumú abroszt s minden rést fel akarék nyomozni a lengyel írók munkáiban, mely e tárgyra világot vethet, hogy ez által az én tisztelt barátomnak óhajtott tudósításokat küldhessek.

A gróf Krasinsky famíliának ezen abroszán annyival inkább reméltem útba vezetetni a lengyel- és magyarországi Corvinusok rokonsága iránt, mivel ennek cífrázatain mind a gubernátor Hunyadit, mind fiát, a királyt feltalálom.

A rokonság bizonyosságai azonban a táblán nem állanak. Csak egy Jacobus Krasinsky vagyon említve, ki mint praefectus nigrae legionis Hunyadi Mátyásnak szolgálatjában állott, s Magyarországból Lengyelországba visszatért. Ami nyomozásomban Papróczinak complicatioi közt álmélásra ragadozott, azon itt talált állítás vala, hogy már Szent Istvánnak anyja is Corvinusoktól vette eredetét s a címerrel élt, anélkül, hogy a vélekedés bizonyossággal támogatott volna, mely különben történeteink íróinak állításaikkal, kik Saroltot az idősb Gyula erdélyi fejedelem leányának adják ki, ellenkezésben vagyon.

Azonban annak bizonyosságául, hogy a Pannoniából Mazoviába megérkezett Wratislaus vezér Corvinus nevet viselt s címerében a hollót, ezen írók közül egynél többen Konrád mazoviai hercegnek Varsóban, 1224-ben költ privilégiumát említik, midőn másfelől tudva vagyon, hogy ez a herceg ekkortájtban kívánta fel a szomszéd tartományok lovasságát a pruszusok és litvánok megalázására.

A lengyel írók azok szerint azt állítják, hogy a Hunyadi János kora előtt sok idővel Lengyelországban több Corvinus névvel élő famíliák találhatának, kik e Corvin Boroszló vezértől vevék származásokat s magokat a Rómából Pannoniába átköltözött Corvinusok maradékinak tartották, honjokban nagy tekintetben valának, az ország legtekinteteseb méltóságait viselték, mint azt a Corvin Krasinsky s más e törzsekből sarjadozott házak felől ma is mondhatni.

A Krasinsky házon kívül, mint azt a lengyel címerkönyvből látnom lehet, több nemes házak is élnek a hollós és gyűrűs címerrel. Ilyenek a Bienkowsky, Kochanowsky, Modlicky, Pawlocky, Protrowsky, Zamowiecky lengyel és némely litván házak, például a Ginwil és a Szakowicz.

Lehet azonban s úgy tetszik hihető is, hogy a felvett Corvin mellékeve az említett lengyel és litván házaknak, melyek magokat a Magyarországból Mazóviába, 1224 körül általjöött Boroszló vezérhez csatolják, későbbi időkben támadott a XV. és XVI. századokban gyakorlott versio in latinum által.

Mert Konrád mazoviai hercegnek 1224-ben költ említett privilégiuma tulajdonképen az az adománylevél, mely az említett Boroszlót bizonyos helységek urává tévé. Ezek közt az egyik Slepownonnak nevezetett (magyarul Hollófalvának). E helységről Boroszló és maradéki a Sle-

powronius nevet vevék fel s később a Corvinust és azzal együtt a Hunyadiak címerét.

Hogy végre a mi Hunyadi Jánosunkra, Mátyás királyunk atyjára térjek, azt állítom, hogy azon különböző hírek közt, melyek ezen hős eredete felől elterjedtek, az mely őtet a Zsigmond király s tovább császár házasságon kívül nemzett fiának akarja tartatni, hitelt legkevésbé érdemel.

Bizonyságot e vélekedésem támogatására abban látszik találhatnom, hogy a vajda azon felekezet mellett áll, mely a magyar koronát a lengyel Ulászlónak akarja nyújtani, noha Zsigmondnak leánya Erzsébet, Albert királyunk özvegye szült fiat. Ebben ő, mint természeti fia Zsigmondnak hálátlanul fogott volna bánni; ezt pedig felőle nemes karakterének annyi bizonyságai után feltenni nem lehet.

Egyébiránt királytól renden kívül születni azon időkben annyira nem tartatott mocsoknak, mint ma nem. Következésképp nem látni által, hogy Hunyadi János, ha fia volt volna Zsigmondnak, azzal miért ne dicsekedett volna inkább?

Aztán Zsigmond, a mi hőünket, ha magzatja volt volna, minden bizonnyal előbb fogta volna elhalmozni kegyeivel, méltóságokkal, birtokkal, már előbb alkalmat nyújtván neki erre a hős nagy tettei. És még ő is Hunyadot 1419-ben nyerte s csak 1439-ben nevezetett Albert által vajdává.

De ezen gyanítás helytelensége még világosabban kitetszik a Zsigmond és a Hunyadi életek összehasonlításokból.

Az elsőbb életének 18-ik évében 1386-ban jöve először Magyarországra s 1437-ben, életének 70-dikében halt meg.

Hunyadi János 1456-ban halt meg, 80 esztendőskorában. Születése tehát 1376-ban esik, előbb mint Zsigmond Magyarországot látá, és amidőn nyolc esztendőskor lehetett.

A mi hőünk ezek szerint, midőn 1419-ben Hunyadot nyerte, már negyvenhárom esztendőskor volt, vajdává pedig hatvanhárom esztendőskorában nevezetett, mely a szerzemények hosszabb útján, érdem és vitézség által, inkább vala elérhető. (Consil. Kriebler úr nem olvasta az Aranka értekezését, s a vajda születése esztendejét korábbra teszi, mint talán illik. Ha ő Pálma szerint 1393-ban született, huszonhat évű vala, midőn 1419-ben vajdává, ötvenkilenc, midőn 1452-ben beszercei gróffá nevezetett.)

Ami végre a Corvinus nevet illeti, úgy vélekedem, hogy ez a Hollós nevű ősi jószágának deákra fordításából eredé. De nem léphetek Kaprinainak állítására (Hist. diplom. II. 565.) mintha az Mátyásnak uralkodása alatt csapodárságból történt volna. Sőt azt lelem inkább hihetőnek, hogy János, minekutána a címerosztás Zsigmond alatt kezdde közönségesebb szokásba menni (Pálma, Herlad. II. 3., 4.) birtokába lépven Hollós nevű helységnek, hollót véve címerül, s az arról szóló diplomában deákosan Corvinusnak nevezetett.

Ennek bizonyságát feltalálhatni a László által

neki az ő nagy érdemei felől adott oklevélben (Pray, Ann. III.) és azon másokban, mely által beszercei gróffá nevezetett 1452-ben, mely alkalommal (Thuróczi, Chron. IV. és Bonfin, Dec. III.) az ő régi hollós címere egy veres oroszlánnal s azon elsőséggel toldatott meg, hogy veres pecsétel élhessen. (De a hollós címerrel már elei is éltek, úgy mondja V. László király az itt felidézett diplomában; és így a hollót a vajdának címerül nem Hollós helység adá s Bonfin a címerről is eldiákizálható a király nevé.)

Azt vehetni inkább valónak, hogy az ő római házból származtatása történt a Mátyásnak hízeltetni kívánó költeményből, amint azt Kaprinay, Pray és Baier gyanították.

Igen hihető tehát, hogy Hunyadink megszentelt és nemes ágy magzatja volt, és hogy Hollós falu Erdélynek és Oláhországnak szélén feküdt.

A Histoire des Révolutions de Hongrie s egy kisded német chronicon, mely 1683-ban nyomtatott, a vajda atyjává egy oláh születésű Buthot tesz, anyjának egy főszületésű görögnét; s ezt Fessler is valónak tekinti.

Nekem sem egyike nem látszik hihetőnek, sem másika; mert ha Hunyadi János, a görög császári ház egyik leányától vette volna lételét, a hízelkedő ezt Mátyás idejében emlegették volna. Igen erős bizonyság arra, hogy a mi Hunyadink nem vevé eredetét egészen sötét házból, véleményem szerint abban fekszik, hogy ő a gubernátor horogszegi Szilágyi Mihálynak testvérét tartotta házaságban, holott párosodása nem akkor történt, midőn már hivatalok által ragyogott.

Az éppen említett, Nürnbergben, 1683-ban nyomtatott német chronicon szerint Hunyadi Jánosnak leánya is volt, Beatrix, ki előbb Frangepán Bernárdhoz, ennek halála után pedig György brandenburg-onolsbtachi fejedelemhez vala adva. Kedves volna tudni, ha ennek maradtak-e maradványai.

Ponori Thewrewk 1825-ben ereszté ki értekezésemet az Arankáéval és mit e tárgyról halicsországi kormányzéki tanácsos s Brzsáni stry kerületbeli kapitány Kriebel János úr hozzám írta. A hely nem engedé, hogy itt mindent elmondjak.

20. LEVÉL

Gróf Gyulayné meg akará látogatni férje testvérét, gróf Bethlen Ádámnét a gyógyi fürdőben, s elvégeznék, hogy ott fogunk elválni egymástól. Én tehát előremenék Sípóshoz Tordosra s Naláczihoz Bábolnára, s az elsőnél a másodikkal fél, a másodikkal az elsővel egy napot és egy egész álmatlanul s örök beszélgetések közt töltött szép éjét mulatván, Gyulayval és Döbrenteivel Gyógyra betérek.

A sok nagyobb és apróbb épületekkel tömött hely úgy el vala foglalva, hogy ha a jó grófné előre nem gondoskodott volna szállásom felől, még

akkor nap tovább kellett volna mennem, vagy az ég alatt hálnom. De a baj és elakadás által az istenek sokszor csak örömet akarnak nyújtani a föld lakóinak s ez történt itten velem is: egy férfiú vendégévé tevének, kinél felejttem, hogy múlt éjjel be nem hunyám szemeimet és akinél ismét álmatlanul s örök kérdések és feleletek közt múlt el időm, míg a reggelt hajnalodni látánk, s generális Kerekes úrnak egy szava gróf Stubenberg úrhoz, a szomszéd szobában, mutatá, hogy a vékony fal a leglassúbb hangot is általereszti. Gazdám Erdélynek egyik legtiszteltebb tisztviselője, Alsó-Fehér vármegyének főnótáriusa Baczkamadarasi Kis József úr volt.

Midőn II. Józseffel Vay József először szóla, az akkor még hivatalt nem viselő, a császár ezt mondta azoknak, kik körüle valának: Bejáram országimát s még ily fejet nem találtam; próbát akarék tenni, s szökdöstem a tárgyakban, de ennek mindegy vala, akár azt kérdjem, mennyi aranyat adnak a magyar bányák, akár azt, hogy egy vékából hány katonai kenyér süllhet; s mi, kik a hasonlíthatatlant ismernénk, valljuk, hogy a nagy fejedelem szava igaz szó volt. Én ugyanezt mondhatom Kis felől. Nem tehetek semmi kérdést a politikából, a történetekből, a statisztikából, hogy készen ne kapjam a feleletet s ezek egyezének azon jegyzéseimmel, melyeket vagy könyvekből, vagy utam alatt Hunyadon és máshol gyűjtögetek. De ez nem lehet különben oly tisztviselőnél, ki fürdőbe is, a pihenés és öröm helyeire, Prayt hozza magával és Schwartnert s Smithet, a nemzeti gazdaságról. (De Kisnek több tisztelője volt, mint barátja; azért-e, mert a más ragyogása süti a nem ragyogókat, vagy mivel ez a catói lélek egyebet keres, mint azt, hogy minden szeresse. Mit adnék érte, mondtam, ha ezt a nagy férfit a zemplénieknek megmutathatnám, de hogy lehetne azt várni, hogy ő mihozzánk jöjjön? S íme megleve, amit nem reményltem, 1829-ben megjelen a pataki egzamenen s barátim azt mondták, midőn bennünket elhagyott, hogy felőle nem sokat mondtam, hanem keveset. Par negotiis, et supra. Gazdag is lévén, azon fölül, hogy tanult is, jó is vala, s feleségtelen, egy szőlőt véve Patakon 3000 frton, s azt a kollégiumnak ajándékozta. S midőn éppen ezt írom, érkezik a tudósítás, hogy ő is meghalt, 1830. június 6-án.

A fürdő birtokos ura, kászoni báró Bornemisza Leopold, vendéglé az ide gyűlteket, s minthogy én is a gróf Gyulayné házához tartozom, éltem a szerencsével. S ez nekem alkalmat ada Erdélynek néhány tisztelt fiaival és leányaival megismerkedni, s az itt lebegő lelket még inkább megszeretni.

Barátim bennem nagy ideát támasztanak egy helvéciaihoz hasonló vízomlás felől, melyet itt látni fogok s a szó nekem hihetetlennek látszik, midőn Gyógyot még nem látám, hihetlenebbnek, midőn meglátám; mert hogy lehetne e magas, de nem vad dombon oly zuhanó? Most önkényt vallom, hogy várakozásomat kevés esetekben láttam inkább felülhaladva, mint e hihetetlenkedé-

semben, s a természetnek e csudáját legbuzgóbban most én hirdetem.

A fürdő a dombnak éppen a tetőjén van, s ott bugyog elő a föld kebeléből a víz számtalan forrásokban, s patakká válván, két ágra szakad.

Utunk ide, le a fürdő épületei körül, azon ága mellett mene el, mely egy-két rossz malmot hajt, és minthogy árkában sok apróbb és nagyobb kődarabok állanak, nagy zajgással s tajtékokat hányva futja meg futását. Mely kedves volna itt tölteni egy Claude Lorraini éjt a hold szelíd fényében, vagy midőn a fellegek pusztítást készítve torlódnának, egy Salvator Rosait, egy Ossziánit!

Másik ága ettől mintegy kétszáz lépésnyire ömöl alá. A két víz között málés és gyümölcsös kertek állanak. Látám meredekké válni a domboldalt, de hihetetlenkedésem el nem hagyta. S íme a kaszkád előtt állánk. A falmeredekségű hegyoldal, nem várt, nem képzelhetett magasabban, be van növe felőlről bokrokkal; alól a mélységben vad surjány borította el a víz futását.

Első szabad esése, a tető mogyorói közül, egy pár ölnyi. De itt nagy csúcs kél elébe, s felkapja a patak esését, s úgy szalad ezer apró mozdulásokban, millió meg millió csillám közt alá a mélységbe, mint egy eleven ezüstlepel. Az Armida kertjeinek nem lehetne szebb forrása, s aki odajárult volna, azt hihetne, hogy a vízben a szép tündér élte folya el. Magát a legfelsőbb szökést egy kifúrt hordónál is könnyű képzelni, az eleven leplet, e számtalan csillámlásokkal s apró csendes mozdulásaiban látni kell. Nekünk, kik a Svájc kaszkádjait csak az Aberli és Gessner rezeiből ismerjük, képzeletünk e szép rezgések felől nem lehet.

És aztán az a szédítő tető, honnan a víz a domb homlokán, a bokrok homálya alól, csendesesen szökik alá, s az a szédítő mélység, hová lábaink alatt rohan, ki képzelheti ezt kisebb, vagy nagyobb rényomatványon ily nagyra?

A víz mészrészeket rak le, s ezek sokára ott is követ természetnek, ahol az nem volt. Számtalan hártásodásokat lelek a víz körül, s egyedül töredékenységek volt oka, hogy innen örömeim emlékére egy darabot el nem hozék. De ha az idő ottan is csinál követ, ahol előbb nem vala: viszont azt is teszi, hogy ne legyen, ahol volt. Amely torok lábaink előtt nyílt, hogy Lotti és a lányom kénytelenek valának a gyümölcszel gazdagon megrakott szilvafák ágaikba fogózni, ott ily szirt fekszik, befutva szederinakkal s egyéb gazzal. Azt a kő terhe s a szakadó víz repeszték le toronyi magasságáról.

S e skálán mérve, mely rövid az emberi élet s mióta áll ez a minden, hogy most így állhat már?

Feltevém magamban, hogy virradatkor ismét itt leszek, s a szép látványt a kelő nap tűzében fogom nézelleni, mert délután a víz árnyékban áll. De aki Kissel csak egy éjet tölthet, annak nappallá válik éjele, és minthogy a természet a maga adóját el nem engedi, éjele viszont reggele, s elszunnyadásom a reménylett örömtől megfosztja.

Közelítve az elválás órája s akarám, estem vol-

na által rajta már. Szekereinket előre küldénk a kisdud falu végéig, mely a fürdő alatt a sivatag tetőn megtelepedék. A grófné s minden gyermekei s főnótárius úr a szekérig kísérenék. Elfogódott, összeszorult szívvel csókolám meg a legjobb asszony, a legjobb gyermek kezét, és a valóban nagy embert, és még egyszer az én Lottim kezét, s most még egyszer a grófnéét s lelkemnek örök kedvesei elmaradának.

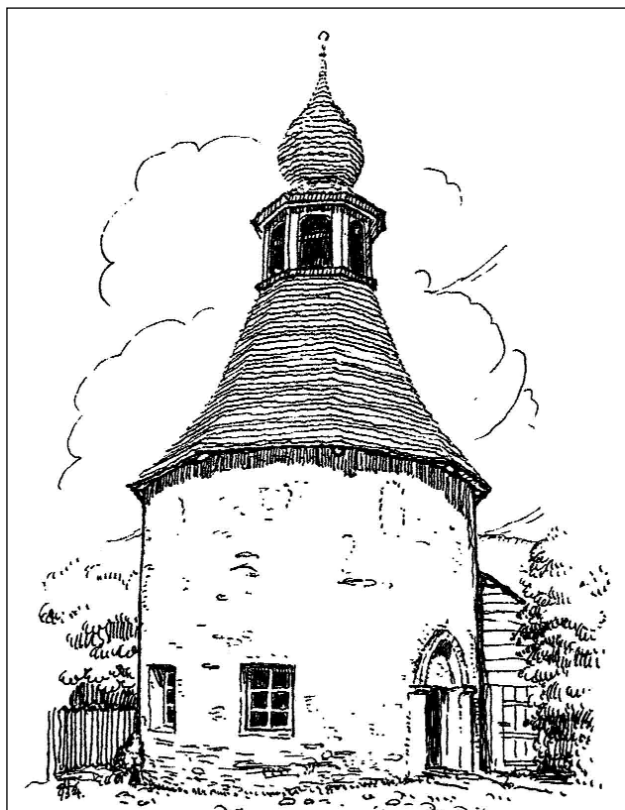
Gróf Lázár Benedek úr úgy hívé, hogy irántam tartozik valamivel azon részvételért, melyet, midőn katonai sebeit a váradi fürdőkben gyógyítgatá, az anyám, egy szerencsétlen s tartós betegségben elhalt katona (ez László testvéröcsém volt, őberster a Dávidovics gyalog magyar seregében. Született Alsóregmecen, Abaújban, 1763. június 19-én; meghalt Bécsben 1807. július 18-én) anyja, a gróf iránt bizonyíta, s megígérteté velem, hogy ebédre hozzá menjek Bencentre. Meg kelle magamat adnom kívánságának, noha a grófot a fürdő örömeitől nem akarám elvonni, s fél órával azután, hogy mi Gyógyot elhagyánk, fogata a gróf is. Azonban Döbrentei Algyógyon bevive gróf Kún Zsigmond úrhoz s én annyira megszeretem az ottlétet, hogy midőn vendéglőm utoléra s sürgeté menésünket, én valék, aki leginkább kérem, engedne vesztég maradnunk. Csak estve felé érénk Bencentre s a gróf itt láttatá velünk a báró Orbán Antalné kertjét s filegóriáját, mely a Kenyér meze-

jén elhullt törökök testeikből támadtnak mondogatott halmon épült. Annak külső falai be vannak írva hazafiúi versekkel, de a verseknek egész érdek az, hogy hazafiúiak. Úgy tetszik, maga a rege is, hogy a domb török testektől támadt, csak hazafiúi gondolat. Ez mindig szent; de a rossz vers a szentet nem teszi tiszteletessé; árt inkább neki. Merészke volt egy tettem, melyet itt elköveték, de olykor a merész tettek sem rosszak, s nem lesz rossz elmondanom: egy ifjú Barcsay úrtól azon kéréssel váltam el, hogy fejedelem ősére ne emlékezzék, de annál többet Ábrahámra, a költőre.

21. LEVÉL

A reggeli mellett ülénk, elfojtott szívvel mindnyájan, mert érzénk az elválás közelítő pillantását, midőn báró Bornemisza Pál úr, Gyógyból jöve, betére hozzánk s beszélé, hogy barátneink kisírt szemekkel jövének elő hálósobáikból s közöttök ma is felőlünk folya a beszéd. (Vártam azt, tudtam, hogy úgy lesz, és mégis örültem a hírnek, mintha váratlan ért volna.) Szemeimből csak öröm fakaszthat immár könnyeket; régen elszoktanak azok fájdalomokban sírni; de most nedvesülni érzem; előttem vala a kedves grófné, azokkal a még mindig igen szép fekete nagy szemekkel, előttem az én jó Lottim, előttem két testvérei, Fanny és Constance, s Fanny felől itt egy történetet kell elmondanom, hogy e lelkeket ismerd. A grófné kifárada marasztani Andrásfalván, kifárada Lotti is; s ennek makacsul ellene szegzém magamat, mert tudtam, hogy sem ő, sem imádott anyja a megtagadást hidegségnek venni nem fogják. Lotti új ostrom alá vőn s ismét sikertelenül. Fanny némán álla közöttünk; neki a természet annyi féltékenységet ada áldásul, hogy attól a gondos nevelés sem szabadíthatá meg egészen. Én téged marasztani nem is merlek, monda; mert miként boldogulhatnék én ott, hol anyám s testvérem haszontalan tevék a kérdést? Ki valék forgatva fegyveremből s én pedig, mondám, nem a grófné, nem az én Lottim kedvéért maradok; érezze nagysád, kedves Fanny, mely igazságtalan mind irántam, mind kivált maga iránt. S alig vala eszmélet bennem csak kezét csókolni meg, nem gyönyörű kék szemeit is, melyet ha talán menthetne is az ősz haj, nagy gondatlanság volt volna. Fanny, kinek arca különben is fehér és piros, mint egykor igen szép anyjáié volt, elveresedik s némán voná vissza magát. Azt fogja mondani sok olvasóm, hogy ilyet sok leány mondhat s vallom, amit mondani fognak. De, hogyan ezt Fanny monda, kevés leány tudja mondani s más engem többet mondva sem maraszthatott volna még.

Bornemisza megivá findzsáját, s ment s fogának nekünk is. Lázárnak megköszöném valóban megbecsülhetetlen jóságát; de az én két barátomnak megköszönni, amit érettem Kolozsvárra be-

• ÁRPÁDKORI • KÖRKÁPOLNA • ALGYÓGY •

léptem óta minden nyomon tevének, arra nem lelek szót. Midőn Gyulay csókola meg víg csókjával, ő, ki csupa szív, hány ízben nem mondtam azt felőle magának és másoknak; még inkább érzem, hogy való, amit felőle mondtam, midőn a hév Döbrentei szorítja karjaiba, érzettem, hogy barát-ságunk a sírig tart.

Végre elhagyva látám, egyedül látám magamat. Harminchárom napot tölték vélek, s annyira egymáshoz szokánk, hogy az elszakadás nem lehet mindnyájunknak nem kínos. Kitekintek szekereimből a Kenyérmezőre, feltekintek a csórai tetők felé, hol Barcsay, a poéta, almafája alatt fekszik, mint Bessenyei György is a Barcsay barátja, Biharban; s azonnal ismét magamba vonulék, mert most szívemben nem lele több helyt egy érzésnél. Általmenvén a Kenyérvizén, lányom mutatá, hol áztatá ő Marissal lábait, hol ismét Döbrentei és Lajos s Döbrentei őt mint lökdösé köveccsel, még én a fogadóban leveletem írást hozád: s alig ügyelék a gyermek szavaira. De most énekelné kezdé: „Itt hagynám én ezt a falut, ha lehetne”, de a nevetés a harmadik soron sírássá vált. A dalt a komornáktól tanulta el, Lottijának nevét még selypen, a más név helyett foná éneke második sorába.

A hely, hol menék, emlékezetes történetünkben. Lesem Alvincet, s ki akarék szólani szekereimből, mert még állanak azon épület romjai, melyben Martinuzzit Castaldo oly vadon meggyilkoltatá. Egy reggel, 1551. december 19-én a kardinális még öltözetlenül olvasá breviáriumát, midőn generális Castaldónak titoknokja, Marco Antonio Ferraro jó s kéri írni alá nevét bizonyos siető papirosokra. A kardinális megolvassa az írást, s midőn nevét alájuk veti, ez orozva nyakszirtjébe veri a tört. A nagy testű, szálás, izmos öreg felriad, Jézus Mária, a gyilkost megragadja, földbe szegi. Nyílik az ajtó s Pallavicini meztelen karddal jó. Quid hoc est, fratres? kiálta a kardinális s a gyilkos kettéhasítja a fejét. Lopez oberster, Campeggio Lőrinc, Movino János, valamint Scaramuzzio nevű és egy piacenzai születésű tiszt pisz-

tolyt sütnék mellébe s a Lopez spanyoljai össze-szabdadják lelketlen testét.

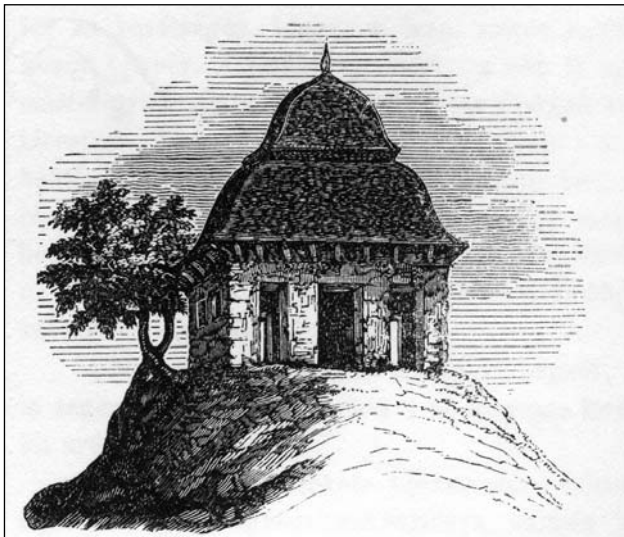
Nem találék embert, ki feleljen kérdésekre s lelkem elborulásában későn sejtem meg, hogy a hely mellettem elmarada.

Marosrév, melyet a deáktalan köznép is Marosportusnak mond, el van töltve sok kamarai épületekkel és páhókkal. Titularemban az itt szolgálók száma, ide vévén papot, mestert, orvost, sebgyógyítót, harminckettőre megyen. Mennyi még a cseleedség! A só Marosújvárról és Tordáról hozatik, s a Maros viszi Szegedre. Erdély, úgy mondja gróf Bethlen Elek, a maga Ansichtén von Siebenbürgen nevű írásában, évenként egy millió mázsát ad.

Fehérvár oly közel fekszik Marosrévhez, hogy az idegen ezt csak külvárosának gondolhatná. A város nem közel áll a várhoz... A császár lovagszobra a kapu felett áll, s nagy várakozásra szabadítja fel az idegent, ki azt megpillantja. De mint tűnik el a nagy várakozás, midőn a királyi vesztegetéssel épített kapun belép, s pusztulásnak indult rongyos épületeket, szegény házakat, páhók-ká fordított templomokat lát, s nem semmit, ami ama pompához illenék. A püspöki lak, a bibliotéka, Hunyadi János és sok fejedelmek hamvait őrző templom szegénységet s teljes elhagyatást mutatnak, s a piacon nem látni egyebet szállongó katonáknál, rongyos gyermekeknél.

A fogadóban hagyám lányomat, embereimet, s siettem a Szent Mihály templomába, hogy ami emlékei vannak, még délig láthassam. A templom nem faragott, hanem csak terméskövekből van rakva; magas falú tornyát alacsony zsindelezet fedi, s falairól darabonként pattogzott le a vako-lás; szegény, de nagy, de méltóságos. Ez a nagy szegénység fáj a szememnek, szívemnek kedves is volt, mert fájdalom érzésire készített el. Középső ajtaján léptem az üres templomba, s az arannyal egészen elborított sok oszlopú, nagy oszlopú új ol-tár, minden tábla nélkül, a legszebb stílusban, magá-ra ragadá szemeimet. Sokáig el nem tudék moz-

Kenyérmező

dulni álló helyemből. Az nem egyéb, mint egy rend architektúrai oszlop egészen befuttatva arannyal, mintha színaranyból volna öntve s egy öntéssel. De ez inkább találná helyét református vagy zsidó kultuszú templomban, minekutána ez a kettő, a művészség s az emberiség nagy kárára, kitiltotta a képeket, mint ide. Egyszerre három sarcophagust láttam meg a déli felen, jobbára annak, ki a torony alatt jön ide, fejjel a falnak értetve, s minden polcozat nélkül. Koporsó és koporsó közt csak annyi üresség hagyatott, hogy a néző közéjük férhessen. Ezek a Hunyadiak kövei. A gubernátor vajda közben fekszik, jobbjára mellett László, balja mellett a gubernátor testvére, az ifjabb János, a Miles Militum. Most üres mind a három kő. Vad kezek szórák el a nemzet szentjeinek hamvaikat.

Felülírást egyedül az utolsón hagyta faragója. Ennek felső táblája jobb szélén ezt olvashatni gót betűkkel: MILES VOCATUS FRATER GUBERNATORIS SIT IUNCTUS COELICIS CHORIS ANNO DNI MCCCCXXXIII DE HUNYAD HIC EST TUMULATUS IOHS MILES MINOR DE HUNYAD VOCATUS FRATER EIUS. Maga páncélba öltözve fekszik a felső köven s oroszlánt tapos. Az oldalkövek közepében egy-egy boglár, ugyanannyi címerrel: a fej oldalkövét nem látni, jobbról egy madár, szárnyait és lábait kiterjesztve, balról a haza négy folyamja, előlről a Hunyadi-holló a gyűrűvel.

A vajdahunyadi cenotaphiuma felsőjén hanyatt nyugszik a hős, kisdéd szakállal. Fején fél arasznyi kalpag, lobogó tollal, jobbában a kormánypálca, baljával szablyáját fogta meg, testén talpig érő dolmány, mint a lengyeleké és törököké, s ennek jobb vége övéhez van felakasztva, hogy térde kitéssék. Egyik oldalkövén lovas ütközet van kimetszve, a másikon török foglyok, hátrakötött kezekkel, azon, mely lábai alatt e kettő között áll, pajzs, a Gorgon fejével. Egyvalaki a fej alatt álló vánkossa ezt faragcsalá: Johannes Hunyadi Corvin. De, ha az övé-e a kő? Az. A palást a dolmányon, a kormánybot, a két basrelief az oldalkövön vajda-vezérre illenek. A munka egy kort mutat a katonák katonája kövével, később fejedelmek círábbat faragának vala, és círábban, s aki e három követ ide rakatá, együtt fogta találni. A Gorgon feje hiú cifra, nem egyéb.

A hóhérpallos által veszett Hunyadién ismét maga van kiterítve páncélosan s oroszlánt taposva. A kő jobb oldalán géniusz tartja a Hunyadi címet; a baloldalon a másik egy oroszlánfejet, kinyújtott nyelvvel; elől valamely állatnak két lába, kopójával állalóve. A szűk képzelményű művész nem tudta jobbat gondolni, mint a baloldalon a vitézség spóliumát, itt a láb mellé lábakat. Egy később kéz ide is bevésé a nevét. Ladisl. Hunya. Corv. A láb alatt álló boglár egyfelől F. C. másfelől A. K. áll, talán fieri curacit A... K...; S mind itt a boglár, mind amott, a Gorgon fejével, fehér márványból van faragva. A három szarkofág porondkő.

Az Izabella szarkofágját az orgonakar estéjszaki szegletébe vivék által kétségen kívül fényesb helyről, s a János Zsigmondét lábai mellé tevék le. Mind a kettő fehér márvány s egyik cifra a másikat éri rajta. Az utolsóbb mellé sok nagy darab fekete márvány vala elvetve, valamint a torony alatt nyíló ajtóban is. Azok valaha a Bethlen Gábor és első Rákóczi György fejedelmek boltjaikat ékesítették. Midőn 1716-ban a templom a reformátusoktól elvételre, püspök Mártonfi György, a két emlékből négy nagy oltárt szeldeltete és még sem tudá mind feldolgoztatni. Hová temettetett volt Bethlen Gábor, most nem tudnánk, ha kevés év előtt történetből rá nem akadtak volna, a testvérenek Istvánnak, hasonlóul fejedelemnek koporsójára. Nem lehet egyebet hinnünk, mint azt, hogy bátyja mellé takarították, s így nem szenvedne kérdést, hogy a Bethlen Gábor emléke ott áll, hol most a három Hunyadi során a márványoltárt láttam. A Rákóczi Györgyét hihetőleg a más soron kell keresnünk, csak a szimmetria miatt is.

Martinuzzinak nincs emléke és nem volt, nincs csak egy felülírása is. De hol nyugszanak hamvai, tudva van. Aki a torony alatt jó be a templomba s az orgonakart tartó oszlopok sorában megáll, szembe a nagy oltárral, jobbjára mellett leli az első oszlopot, melynek tövében a rettegők ötet eldugák. Mely közel van még hamvaiban is a fejedelmhez, kinek oly nagy szolgálatokat tevé és akit minden erejével igyekezett a hon szerencsétlenségére boldogítani, de, akit állhatatlan és gögös anyjának gyáva tanácsadói elrontottak.

Az ország egyik levéltára itt a templom egyik szögletében őriztetik a káptalan tagjai által.

A keleti kapuval általellenben van a nyugoti, s aki onnan menne ide, balra hagyná a templomot, mely előtt az út elmegy, s ismét beljebb a templom és a nyugoti kapu között áll a püspöki régi és díszetlen lak. Valaha talán itt laktak a fejedelmek. Jobbra a templom előtt, egy igen nagy tágasságú piac áll, körül fogva rosszul épült, roskadozó, legálább szegénységet mutató házakkal.

Úgy hívem, a csillagnézőre vezető nélkül is rá fogok találkozni; mindenfelé néztem a fedetlen tornyot s nem láttam semmit. Gróf Batthyány Ignác erdélyi püspök, egykor egri nagyprépost, fukar pazarló vala s kincseinek nem adá meg az érdemlett fényt. Nem követé e részben Eszterházy Károlyt, ki lyceumát s speculáját Egerben oly fénnel építteté, ahogy azt egy Eszterházytól s egy Rómától látott s Rómában architektúrai leckéket is vett gazdag püspöktől s gazdag magyartól várni lehete.

VI. Károly elhagyván a spanyol koronát, talán annak emlékére Catalóniából, 1711-ben trinitariusokat hozta ki, s ezeknek itt templomot és klastromot ada. Unokája II. József, eltörölé a szerzetet s a templomot és klastromot katonai ispotálynak s rakodónak használtatá. Ennek testvére II. Leopold, azt és ezt visszaadá a püspöknek, a pesti nevelőből visszajött kis papság számára. Batthyány ezekeket beszállítá a klastrom épületébe: a templomot a

maga szép céljaira tartá meg. Áll a templom és klostrom a hely nyugat-éjszaki szegletében.

A templom felső és alsó sorra osztatott s végéhez egy szobát ragasztottak. Templom és ragaszték hosszában tizenhat öl, szélessége hat. A felső sort a bibliotéka foglalta el, az alsót a természeti dolgok és a régiségek gyűjteménye. A torony teteje elhordatott s a két torony köze ad lakást a bibliothecariusnak. Ennek felette van a csillagnéző. Az egyik torony csigagrádcisnak van használva s a másik a bibliothecarius hálója.

A homlokfalon ezen egyszerű, de talán hiányos felírást olvashatni:

VRANIAE.
POS.
C. IGN. BATTHYÁNI.
EPISC. TRANSILV.
MDCCXCIII.

elmarada a MVSISQVE SORORIBUS. Aszerint, amit az idegen itt olvas, ki keresne itt egyebet, mint csillagnézőt. Pedig a csillagnéző itt a legkisedebb tekintetű kincs.

Batthyány Egerből nem hozza semmi könyveket s Fehérvárnak a régibb püspökök bibliotékát nem hagyának. Legelőbb Lőcséről és Bártfáról véve meg egyet, mely scholastica theologiára s Jus canonicumra tartozó munkákban gazdag. Azután kardinális bécsi érsek Migazzitól 12 000 forinton egy harmadikat. Továbbad kardinális Garampi által vásároltata sok jót az olasz és német földön. De legjobb az, amit Dániel Imre bibliotékáriusa, kit Rómába, Nápolyba, Velencébe kiküldte, vásárolgatott. Vannak itt kéziratok, melyek ide Konstantinápolyból költöztenek által.

A könyvtár Erdélynek vagyon hagyva azon üdvösséges tilalommal, hogy azt sem egészen, sem darabonként elidegeníteni szabad ne legyen. Áldás a Batthyány hamvaira, a szent tilalom azonban nem tartóztatá meg a különben tiszteletes s hazáját és tudományokat s minden jót szerető Mártonfit, hogy Liviusnak első kiadását egy nagy vendégnek 1809-ben ajándékban adja, hiába protestálván hite szerint a bibliotékárius. Hogy az intézet szaporodhassék, harmincnolcezer s kétszáz forint árú fekvő jószágot hagyta mellé. A bibliotéka most tizenötezer darabnál többől áll, húszezret még nem teszen.

Az igazi kincset a kisebb palota bírja. Itt állnak az incunabulák (így nevezik a peltophilusok az 1499-ig megjelent nyomtatványokat, s ezek egybecsűieknek tartatnak a kézírásokkal; itt állnak a magyar dolgok.

Bibliotékárius kanonok Cseresznyés András úr most dolgozza a katalógust nyomtatás alá. Velem ezeket közlé:

Apuleji opera et alcinor introductio ad doctrinam. Platonis Latiné. Ex recognitione Joann. Andr. Aleriens. Romae 1469.

Auli Gellii Noctes Atticae. Romae. 1469. fol.

Plinii Secundi Hist. Nat. Libri. Venetiis, per Johann. Spirensen. 1469. fol.

S. Hieronymi Epistolae. Mogunticae, per Petrum Schoeffer. 1470. fol.

S. Augustini de civitate Dei Libri. Venetiis, per Joann. Schüsler. 1470. fol.

Josephus Flavius Latine. Aug. Vindel., per Joann. Schüsler. 1470. fol.

M. T. Fabii Quintiliani Institut. Libri. Ex recognitione Joann. Campani. Romae. 1470. fol.

C. Jul. Caesaris Commentarii. Venetiis, per Nic. Jonson. 1471. fol.

Suetonius Transquillus de XII. Caesaribus. Ibid. per eund. 1471. 4°.

Ciceronis Orationes. Venetiis, per Christ. Valdorff. 1471. fol.

Plinii Secundi Epistolae. 1471. fol.

Plutarchi Apophthegmate, Latine. Sine loco, per Vindel. de Spira. 1471. fol.

Strabonis Geographia. Latine. Sine loco. 1472. fol.

Appianus de Civilibus Román, bellis. Sine loco, per Vindel. de Spira. 1472. fol.

Ciceronis Tuscul. quaest. Venetiis, per Nicol. Jonson. 1472. fol.

Auli Gellii Noctes Atticae. Venetiis, per Jonson 1472. fol.

Macrobbi Opera. Venetiis, per Jonson. 1472. fol.

Lactantii Opera. Romae, per Udalricum Galum. 1474. fol.

Ammiani Marcellini Histor. Libri. Romae. 1474. f.

Martialis Epigrammata. Venetiis. 1475. fol.

Aenae Silvii História Bohemiae. Romae. 1475. f.

Ciceronis Epist. Familiares. Venetiis. 1477. fol.

Lucani Pharsalia. Venetiis. 1477. f.

Plutarchi Parallelae. Latine. Venetiis, per Jonson. 1478. fol.

Senecae Philosophi Opera. Tarvisii. 1478. fol.

Eusebii Histor. Ecclesiast. Latine. Mantuae, per Jocum Schall. 1479. f.

Barthol. Platinae vitae Pontificum. Sine loco, per Joann. de Colonia, 1479. fol.

Josephus Flavius de bello Judaico. Latine. Veronae. 1480. fol.

Psalterium Davidicum Graece. Mediolani. 1481. f.

História Concilii Constantiensis. Germanice. Aug. Vindel., per Anton Sorg. 1483. fol.

HOMERI OPERA QUAE EXSTANT OMNIA. Graece. Florentiae. 1488. fol. II. Vol. – Csonkaság, szenny, téntázások nélkül, mintha ma hagyta volna el a sajtót.

Platonis Opera. Latiné. Vénét. 1491. fol.

Isocratis Opera. Graece. Mediolani. 1493. fol.

Aristotelis Opera Omnia. Graece. Venetiis, per Aldum. 1497. fol. V. volum.

M. T. Ciceronis Opera Omnia, Mediolani. 1498. fol. II. vol.

Mutogatja a bibliotékárius némely vendégnek a Szent Máté és Márk evangéliumát is pergamenen, uncialis betűkkel, folio, hasított oszlopokon, melyeket nagy gondú korlátozások vesznek körül. Aki előtt az efféle egészen újság, alig hiheti, amit lát. Minden lap korlátozja más meg más rajzo-

lat után van dolgozva s a festés friss, mintha tegnapi volna. A Codex Kr. szül. után éppen 800-ban van írva és így 1016 ezertizenhat esztendő. Négy-száz aranyat adtak érte Rómában.

A magyar dolgokra tartozó kéziratok gyűjteménye magába foglalja, valamit Dobai Székely Sámuel kapitány gyűjtött volt, mely ha nagyobb részben apographon is, nagy tekintetet érdemel. De mi mindez azon XVI folio kötetekhez, melyek az Erdély fejedelmeinek, sok uralkodóknak, császároknak, minisztereknek, követeknek, generálisoknak, tudósoknak tulajdon kezeikkel vagy írt, vagy aláírt leveleiket foglalják magokban! Kardinális Pázmánynak itt sok leveleit látám s magyarul írottakat. Egy barátom állítása szerint azok csinatlanul vannak írva; amit megolvashattam, nem mutatja azt. Pázmány igen sebes kézzel tett írása bizonyosságul lehet, hogy ő e levelet nem igyekezett szépen írni, s nyelvünk akkor nem érte még el azt a korát s még most sem érte, melyben a római vala, midőn Cicero öntötte a magáét. Bírja a bibliotéka téntatartóját és pozícióját, a tálcával. Cseresznyés úr azt nekem átalva mutatá, nehogy, mint némelyek, megítéljem; én pedig sokért nem adnám, hogy e kicsinységet illethetem. Szent ereklýe s még azoknak is szent, akik ellen tüzze harcolgata téntájával; az a ténta sokszor igen jól írt.

E köteteket forgatván, mosolygám a Bethlen Gáborné aláírását. Férjéhez szól a levél s embereinek kezével van írva; de ami itt dőlt betűkkel következik, a fejedelmné kezeírása: „Az *Kegyelmed szolgáló Leánya. Az Felséges Bethlen Gábielné, Károli Susánna m. pr.*”

Rákóczi György, az elsőbb, a vizsolyi bibliának utolsó lapjára ezt írta: „Anno 1619. 4-ta die Augusti. Az én kegyelmes istenemnek kegyes engedel-mével végeztem ez könyvvvel együtt az egész Bibliának olvasását itt, Sárospatakon, 6 és 7 óra között, reggel, kiért legyen áldott és szent és dicséretes az én kegyelmes Istenemnek nagy neve, és engedje ezután is kegyes atyai gondviselését reám eredni. Ámen. Ámen. Ámen. Non est currentis neque volentis, sed niiserentis Dei. Rom. IX. 16. Scrips. G. Rákóczy m. pr. (Bár hát uralkodása alatt bizonyította volna be, hogy annak az ő erkölcsére s gondolkozására volt valamely hatása; de az a rút fősvénység, s az a sok igazságtalan, sőt kegyetlen cselekedet, amit véghez vive, egyéb-re mutatnak. Végigolvasta, hogy elmondhassa, hogy megvan, s hogy ez a kegyes foglalatosság elfedesse szemei előtt tetteinek gonoszságát.)

Az erdélyi fejedelmek nagy bibliaolvasók voltak; Bethlen Gábor huszonhat ízben ment végig rajta; de Rákóczinak ide vetett sorai mutatják, hogy az csak szakmány volt, nem egyéb, s mérget szívtak a szent és tiszteletes könyvekből, nem mézet: a szeretet vallása szent könyveiből fegyvert a gyűlölködésre; s így üdvösségesen cselekedtek volna, ha békét hagyának vala olvasásának. Apafi fejedelem, pirító lelkiismerete furdalásai közt, leróva a reggeli pensumot s egy-két fe-

jezetet, azonfelül a Vendelinus teológiájából s más hasonló becsű grapsából s végigvonogatván zsebbeli és asztali sok óráit, az egekre bízta az ország dolgát, hogy védjék és ótalmazzák, ha akarják, hogy fennálljon; s forgatá kupáit, míg ő nagyságát a csatlós-nak kelle alvójába bevezetni, többére beemelni. Érzé Erdély, mi haszna volt a híres fejedelem áhítatoskodásainak. Oly fonákságnak van kitéve az emberi gyarló nem s olykor csak azért, mert az idő vétke a jókat is megszállja.

Heltai Gáspárnak magyar bibliája, Kolozsvárt, 1551. 4. nagy-on elrongyolott állapotban tartatik. Ennek betűszedője a X. parancsolat cikkelyei közül kihagyva egyet, úgyhogy azt a könyv egykori birtokosa kénytelen vala tollal írni a sorok közé: Ne lopj, ne orozz. A wolffenbütteli bibliotékának egy régi hálái bibliájában a betűszedőnek kisebb, de gonoszabb vétke által, amit a Heltai felekezete a VI. parancsolatban említ, nem tilalmaztalak, hanem parancsolatik, mert az ige szó előtt kimarada a tiltó nicht.

Kanonok Cseresznyés úr megismertete egy magyar Psalteriummal is. A fordító ekként jegyzett fel nevét: Bertalan pap beregvármegyei halab-ori faluból nemzett: ez Zoltárt írta Ziletés után ezer öt zaz nolc esztendőben. A zsoltárok mellé van vetve az úgynevezett passió, a négy evangélista szerint. Bibliotekárius úr bizonyossá tevé, hogy a munka felől nyomtatásban még senki sem szóla, és így méltónak tartam azt megtekinteni, s én tevék róla szót a Tudom. Gyűjteményben (1817. IV 35. 1.), hogy a nyelv barátjai, ha Fehérvárt meglátják, erre is fordítsák gondjokat. Ímhol az elsőből néhány sor:

„Zent dauid zidosagnak kiral'a zerzette Zoltar.”

„Boldog ember, ki nem iart keg'etleneknek tanacaba, es ki dögnek zekiben nem v'lt. De v' akarat' a vrnak toruen'iben ijel es nappal, vneki toruen'ebe gondolkodik, Es olan lezen miként folo vizek mellet vltetett fa ki v' idein v' g'omolceit ag'a. Es v' levele le nem hull, es valamit tevend zerenceztetik.”

Kétségem támada, ha ez a Zsoltár nem egy-e a Kulcsár által bíróttal, melynek neve így van ott feljegyezve:

Fráter Paulus de Papa, 1539.

de Pápai Pál barát a kiírt sorokat így adja: „Boldog ember ky keg'etleneknek tanachyaba nem yarth, ees ky byneseknek wtaba nem alloth, ees ky vezedelmnek zekybe nem wlth. De w akaratya wrnak terwenyebe gondolkodyk ev neki terwenyebe eyel es nappal. Es lezen mykeppen folyo vyznek mellette yltetett fa, ki w ydeyebe adya w gyemwleheh. Ees w lewele el nem hwl, Ees mindeneketh tezen bewltethetnek (bóvelkedőnek).”

Mely gyönyörű nyelv mind a kettőben és kivált halab-ori Bertalannál, a Bereg vármegyében nem-zettnél! S mivé leve ez a gyermeki nyájasságú szép nyelv az által, hogy benne erőt véve az elmélkedő ész, s mindent igazított, törvényszerűbbé

tett s inkább szóla az olvasó hideg értelméhez, mint érzéséhez. Az ily munkák kincsek s arany és gyémántbányái poétáinknak, kik ha szépen akarnak írni, kénytelenek a próza napfényéből a poézis szép holdvilágába visszatérni. Ezt a próza emberei nem értik, de nem is nekik van mondván.

Bár egyvalaki a kettőt betűről-betűre adná ki és ezekkel együtt a Heltaiét, Káldiét, Károli Gáspárét, és amit ügyes kézzel maga dolgoznék aztán a halabori Bertalan pap és Pápai Pál barát szellemében. A dolgot meg nem változtatni többé nem lehet, s a mi piaristáink a magok artikulusaiktól, a magok hogyjaiktól a nyelvet megfosztatni nem engedik; de poézisunk nyelve nyerne a szerencsés példa által, s jobb prózaikusaink addig követnék, míg az orthologia emberei elunná a panaszt. Én itt próbáját adom:

„Szent Dávid zsidóság királya zsoltárai.

Boldog, ki kegyetlenek tanácsában nem járt, és ki bűnösök székiben nem üle. De akaratja úrnak törvényiben éjjel, nappal; úrnak törvényiben gondolkodik. És leszen, miként fa, vizek mellett, ki idejében adja gyümölcsit. És le nem hull levele, s valamit teend, szerencsézve leszen.” Kevésnek fogna tetszeni a fordítás, de a kevésnek nagyon s az olyan igen nem rossz.

S most a Múzeum Napóleon két első kötetét nézem végig, mely az asztalon ki vala terítve. Azt már ismertem, mert tavaly (1815) a képző mestersek akadémiájának bibliotékájában Bécsben végigforgatám XVI kötetét, de az ilyet mindennap látni sem esik nagy öröm nélkül. Franciák itt is valának fogva az utolsó háború alatt. Aki azoknak nemzeti büszkeségeket ismeri, de amellyel minden nemzetbeli katonának és nem katonának bírnia kellene, képzelheti a fogoly tiszték örömét, midőn a könyv, a typo- és calcographiának egyik fődísz, itt szemökbe tűnt, és mely magyar nem örvend, hogy a franciák ezt és ami a kisebb szobában áll, itt találák. Batthyánynk nagy árnyéka előtt áldva hódol minden magyar, mint a Brukenenthalé s Teleki Sámuelé előtt, őt fény ölelte meg, s örökre!

A püspököt, mostani primását hazánkban, az oltár mellett látám, s annyi kenetiséggel, ahogy papot soha nem elég. Csak akkor tevém udvarlósámat nála, midőn a bibliotékát már két ízben megtekintettem. Kanonok Döme lekísére szobáiból, s a grádics aljánál vála el tőlem szorított kézzel, összeszorult ajakkal.

Még egyszer betértem a templomba, megállottam a Martinuzzi kövén, s órámat és jeggyűrűmet rátevém a vajda sírkövére, hogy azáltal szenteltetést vegyenek, s ezt gyermekeimnek jegyzem fel itt. Menjen által érzésem minden maradékaimra! (s búcsút vevék a püspöktől, kit érdemei s a választásokban oly szerencsés fejedelmünk kegyelme az esztergomi érseki székre ültetének, és aki Esztergomot méltósága érzésében ékesíti. Segédkanonokjának főtiszt. Döme Károly úrnak, az udvaron válék el öleléséből.

Isten hozzád, szent hely; mondám magamban,

midőn végpillanatot vetek a templomra; Isten hozzád! Born Ignácnak is hazája! Magától tudom, hogy ő itt leve. Kevélykedve nézé magát hazám fiának.

22. LEVÉL

*Sztrigy s Maros Istenei, kiket a gyepp szőnyege szólít
Táncra, és ti, kiket az agg szilas éje fődöz;
És te, kies völgy itt, sziklás vadonidnak ölében,
Melyre a dévai vár orma búsongva nevet.
Vendégek megyén; ő titeket most lát meg utolszor:
Oh, de ti hagyjátok zengeni néha nevét!
És mikor ő ide lép, s a víz szélére hanyatlik,
És mikor a szeretett Lotti kiáltja Zsenit,
Zúgjátok neki: távozik az, s messzire! de lelke
Hozzád, élte kegyes anyyala, visszasóhajt.*

Dédácsnak nagy gyönyörű félszigetébe tevém által magamat, hol kevés napok előtt még oly boldog valék s akarám, boldogságomnak maradjon fel emléke, hogy ha ügyünk barátjai közül valaki e szent helyre lép, mondja el itt epigrammomat s nevemet nevezze, hogy a hely legyen enyém, mikor én már nem leszek is, s lángjaim e sorokban ömlének elő keblemből s oly melegen és igazán, ha érzésem meg nem csal, hogy merem reményleni, amit óhajtok. Igenis, leszen egy idő, hogy ez a szép gyepp enyémnek fog neveztetni, hogy ügyem barátjai ide jövéen, keresni fogják nyomaimat, hol mi mindnyájan, s a ház vendégei, összegyűlünk a grófné körül; mutatják hol járánk a Maros szélén s a fekete szilas lombjai alatt s ezt fogják mondani: nem lehet-e minden érdem nélkül, kit e jók szerettenek.

Örvendék Fehérváron gyűjtött ismeretimnek. De ha azon tudós lomot tekintem, mellyel a bibliotéka gazdagított, érdemlé-e az, hogy érzésim, amikkel Gyógyról eljövök, helyt adjanak ennek? Azok most új erővel esének rám, s hálátlansággal vádlám magamat, elhűléssel; míg a szentimrei téren, Fehérvár és Gáldtő között hatalmasan foglala el egy dicső tett emléke s kiragada egymással ellenkező érzékim közül. Kemény Simon, annyira hasonlító a nagy Hunyadihoz arcban és természetben, hogy aki őket egyszeri látás után ismeré, egyikét másika helyett vehette, látván, hogy itt a törökök egyenesen a vajda személyét tevék célul, s ennek igyekeznek elfogásán, kére ezt, engedné által neki öltözetét, paripáját, címjeit s hagyná, hogy érte ő veszhessen. S Kemény elesék Hunyadiért és a hazáért, s akkor szerze nekünk diadalmat, midőn mi vesztünk volna. Történt a csata 1440 és 43 közt, s a vezér Meztét maga is elesék fiastul, és midőn lehetetlennek véle, hogy ne győzzön, húszszet veszte, mi hármat. Hunyadi az itten nyert zsákmányból templomokat építtete; azt, melyben hamvai fekszenek, a szentimreit, tövisit, nagybányait.

Repülék Gáldtőre, azon völgyön keresztül, melyet a Szentimrénél elesett Kemény Simon szent hazafisága tett tiszteletessé, gróf Bethlen Imréhez, akkor kükküllői főispánhoz, Szent István lovagjához, őfelségének Erdélyben létök óta titkos belső tanácsoshoz és Alsó-Fehér vármegyei főispánhoz. Üresen lelétem a házat, mert a gróf gyűlésen vala. De ez a mulatás harmadfél napig nekem nem volt terhemre; időt nyertem leveleimet rendbeszedni, s a kertnek oly szép partiái vannak, hogy abban fedlednem lehetne késedelmemet.

Végre megérkezik a gróf hitvesével, két leányával s Avenarius úrral, ki a gyermekeket festésben és muzsikában gyakorolja, és akinek itt is látam sok szép munkáit. A gróf, egykor göttingai lakos, egyszersmind főkurátora az enyedi kollégiumnak, azzal tetézé irántam mutatott minden becsét felülhaladó jóvoltát, hogy a professzoroknak megérkezésemet előre hírül adá, s Enyedre maga elvive. Itt vevék sok híreket a Bethlenek felől, mert a gróf érezvén, hogy tudakolásaim nem hiú kérdések, kész vala azokra felelni s homályimat eloszlatá s megismertete a guberniumi s vármegyei manipulációval. (Sok más csak azt forgatá vala, hogy nagyfényű és régi házak tagjai a magok familiájok régiségéről s fényéről soha sem szólnak; azzal pöffeszkedni csak új emberek dolga, de a nemeslelkű ember az én kedvemért feledé a szép világban élők törvényeit, s én nagy részben ennek köszönöm, hogy olvasóim itt a Bethlen-ház történetét vehetik tőlem.)

Az újabb idők úgy szégyellik eleiknek füstös képeiket láttatni, ahogy atyáink az olyannal kevélykedtek is. Úgy tetszik, itt is, mint mindenhol, jobb igazaknak lennünk, mint magunkat hamis színben mutatnunk, s részemről őseinknek örvendezve tett emlegetését vallásos érzésnek tekintem; mert ez az öröm hála irántok és a gondviselés iránt.

Amit itt kivált kancellárius gróf Bethlen Miklós felől értettem, azt valóban nyereség gyanánt nézem. A valóban nagy ember annyira el vala keseredve hálátlan földiei iránt, hogy még fogsága után is Bécsben marada inkább, minthogy Erdélybe visszatérjen, sőt meghagyá, hogy tetemei se vitessenek le oda. Irtóztató, iszonyú gondolat, s Bethlentől annál váratlanabb, mert neki mind feje, mind szíve olyan vala, amilyennek lenni kellett; de a körülményekkel a jók és nagyok sem parancsolhatnak mindig, s a rossz időkben a hibás lépés és a jó véteknél; a vétkes jónak vétetik.

Debreceni konzul Fáj Fáy János rokon barátomnak, a pécsi püspök Klímó testvére fiának, gazdag gyűjteményében van egy emlékkönyv, melyben ez áll: „Per multas afflictiones oportet nos ingredi in regnum, Dei. Actor XIV. 22. In se quoti die experiens scripsit magnas mundi honoribus indutus et exutus vano titulo Comes Nicolaus de Bethlen, anno Salvatoris nati 1711, scribens anno 70-mo, captivitatis Dei 8-vo, Viennae 21. Sept.” A hosszas lassú szenvedés elgyengítheti az erős lelket is, kivált öreg testben, de nem áll-e va-

lóban nagy emberen nagyobbnak érzeni magát, mint az az eltűnt s sóhajtvá emlegetett külső nagyság?’

Valahol arra alkalmas volt, magyaráztatam magamnak, Erdély tőlünk miben különbözik; s Csereivel, Krasznán, magamat a legújabb tiszti kalendáriummal megajándékoztattam, de itt városokban, számosabb vendégek közt, az afféle bajos; itt egyedül valék Erdélynek egyik főtisztviselőjével s hasznomra fordítam az óra kedvezését. Ő excell láttata velem egy csomó kormányzói rendelkezéseket, egy-két gyűlés jegyzőkönyvét, vármegyének vármegyéhez írt levelét, s minthogy a kormányzók a megyékhez magyar nyelven eresztik rendelkezéseit, egy ílyet kéresemre le is másoltattott. Egy újabbat később vettem a tavaly elhalt kormányzói tanácsnok Inczedy László úrtól s közlöm azt olvasóimmal, minden kihagyás és változtatás nélkül.

Kívül: „4549. Inclytae universitati inclyti Cotus de Kükküllő consignandum. Ex offo. Dicső-SzentMárton.”

Belől: „4549. 1828. — Sacrae Caes, reg. et apost, majestatis, magni principis Transilvaniae et Siculorum comitis, dni dni nostri clementissimi nomine. Inclyta universitas! Salutem et gratiae Caes. regiae incrementum. Idei július 21-ik napjáról ide tett azon jelentésekre, mely szerint Serbán Péter részére Virág András ellen 5000 Rfor. adósság felvétele végett vármegyei erőt ajánlottak rendeltetni, a záradékok leküldése mellett visszairatik ezennel kegyelmeteknek, hogy a kir. gubernium az ajánlott vármegyei erőt mai napon megadni határozta, s azt annál fogva kegyelmek az ellenálló adós Virág András ellen egy előre való tizenötöd napi megintés után kivitethetik, in reliquo altetata sua majestas sacratiss. benigne propensa manet. E regio magni principatus Transilvaniae gubernio. Claudiopoli; die 5-ta Septembr. 1828. — B. Joannes Jósika, m. pr. — Comes Ladisl. Lázár, cancellarius, m. pr. — Baro Franc. Kemény, secretarius, m. pr.

S most a Bethlen-ház iránt óhajtottam venni tudósításokat, s előmutatam jegyzéseimet e végre Benkőnek Transilvaniájából s amit dr. Gyarmathy úrtól vettem; s a főispán e részben is teljesíté kéréseimet. A megbecsülhetetlen óra örömeit comtesse Nina, most báró Bánffy azzal nevelte, hogy atyjának oktató leckéje alatt fületem fortepianója zengéseivel gyönyörködteté a szomszéd szobában; az estve pedig a grófné társaságában tölt el, ki Erdélynek legszebb és leggondosabban nevelt leányai számában fent helyt foglalt el.

En kivált Miklóst, a kancelláriust óhajtottam bővebben ismerni és igazabban. Mely nagy férfi, és mely nagy ifjúkorában is, s a franciák közt s Zrínyinél és aztán, utolsó esztendeiben, mely kicsiny, ezt mondtam mindig magamban; de nem mervén vádolni, akinek körülállásait s okait közelebből nem ismerem s irtózáva azoknak gondolkozásoktól, kik a jóktól a lehetetlent is kívánják.

Egy emlékkönyvbe a nem érdemlett szerencsétlenségei által levert férfiú ezt írta: „Per multas afflictiones oportet nos ingredi in regnum dei. Actor XIV. 22. In se quotidie experiens scripsit magnis mundi honoribus indutus et exutus, vano titulo comes Nicolaus de Bethlen, anno Salv. nati 1711. scribentis septuagesimo, captivitatis die octavo, Vienae 2. Septembr.”

Vay József egy ilyenbe ezt írta: „ego utrum nave ferar magna, iam parva, ferar unus et idem”. Való, hogy Vayt nem érte az a baj, mely Bethlent; de ha érte volna is, Vay hallgatva szenvedett volna. És aztán: szabadon eresztetett végre, és még nem jöve le honja földjére, sőt meghagyta, a nem jó római példa után, hogy oda hamvai se vitesse nek le.

Borzadva írom le a szót: a jó ott akarna feküdni, ha társai megölték volna is.

Gróf Kornis Mihály úr autográfiai gyűjteményemet, egyéb nagybecsű papirosok közt, kancellárius Bethlen Jánosnak egy levelével gazdagítá, melyet nem késlekedem itt felvenni, minthogy szíve nemességét festi. Mely boldogok a fejedelmek, ha ily emberek forognak körökben! Ímhol az:

Kívül: Az méltóságos Erdély fejedelemnek, nekem kegyelmes uramnak adassék.

Belől: Kegyelmes Uram. Az Ngd méltóságos levelet az több levelekkel edgyütt ma kylenc ora tájba alázatosan vettem; Az Székelyhídi sok írásokat megh olvastam, ahoz való jedzést Nagjságodk jnclusive elis kültem. Az Vajdane éo Nga felől való Ngd jrasatis látom, két extremum van, egjszersmind fen az dologban Kis uram, egyfelől az kereszténysegh, mellynek serelme nélkül aligh lehet aszszonyállatot illjen óránként várandós állapotjába be nem fogadni, más felől az hatals nemzetnek félelme, ha kezében kezdi kérni. Valamit ad az Ur In, it kevesed magául s igen titkon len helyt adatnék nekj, sok cseledgyeit boczátana el, jovait eő dolga volna hova tenni. Az én teczésem Kgls Uram ez, mindazáltal álljon az Ngd kgls dispositioja, consullaljon Ngd más beczülletes hivyjtis rolla, s ha ez fog teczeni, titkon éjjel Zernestről Pojana Marul felé, onnét Fogarasba mehetne az Vajdáné, ott js az várban fele lehetne három négy házán, s állaná nemet az külső aiot, senki oda ne járna. Georgj Deák Uram tudna erről dispositiot tenni. Nem tudgya senki mit ér, megjs kell halni embernek; de az mint feljebbjs írtam, Ngod consulallja töb böczülletes hivyjtis, nem árt. Ajánlom ezek utánna Ngdot Innek gondviselése alá. Ex. Kis Bún, 21. Novembr. 1664.

Nagyságodk legh kisebb hive

Bethlen János, m. pr.

Gróf Bethlen Rozália, Nagybúnból egyike Erdély legnagyobb kiműveltetésű s legszebb aszszonyságainak, s a négy gyermek úgy neveltetik, hogy rajtok a Wesselényi Anna unokáit ki lehessen ismerni.

Az udvar síkon fekszik, s a kastélyt egy vad nyárliget zárja el a Küküllő kártékony áradásaitól,

mely éppen azért szép, mert vad, ahogyan a természet hagyá lenni. Nincs elrekesztve a kerttől, sőt inkább azzal egy egész tetészen... Gróf Gyulayné meghagyá nekem, hogy a vízrohanó mellett emlékezném rólok és Terézről. Üresen lelvén a házat, midőn itt megérkezem, első gondom vala, azt keresni fel, s a patakot vevém vezetőmmé.

A patak előtt elkapartatott az ott hajlani kezdő föld, s elébe egy egy ölnyi hosszúságú s nyolc talpnyi magasságú fal rakatott, a fal elébe pedig, ismét egy ölnyre, két oszlop, hogy a fal és a két oszlop egy három oldalain nyitva maradt kabine-tecskét csináljon. A patak most bádogmedren vonatott a kabinet felibe, hogy a két oszlop közt szakadjon alá. Aki így a kabinetbe lép, s kinéz onnan a szakadó vízen keresztül, csuda alakban lát minden tárgyat, aki pedig kívülről tekint keresztül a vízen ismét a kabinetbe, a lebegő vízkárpitot ezer szikrázásban fogja látni, ahogyan azzal szél és nap játszanak. A kertész a hely szépségét azzal nevelheti, ha virágcsuprait a két oszlop sorában rakja le. Ez a kertek játéka közt talán a legelmésebb, amit a rezekben láthatni.

Gessner így adja Erythiáját Idylljeinck pompás négyrétű kiadásaiban, melyet a hazában talán csak én, s amivel kevélykedem, és nagyon kevélykedem, az özvegy Gessnerné ajándékából bírok; mert a nyomtatványok, csakhamar azután hogy megjelentek, elkapdostattak, s boltokban már nem találhatám. A kert egykor négyszegű táblákra volt osztva; új ízlésűvé a ház művelt lelkű asszonya változtatá, s minthogy így holmit sajnálottak kivagdalni, a kert nem egészen titkolhatja, hogy az új ruha ócskából van varrva. De az a szép nyolcoszlopú peripteron (gömbölyű tetejű templomocská), s az a szép nagy rét, mely most a kerthez kapcsoltatott, az erdős rengetegek s a szálkás csúcsú Kecsekő látásában, felejteti a ház előtt ejtett hibákat, és az a szép vad tapolyliget, mely a kastélytól a Küküllő folytaig nyíl. Oh az a dédácsi delta! Az mégis mindennél szebb, amit valaha láttam: a mesterségnek ott nincs egyéb nyoma, mint játékosan futó útjai. Süsie és Teréz! kiáltám, belép-vén a kabinetbe, s az ő neveikkel szenteltem meg örök emlékül a szép helyet.

*

Széphalom, jún. 23-án 1827.

Ma, olvasám, amit itt írtam, erdélyi leveleimnek Bécsből visszaérkezett manuscriptumában s a gróf Gyulayné emlékezete, mint a tőr járja keresztül lelkemet. Ma esztendeje hala el Kolozsvárt. Gyermekai, közelíteni látván végét, stafétát küldenek ifjú s öreg napjai leginkább kedvelt barátjára után, ki már útban volt felé, midőn a hír útnak indult, s hogy lelkének mása veszedelemben van, csak akkor tudta meg, midőn hozzá belépett. A szólani már nem bíró ráismere angyalára s mindaddig tartá kezei közt jobbját, míg lenni meg nem szűnt. Hála neked, szent végzés, hogy nekik, ifjú esztendeim két vezércsillagának ez örömet adád.

„Isten viaszszá vá lehelletét, s Süsie meghalt!” Született 1767. szeptember 27-en. S ím az a nap, mely nekem oly sok ízben ada mennyei tisztaságú örömeket, már második ízben leve gyászom napjává: tavaly ezt a szép és jó asszonyt; 1810-ben ipámat vesztém el, kinél tisztább lelkű halandót soha nem ismertem. De az ily fájdalmak nem kívánnak idegen szemektől láttatni s elhallgatok. A jók nézék el panaszomat hűségem jelenségeért. Ami nekik az, akit tisztelnek minden mások felett, az vala nekem ez az igen jó ember, ez az igen jó asszony!

*

Enyednek fekvése sokat hasonlít a mi Újhegyünkéhez, de hegyei nem oly tetősök. Piacán egy kerítés fogja körül a reformátusok nagy, és a lutheránusok kisdud templomát. A kollégium ízetlen, szegény épülete s a professzorok lakásai egy egész utcát foglalnak el a nem kis város éjszakai szélében, s szinte a szőlőig nyúlnak. A kollégium egy hosszában két udvarra osztott négyszögletű; az auditoriumok, a bibliotéka, a múzeumok a belsőbb soron állanak. A külső sor a tógátusok lakásaiknak van hagyva.

Az iskola Fehérvárról jöve ide, s ott legelőbb az unitáriusoké volt, kétségen kívül még János Zsigmond által alkotva. Azt tőlök 1580-ban foglalák el a reformátusok. Fejedelem Bethlen Gábor 1622-ben újra alkotá. Déce, Miriszló, Felenyed, Muzsina, Orbó, Henningfalva egész helységekkel megajándékozta, s a németországi fejedelmek által gyakorlott példa szerint fehérvári Bethleniánium kollégiumnak nevezé. Tanítói székeiben a külföldnek nevezetes férfait látta; ilyen vala Opitz, első poétája a németeknek a maga idejében, s Alsted és Biesterfeld. De berontván a II. Rákóczi György által ingeriített tatárok és törökök, a fehérvári iskola elszélede, épületei s bibliotékája elégték. Tanulók és tanítók Kolozsvárra vonák magokat, s mindaddig ott nyomorgának, míg Apafi 1663-ban visszahozá s az iskolát Páriz Pápai Ferenc, a híres lexicográfus, hamvaiból feleleveníté.

Rendes professzora Enyednek tíz vagyon, s a tanulók száma ezerre megyen. Ezek közül tógátus (annyi, mint máshol kispap) és publicus (talárisba nem öltözött ifjak) van kétszáz; az alsóbb iskolák ifjúsága nyolcszáz. Jóval kevesebb tehát, mint akár Debrecenben, akár Patakon.

A bibliotéka 1800-ban, midőn az iskola történetét, akkori állapotát s ritkaságait az 1817. decemberben meghalálozott prof. Benkő Ferenc úr, Parnassusi Időtöltése VII darabjában kiadá, négyezer kilencszázötvenöt kötetből állott. Most minekutána a tiszteletes öreg a maga mintegy ezer kötetnyi könyveit ezer forint tőkepénzzel a kollégiumnak hagyá, hogy annak kamatja filozófiai újabb könyvek vételére fordíttassék, a bibliotéka nyolcezer kötetből állhat. Úgy tetszik, filozófiát tanító embertől, bár öreg és igen elgyengült embertől, egye-

bet várni nem lehet, mint amit itt tevé; és mégis csudáltam azt, mert némely filozófus nem a filozófiát szeretné boldogítva látni, hanem a maga filozófiáját.

A főispán főkurátor engem prof. Hegedűs úrnak vezérletére bízott, és ha a tudós s szeretetre nagy mértékben érdemes férfiú kezén maradhaték vala, időm bármely kevés volt, nagy hasznomra folyhatott volna el; de ez másfelé szólíttatván foglalatosságai által, engemet prof. Benkő útnak engedé, azt pedig nagy kora annyira elgyengítette volt, hogy inkább akará lányommal a természeti dolgok szépségeit láttatni, mint velem amiket látni óhajték. A Báróczy hagyományát tekintettem meg tehát, és amiket a kollégium Bod Péter és Benkő József után bír.

A Báróczy hagyománya a római és francia klasszikusok munkáikból állanak, és a teozófusok nyomtatott és kézzel írt dolgozataikból. Rendes jelenés, hogy a haszontalan lomot az szeretheté, aki amazokat is szerette s úgy szerette, hogy a római írók nevezetes helyeit még öreg éveiben is el tudta mondani. A bibliotéka bírja Fuchs által már 1786 előtt olajban festett képét is, mely szobájában függött.

A Bod Péter és Benkő József gyűjteménye valóságos kincs. Az elsőbb kéziratok közt nevezetes: 1. *Historia Literaria Hungarica*, három kötetben. 2. *Antiquitates Hungaricae*, 1. köt. 3. *A Magyar Ecclesiák Históriája*.

Engem leginkább az vona magához, amit a bibliotéka Benkő Józseftől bír, az Erdély Kovachichától. Valahol régi írásokat találá, nem lele nyugtot, míg azoknak megtekintésökhöz nem eresztett, s mint juta azon szerencséhez, hogy az ilyet nemcsak láthassa, hanem magáév is tegye, ajándékozák-e neki, vagy csak kölcsön kérte s magánál felejtette, azt a jó istenek tudják. Ilyen az a foliókötet, melyben a legelső Teleki Mihály levelei s az ehhez írottak együtt állanak; valóságos kincs és olyan, melynek csak együvé köttetéseért is Benkő polgári koronát érdemel. A régi házak tagjainak azt kellene örökké prédikálnunk, szóval és írva, hogy valami leveleik birtokok védelmére nem tartoznak, kötessék együvé, nehogy lánykáik rajtok pogácsákat süttessenek s a ház egyéb szükségére fordítsák. Én ily helyről bírom a Rabutin aláírását, de csak aláírását. De midőn az intést a régi levelek iránt adjuk, a jobbak értik, hogy a most írottak is régiek lesznek egykor.

Elkészítette-e Benkő, amit Transilvániája élőbeszédében ígért: „*Historiam Transilvaniae Theresianam*”, és ha szavát állottá, az hol van letéve, nem tudhatom. Erdélynek speciális geographiája most forog consil. Kenderesi úrnak kezeiben, hogy megigazíttatván botlásai, sajtó alá eresztethessék. Bár megbecsülhetetlen Transilvániája is újra jelenhetne meg, melynek minden nyomtatványai elfogytak. Én minden munkái közt, melyeket ismerék, ennek adom az elsőséget; de a könyv nem kevés igazítást, bővítést, kihagyást kívánna;

Benkő sok haszontalant, bugyogót, ingót, hamisat, csonkát ad a hasznos és való mellett.

Kézírása Benkőnek igen csinos volt s betűit gonddal vontta. Annál inkább csodálhatni tehát szorgalmát, hogy négy év alatt négyszáz ívet írányomatatás alá. Kenderesi engem egy hatvan lapnyi írásával ajándékozza meg, mely előttem nemcsak autographoni tekintetből becses. Az elsőbb Rákóczi György udvari diariuma, valamely annak vitelére rendelt embere által. Az eredeti írás a kolozsvári reform. kollégium bibliotékájába van letelve. Elejét, hátulját elrágták (úgymond B.) az egek, ami megmaradt, kezdődik ápril. 16-án s szakadatlan folyamatban tart júl. 23-ig 1632. s azt beszéli, hogy a fejedelemhez, kik érkeztek, kik ebédeltek s vacsoráltak nála, s vadászataiban mit ejtenek el; – péld. „szombat 17, (ápril.) Ebéd után: Hozott Cornicz (Kornis) Sighmond Vram szolgálja... leueljet... azután eő Naga ki ment Vadasznyai, és csak késő estuere jeöt bé és fogatot eő Naga 1 gimot, 3 össet, 6 nyulat és 2 rókát... valanak eő Naga Asztalánál Cancellarius Vram eő Naga, Capi András Vram eő Naga, Alstedius Vram eő Kme, Balon Péter Vram eő Kme.

Nevezetes, hogy Benkő csak négy esztendő s togátus korában hagyá el Enyedet s azon igen kevés teológiai s még kevesebb filozófiai tudományal, amit az ily rendű ifjú szerethet, oly helyre mene ki papnak, hol nem vala módja tanulni. De a jó fej maga oktatja magát. Beutazá Erdélyt, kérdezett, hallott, olvasott, s az uraságokat meg tudá nyerni, hogy neki archívumaikat nyitnák meg. Némelyek őt az enyedi prédikátor Hermányi Dienes plagiariusának tartják, kinek rokona volt; de azt meghazudtolja a szín, mely minden dolgozásiban azon egy. (Született 1740. december 20-án.)

Vezetőm a kéziratok közül Apafinak könyörgéses könyvét láttatá velem s az 1703-ki diétai végzést a maga origináljában, mely által II. Rákóczi Ferenc a fejedelemségből kizáratott. Itt lehet látni a szerencsétlenségnek maga által magyarul dolgozott, s nyomtatásban 1705-ben kiadott könyörgését is.

A bibliotéka nevezetesebb darabjai ezek:

Thuróczi András: Chronicon. Brunae, 1488.

Szent Pál levelei Komjáthi Benedek által. Krakó, 1533. Tudva van, hogy ez az első magyar nyomtatott könyv.

Pesti Gábor négy Evangyél. Bécs, 1536.

Székely István: Kis-Katechism. 1538.

.... Zsoltár. Krakó, 1543.

Serestély János: Új Testam. Szeged, 1541.

Dávid Ferenc tudománya. Fehérvár, 1568.

Magyar versek, 1201. észt. nyomt. Kolozsvártt, 1577.

Bornemisza; Dominikák., 1584.

Oratio Dominica Centum Linguarum. London; 1700.

Biblia, Lingua Zingalica. Colombae, 1738.

A bibliotéka báró Bánffy Farkas kincstartónak s gróf Bethlen Gergely guberniális tanácsosnak

ajándékait érdemlett tiszteletben tartja; az elsőttől az 1462-ben pergamentre írt magyar chronicon, melyből Thuróczi szórul-szóra vette által az elsőbb fejezeteket; magának az ajándékozónak autobiográfiáját s iskolai kötetait, melyeket Hollandiában írogata; Bethlentől egy gazdag ásvány gyűjteményt.

A sok képek közül, melyek itt tartatnak, említenem kell a báró Bánffy Farkas főkurátorét, Bergmanntól, de bizonyosan egy jól dolgozott originál után, a Szent István rendé talárisában, melynek szép redőket ada. Ő festette gróf Bethlen Gergelyt is, violaszín tűzött mentében s ezt dicsérem nem lehet. Itt függ a derült fejű, szelíd lelkű embert mutató Bethlen Gáboré is; kised ember, s nem sovány testű; itt a sugár termetű Rákóczi Ferenc, a második; itt Apafi, itt Báróczy (Fuchstól, 1780 körül) s prof. Ajtai, Borosnyai, a leoninista Gyöngyösi, s a grammatikus Gyarmathi.

Báróczy a kollégiumnak hagyá minden könyveit, mert itt tanult; s tízezer forint tőkepenzt az enyedi kórháznak.

Itt, mint már előbb Károlyfehérvárt, örömem vala látni a Museum Napoleont, tudniillik a Louvre szobrainak és festéseinek rézbe metszett másait, magyarázó textussal. Autográfiai gyűjteményem püspök Mártonfinak egy jegyzését bírja, melyből látom, mely kevélykedve forgaták azt az ott fogva tartott franciák s kevélykedésök igazságos vala. Mi azon kevélykedhetünk, hogy azt nálunk láták.

A kollégium mostani kurátora el akarja törteni az idők rozsdáját az épületekről. Az új épület alapkövét 1819-ben tévék le. Előbb a bibliotéka kél fel, azután a Múzeumok, az Auditoriumok, végre a Csillagnéző. Lesz botanikai kert is, antik szobrokkal, kemény masszából. Legsorgosb foglalatosságai között is feljárt a leckékre, az ifjakat váratlanul kikérdezte s olykor három óráig is, s őket mindenek felett a klasszika literatura szeretetére gyűlasztja, mert ez valóban mindenek felett való. Áldás a gyönyörű kezdetre!

23. LEVÉL

Még nem ütötte vala el a kilencet, midőn Torára beértem, s vasárnap lévén, kedvem jőve megjeleni az unitáriusok isteni tiszteletén. Kértem tehát predik. Barabás Sámuel urat, engedné, hogy hallgatója legyek, s hogy székében foghasak helyt. Az utolsót a tiszteletre méltó ember örömmel teljesíté, de nem az első, mert most egy gyűjtögetés végett Kolozsvárról kiküldött deáknak kelle papolni.

Ha nem tudám vala, mely felekezet templomába vezettem, azt fogtam volna hihetni, hogy az enyéim közt vagyok. A férfiak belépvn székeikbe, állva maradnak, szemök eleibe tartják kalapjokat, ahogy azt a németországiak is cselekszik. Egyedül

a szép nemnek van az a szabadsága, hogy befordulván székeikbe mindjárt leülhessenek, s úgy hajlanak elő, elmondani rövid felkiáltásokat. A két vallás különben is hasonlít egymáshoz, s gyakran történik, hogy az unitáriusok templomaikban református prédikátor tart tanítást.

Énekes könyvek a Szenczi Molnár Albert által fordított zoltárok és az ezeknek elikbe nyomtatott dicséretetek, ugyanazon melodiával.

Vége a tógátus a maga rövid fekete dolmányában, fekete zsinórövével, melyhez sarkát verő, fekete báránybőrrel prémezett, sötétkék mentét véve palást gyanánt, fellépe a katedrába, s valamit monda, melyből kivehetém, hogy az aratás idejéhez képest a munkásság felől fogja tartani tanítását. Ezt nyomban a könyörgés követte. Akkor felolvasá a szent leckét s hozzáfoga prédikációjához. Az kollégiomosan vala felcifrázva a zsidó, görög, római bölcseknek, királyoknak, hadivezéreknél neveikkel, s csakhamar látám, hogy kár nélkül távozhatom el gondolatimmal. Bántam, hogy predik. Gyöngyösi urat nem kísérem inkább templomába. Nem lévén itt ezek szerint semmi dolgom, végig repdestetem szemeimet, amennyire nem tiltotta az illendőség, a férfiak és asszonyok sorai között, kik itt is, mint nálunk, egymástól elválasztva ültek, igen erős hangon énekeltek s nem kevesen unalmokban szunyadoztak, s fejeiket hullogták. Elnézem mind a két nem arcát, öltözetét, de itt sem arc, sem növény, sem tartat, sem öltözet, amit a szem látni vágyhatott volna; a férfiak mind mesteremberképek; a test gondjai előlék az isteni szikra munkáinak nyomát; asszonyok és lányok, mint amilyeket úton-útfélen látni.

Már magamba kellett volna húzódnom, midőn a prédikáció elején egy, még igen fiatal leány az ajtón belépe s jobbra a fal mellett álló székbe helyt fogott. Fehér, csinos öltözte, két rend falbalával s vállán a nagy meggyzsin kendő jó sorsú szülék gyermekének mutatá. Sötét haja, kétfelé osztva homlokán, csinosan, de nem nagy gonddal vala készítve, s azon vonásban folya füleihez, melyet a festők iskolája kígyóinak mond, a tekercset nagy fésű akasztá a felsőbb hajhoz. Kezébe lebecsátott selyem nappajzst hozott. Belépvén a székbe, leült; érzé, hogy öltözte nem aszerint foly alá rajta, mint akarná, hátra csapá azt bal combja mögé, mely a székből eléggé kitűnt, hogy azon a festő sem hagyott volna igazítani. Vége felemelkedék, maga elébe nézett, még egyszer megigazítá patyolatját, s elmerülve üle ott lelke teljes nyugalmaiban. Olykor körülvivé fekete, hosszú pillás szemeit a templom népén, egyszer-kétszer felnéze a deákra is, de lelke semmiben részt nem vett, amit magában lele, őt inkább érdeklé, mint minden egyéb. Előtte vala sir Joshua Reynoldsnak Bause által rézbe metszett kis csintalana (la petite Rusée), s azt mondám magamnak, hogy Goethe ily teremtések körül voná le azt a bájos képet, melyet aztán a Testvérekben Mariskává, Egmontban Klárikává, Meisterben az ellenállhatatlan Mignonná feldol-

gozott. A templomban nem vala senki, ki megsejtse, hogy szemeim a szép ártatlanon lebegtek; ki érthette volna itt, hogy az az ősz ember csak festői szemmel néze a gyönyörű, a gondokat még most nem ismerő teremtet? Irigylem Socinnak és az oly ifjaknak, amelyeket itt láték, ezt az ő tanítványkáját.

Vége vala a tanításnak s a deák már le akara szállani a papolóból, midőn még megállá s buzditást teve híveihez, hogy egy Luther-templom felsegelésére adakozzanak. Alig mertem füleimnek hinni, s kérdést tévék prédikátor úrnál, mint szedetik itt idegen felekezet számára segély. Erdélyben a templomot építeni akaró, de erre magát elégtelennek érző gyülekezet bejelenti szükségét a kormányzékknél, és ha ott engedelmet nyer a segélygyűjtésre, bármelyik felekezethez tartozzék, az kihirdettetik az országnak minden religióbéli templomaiban, s ennek tudása érdemlé, hogy életnek két óráját itt minden haszon, és minden öröm nélkül elvesztem.

Rektor prof. Szabó Sámuel urat még templom előtt keresem, de nem lelem. Mostan tehát predik. Gyöngyösi úrhoz szólottam be, s ezt sem találtam. Communió napja volt, s a roskadt öreg betegekhez vivé ki a lelki vigasztalót. Most örvendék igazán, hogy minap, ha kevés pillantatokig is láthattam.

Az idő szép vala, s az út nem oly nehéz, mint midőn itt elmenénk, s így kisebbnek tetszék a tündéri táj. S kivált annak örülék, felérvén a Feleki-tetőre, hogy Kolozsvár most előttünk fekvék a maga fellegvárával s nagy helyt elborító külvárosával. Mert amidőn először valék itt, az esőben s egész fedelű szekeremből ezt meg sem pillanthattam.

Consil. Kenderesi elbeszélgeté velem, miket és kiket láttam, s némely jegyzéseim megigazításokra láttatá velem Benkőnek speciális erdélyi geográfiáját. Benkő nagy könnyűséggel, de vigyázással dolgozott, s csín nélkül, mint a mi Kovachichunk: s rendes, hogy a kettőnek kézírása is nem hasonlatlan. Akik őt ismerék, tisztelettel szólnak felőle, s nagy dicsérete neki, hogy lelke sugallása ellen soha nem szóla, vagy soha nem úgy, hogy lelkes olvasóit megtéveszthesse, örök szegénységben élt, s mint egy új Diogenes jelene meg Bathynánál, a püspöknél, s sok egyéb nagyjainknál, írásait olykor egy abrakos tarisznyában téven elikbe. Végesztendei szomorúak valának, de dicsősége nagy láng fellobbanásával aludt el. A kir. tábla elébe idézteték valamely házassági esketés miatt. A tett nem szenvedé tagadást, s Benkő arra magát nagynak érezte. Én nem büntetést érdemlek honomtól, monda, hanem hogy a Prytaneumban holtomig tápláltassam. Bírái azt tudták, mint ő maga, de ott nem az vala a kérdés, hogy munkás élete mit érdemel, hanem hogy a rendelések áthágása mit kíván. Pénzbüntetésre vala kárhoztatva, de a pénzt bírái fizették le helyette.

Ki valának terítve előtte a munka két kötetei, midőn egy valaki jelentést teve a konziliárusnál,

hogy nem tudom, mely lépése némelyeket megbántott és hogy a dolognak reá nézve kedvetlen következményei lehetnek. Ujjaim közt pillanték a konziliáriusra, úgy tévén, mintha Benkő vonta volna magára minden figyelmemet s nem is hallottam volna a szót. Változást arcában, állásában nem sejtek, de mind maga, mind vendége elnémulának. Látám, hogy a portentosus elnémulást csattanás fogja követni, s amit óhajtottam, amit vártam, megkeve. Mert: „én bizony vele nem gondolok, monda dörgő szózáttal, de lelkem érzése ellen soha semmit nem cselekszem!” Az a bölcsesség férfia, ki azért tevő jelentését, hogy a konziliáriust az okosság szava hallására hajthassa, elszégyenülve vevé kalapját, s ment, s mi neveténk a bölcsesség férfiát, ki egész életében nem szóla ily szépen vadul, de nem is üté meg homlokát, mint Kenderesi a küszöbbe.

Kenderesi nem tartozik azon egyszínű kis nagyok közé, kik nevetni nem mernek – Narratur et prisci Catonis Saepe joci caluisse virtus. Ahol ő vala, a tüzetlen is tüzet kapott. A konziliárius egész házával gróf Toldalaghy Lászlóné szül. báró Korda Anna asszonyhoz vala ebédre meghíva s engem magával vitt. Az özvegy, éltes, beteges grófné szeret vendégetni, de maga vendégeihez soha ki nem jó. Ekkor, Gyárfás és Sebes kormányzóki titoknak urak ettek itt, sok ifjakkal; mert a grófné mindent szívesen fogad, aki önkényt jó, s a beszélgetést a szomszéd szobában éve hallgatja. A két szekretárius urak nagy ismereteket gyűjtöttek a világ és a hon történeteiben s a beszélni tudó s beszélni szerető konziliáriussal oktatóvá s mulatóvá tevék óráimat.

És aztán azok az elmésségek, melyeket kedvem volna a lélek percengésinek nevezni, azok az apró s nem ritkán bohó történetecskék, melyek papírosra vetve, nyomtatva, holtak, alacsonyok, viszályok, de élő szóval s az öröm helyén elmondva, életünk legszebb pillanatát teszik s többet érnek, mint az őrzött órák feszes bölcsessége! Engedj próbát tennem egynek-kettőnek elmondása által, ha téged oly formán hathatnának-e meg, mellyel engem szinte, megrázkódtatának.

Egy szívére s lelkére nézve tekintetet érdemlő, de különösségeket szerető valaki bővebben költe, mint szokás s egyik rokona jónak látá meginteni az abnormis sapienst, hogy élne, mint más. A levél nagyocskán fogta érzetni a tanácsló felsőségét s az általam szívesen szeretett vétkes azt gyertyavilágnál tévé. Ez megolvassván azt, a gyertya felibe tartotta s hamuvá égette. Rettenetes nyugalomban vevé tollát, s ezt írta vissza: „Megismerem, hogy a tanács igen bölcs, s egyenesen az én hibám, hogy nincsen sikere. Ha az ily szívből eredő intést ifjabb esztendeimben volt volna szerencsém venni, nálam is volt volna haszna. Éppen jut eszembe, hogy excellenciádnak még közelebbi rokonai is vannak, mint én, hogy ők ifjabbak, mint én, s éppen oly gondatlanok, mint én. Bizonyos vagyok benne, hogy ha a tanács nekik dózisonként fog beadatni,

nagy sikerét tapasztalhatják. Mire nézve a levelet hamuvá égetve itt küldöm vissza tisztelettel, és halálával. Rajtam többé semmi nem fog; öregebb vagyok, minthogy egyéb tudhatnék lenni, mint eddig voltam.”

A költés sequestert vona jószágaira. Azonban bizonyos örmények jelentést tevének egy talán újabb adósság iránt s magokat a kéznél hagyott részből kívánák kielégíttetni. A rendelés kiment kívánságok szerint. Nemsokára a vádlott megtevé jelentését, hogy sötét arcú hitelezőit ennyi s annyi cigányainak általeresztése által teljesen kielégítette. Jelentését megtoldá azon okok előszámlálása által, hogy miért éppen cigányokkal. Azért, úgymond, mert a törvény úgy kívánja, hogy valamíg az adósnál mobilis portéka találtatik, az vétessék egzekucióba, márpedig mobilisabb portéka a világon nincs, mint a cigány. A több okai közt a cigányok fekete színét és a humanitást sem felejtette, francia könnyűséggel s kausztikus epével.

És még egy történetet. Főispánjaikat, vagy székelesen szólván: főtisztjeiket, a székelek magok választják. Meghalálozván ez az udvarhelyi székeben, hol egy nagyilekű s már kora, mint birtoka által is tiszteletes báró Kordáné, tekintetbe hozta magát, egy lakója ennek a földnek erőnek erejével Kordánét akaró főkirálybírájokká választani. Hiába mondák neki, akiknél óhajtságának pártfogást keresse, hogy az képtelenség, mert asszony nem lehet főkirálybíró. „De bizony, ha országokat is kormányozhattak asszonyok, még pedig dicséretebben, mint sok férfiak: egy széket is kormányozhatnak”, felelé a természetnek ez a jámbor gyermeke.

24. LEVÉL

A szegény halandót néha öröm, néha baj veszi űzőbe; nem mintha kedvezést érdemlett volna, vagy bosszút, hanem mivel a szerencse szabadon szilajkodik, s az a láthatatlan kéz bennünket örömnél fogva vezet ínségekbe és örömekbe bajok között.

Kolozsvárról reggel indulván meg, Esküllőig, hová sötét éjjel értem, nem találék semmi falut, melyen utam keresztülment volna, igen, amit az út mellett láték; igen egy-két helyt fogadót is. Az eső egész nap esek lomhán, szomorúan, nem víg csapatokban. Hosszú utam alatt ez vala a legkedvetlenebb menetem.

Inasom Enyeden innen rosszul leve s annyira megbetegedett, hogy már le sem szállhata tartani szekeremet. Esküllőn tehát a legnagyobb sötétben s legnagyobb sárban, kocsisomnak kelle nyergéből lelépni, hogy bekopogjon egy háznál, melynek kisdéd ablaklyukán világot látánk. A tót ember szavára az oláh asszony vízzel önté be hirtelen tüzet. Egy más házból nagy nehezen előcsala csakugyan egy oláh embert, de az magát semmi kére-

lem, semmi pénzcsörtetés, semmi fenyegetés és harag által nem akaró arra indíttatni, hogy szállást adjon, vagy szekerem előtt a sárban Mohai úr házáig habuckoljon. Eszerint addiglan menénk, míg a tót ember nagy örömmel felkiálta, hogy a föld gőzétől még vastagabbá vált sötétben oly valamit lát, mint egy fedett udvarkapu. Kitekintek a szekérből, s oly valamit látván én is kiálték, hogy hajtson be...

Mohai úr betegen fekvék, midőn vendége, ki hozzá átalással közelíte inkább és szükségből, mint bizakodással, magyarázni kezdé baját, ínségeit, nyomorúságát. De most kikele ágyából, megöleté tulkait, madarait s elszégyeníte a keveset merőt. Erdély, az enni erősen szerető, e részben nagy dicséretet érdemel, s a mi hideg embereink ide csak azért is eljöhetnének, hogy tanuljanak felmelegedni; gourmandjaink pedig, hogy úgy térhessenek vissza, mint Epikurnak az a hízni szerető állatocskája, kit Horác említ.

Az Apicius tudományához keveset értek, s magamat az erős evők közé nem számlálhatom; s e részben sok ismereteket utam alatt nem is gyűjtöttem, s csak arra emlékezem, hogy az ételt hordó cselédet igen gyakran ereszttem tovább magamtól egy rövid köszönettel; de az Erdélybe utazókat előre figyelmessé kell tennem a kolozsvári piaci kenyérre, melynél ízletesebbet sehol nem találtam, és ha nem úgy kávé és bornemisszák, mint én, örvendjenek, mert fürdeni fognak kávéjokban, s amellé még rozsolist is fognak inni, melyek közt a dalmáciai mareschino és az erdélyi málna minden társait véghetetlen távolságban felülhaladja.

Drágon nem lelém báró Wesselényi István óbester urat.

A következő nap Erdélynek egyik leglelkesebb tisztviseleijéhez, szőlőjához, emberéhez vive, akkor Háromszék főispáni méltóságú adminisztrátorához és a királyi tábla bírójához, most kormányzó tanácsos nagyjait Cserei Miklós úrhoz, Tihóra. Életem legszebb szerencséi közé tartozik, hogy az eddig csak fényéből s leveleiből ismert barátomat, csudálásaim tárgyát, s tisztelt szép hitvesét, gróf Mikes asszonyt, s leányát Druσιánát, azóta Berzencei Ferencné, a szépet és bájjengésűt láthatám. Kancellárius Teleki vala az, akitől ennek az úrnak legelőbb hallám dicséreteit, míg aztán a közhír s levelei, s most már meglátása, tudatá velem, amit vártam. Lélek, tudomány, tapasztalás, szív és nagy tettek teszik őtet most tiszteletessé, feledhetlenné egykor.

Többet én senki beszédéből nem tanultam, mint a generális báró Vay Miklóséból, nem senki leveléből többet, mint a Cserei Miklóséból; s ítéletei felvilágosodottak, gondolkozása józan, érzése hív és szent. S Csereit Wesselényi Miklós, az atya, szeretetére, bizodalomára mindvégig méltónak találá, méltónak mások is, s egy időben közönségesen, de a mindenek szeretetét megnyerni olykor igen is könnyű, sokáig bírni nehéz, állandóan megtartani csaknem lehetetlen, elveszíteni némely

esetekben nem rút. Kiki maga szemével lát, s bármely szerényen gondolkozzunk magunk s tisztelttel mások felől, nekünk saját szemünk az a mérték, mellyel a dolgokat mérjük, s én sok dolog iránt egy vélekedésben lelem magamat Csereivel; s ha én lehetek ilyenben mellékcélzások nélkül, akarnám tudni, mért kell Csereit vádolnunk ezekért mellék célzásokkal. Cserei nagy tekintetben állott kancellárius Teleki s septemvir Vay előtt, s aki e kettőnek nagyon tetszhetett, nem lehet nem jó.

Cserei sok ideig aszesszora volt a királyi táblának Marosvásárhelyt. Azután a Háromszéknek nevezett fényes székelőföldi megyében főispáni hatalommal viselé gróf Nemesnek képét, s nagy dicsérettel végzé be némely nem kedvetlen, nehéz tárgyú biztosságot. Továbbad a guberniumhoz tétetett által tanácsosnak, míg végre, címét és fizetését megtartván, nyugalomba tért. Üres óráinak, mint hivatalaiban a klasszikusok voltak szerelmei, s Tacitust ő is fordítá, mint nálunk ócsai Balogh Péter zólyomi ispán.

Tihó, amint ugyan én mind a név, mind az egykor itt állott vár miatt hiszem, melynek római töredékei a kertet ékesítik, egykor Tihó (Tuhutum) vezérnek birtoka volt. A hely Zsibótól két órányira fekszik s a völgy a két hely közt nevezetes nemzetünk újabb történetében. A Nagy-Szamos Dész felől jöve, megkerüli a Tuburca hegyét, s ezt jobbra, Karika helységnek dombját pedig balra hagyja. Rákóczi a dombon sáncolá körül magát, hogy a felé közelítő haddal megütközni kénytelen ne legyen, míg Bercsényi a lengyel segéddel megérkezend. Embereivel megtömé a völgyet, feledvén, hogy ellensége egy keskeny és nehéz völgyön jöhet felé, s egy oláh pap ezeket a nyitva hagyott résnek igazítá. A győzők 1705. november 11-én, leginkább Rákóczinak személye ellen törekedének. Ez látá ezt, erdőknék vevé magát, ott balra csapott, által úsztatá lovával a Szamost s a Turbucának bevén útját, Kővár vidékén és Máramaroson keresztül ment Lengyelországba, honját soha többé meg nem látván.

Cserei Miklós fiával, Mihállyal s ennek piarista nevelőjével tegnap éjszakára visszatért Tihóra, de ma általjöve hozzánk, s estvefelé ismét hazament.

Mihelyt megérkezém, Wesselényi parancsola, adják tudtára Buczynak megérkezésemet; s ámbár Cserei monda, hogy a hírt eddig vette tőle Buczy, Wesselényi is elküldé hozzá emberét, őtet így holnap bizonyosan meg fogom látni.

11-dik esztendeje annak, hogy én Zsibót láttam, s olyankor láttam azt, midőn éppen befagyott, úgy hogy a lépéseink alatt leszakadozó sár miatt az öreg Wesselényivel nyeregben kelle megjárnom a kertet. De az én lelkem oly sokat lebege e nekem kedves helyeken, hogy ámbár itt azóta sok új épület költ, ámbár azóta a bokrok ligetekké vonakodtak fel, s az obeliszk, mely akkor magosan nyula ki a tömött apró surjánból, most csaknem láthatlanná változott el, előttem oly ismeretes vala minden, mintha itt kevés hónapok előtt vol-

tam volna. De a szobák! Elfogódott szívem. Siető lépésekkel menék keresztül azon kabinetben, mely azt a nagylelkű s nemes lelkű férfit reggeli 2 óráig velem beszélgetve látá a kandalló előtt, míg az a deli ifjú, ki most úgy fogada itt, mint anyja kegyességéből gazdája a háznak, akkor még csak 9 esztendő gyermek, nyájaskodva fetrenge atyjának lábai közt s a gyertya lecsorgó viaszából paprikákat tapasztgata, s gyermeki mulatsága közben is beszédemre felfülett, s olykor belészólt. A fal festése itt az ma is, amely akkor vala; dohányyszínű; s a bordűr arabeszkjei közt dohányylevelek: de nincs aki itt füstölge, megdőlve zöld maroquin dívánján. Megszoritám a hely új ura kezét, s kimenék azon kis kertcskébe, mely a bibliotéka pavilonjára vezet, hogy szabadabban lélegzelhessek. Wesselényi a reggelit a ház és a pavilon közt álló kert gyertyánernyőjébe parancsolá, s egy ideig ott olvasánk Kleistnek ódáját Farkasnak jelenlétében. A darabokat Wesselényi maga váltogatá, melyen örvendék, hogy ismerhessem ízlését. En egyedül a csatadalt kérem olvastatni, s Wesselényi deklamálá: Mit unserem Arm etc. s úgy deklamálá, ahogy azt kell: érezve, egészen érezve, a legkisebb vonásaiig érezve. Azután Berzsenyit kívánta elő s abból is olvasa néhány darabot; végre Horácot, a Nitsch magyarázatjaival. Oly jól töltvén a reggel óráit, ahogy jobban nem lehet, most az istállóba menénk.

A nagy istálló ménei a fedett iskolában teszik leckéiket. Ily szépségű lovakat látni s rajtok egy 20 esztendő ifjú férfit, e musculosus tagokkal, e lángoló orcákkal, e szikrázó szemekkel, s ily tanult lovaglót! Még nem elég, barátom; még tovább kell hallanod: ily szépségű lovakon, ily szépségű ifjú férfit, s azt az ifjú férfit, kit fél óra előtt Kleistot és Berzsenyit s Horácot annyi érzéssel deklamálta; azt az ifjú férfit, aki ötlet szerető anyja jelenlétében nem szolgál rettegéssel, hanem azzal a rettegéssel, melyet belé ennek a nagy asszonynak imádásig menő tisztelete sugall, lépni is alig mer, s aki az ő Patakiját még most is úgy szereti – ezt az ifjú férfit látni ezeken a királyi méneken –, barátom, mely öröm ez! Bal lábán még nem vala behegedve a seb, nadrága még mindig pántlikával vala összekötve: de az nem tartóztatá, hogy a legtüzesebb paripákra is reá ne üljön. Kifárasztá négyet, ötöt, s barriert szokeltete velök, olykor kettőt is. S most Pajzánját hozák elő. Egyik lóva sem hányt meg így, mint ez a szürke kancája; és ha Wesselényi nem volna ily tanult lovagló, le kellett volna repülnie e kimondhatatlan tűzű lóról. Midőn leszálla, bal térdén foltos vala a nadrág; oly erővel vette térdei közé a lovat, hogy vére keresztül serkedett a ruhán. Némely lovait a lovászmester, némelyiket a mi Farkasunk vevé jártatásba; egyet-kettőt az istálló cselédjei, nevezetesen egy megöregedett ember, kit Wesselényi Debrecen táján, mint forspontos fickót megszerete, idehoza s nagy lovaglóvá tevé. Egy kengyel nélkül víva meg az alatta ágaskodó paripákon.

A zsbói istálló aszerint érdemel bővebb előadást, mint a vásárhelyi s fehervári bibliotéka s a szebeni képgyűjtemény, mert ez úgy kevélysége Erdélynek és a nemzetnek, mint amazok.

A ménest Wesselényi Pál, a most élő Miklós nagyatyjának nagyatyja állítá 1660 táján, válogatott erdélyi kancákból, s a ménes már az ő idejében tekintetbe hozá magát.

István, rendek előlölője, fia Pálnak, látá a szerencsés kezdetet, s ménesét török és tatár kancák által nemesítettette.

Fiai, Ferenc és István, megosztóznak a ménessel, s István, a mi Miklósunk nagyatyja nápolyi ménékét hozata be, hogy a török faj magasb természetűvé váljon. Csakhamar látá, hogy a két faj nem illik együvé s valami így megkorcsosodék, kihányatá méneséből.

Most tehát generális Brentaniótól megvevé egy Galant nevű huszonnyolc esztendő mént, kétszáz aranyon, s tizennégy darab három évű csikáján. Ennek atyját akkor hozák által a Pyrenéeken, midőn IV. Károly Barcelonában spanyol királynak koronáztaték; s ez leve minden zsbói lovaknak, atyai vagy anyai ágon, törzsöké.

Istvánnak özvegye, báró Dániel Polyxéna még nagyobb fénybe hozá a ménest, mert a nemtelen lovaktól őrizkedett, a fajokat nagy gonddal megkülönböztette; a jegyzőkönyvet gonddal, érdemmel vitette, az ifjú lovakat költségesen nevelte, taníttatta. Tanult lovászmestereket véve szolgálatába, nevezetesen Grundelt, ki mestere volt a megholt Miklósnak, a lovaglásban.

Miklós, akkor kapitány a Bethlen huszárai közt, 1775-ben egy Monarch és egy Brillant nevű spanyol eredetű mént hozta, és egy törököt, a lengyel király istállójából.

Tovább, anyja halála után, 1776-ban gróf Halder Jánostól, Gorbón, egy Cicerót véve meg, mely Ferenc császárnak spanyol ménű, spanyol kancája lovai közül eredé.

1773-ban Hyam angol lójátékosztól egy négyesztendő Alexander nevű szürke mént vásárla. 1790-ben herceg Kaunitz Domonkostól egy Andalusó nevű spanyol mént, melyet a herceg atyja, a miniszter, egykor spanyol követ, hozta ki onnan.

Végre 1792-ben szerencsés vala szert tenni gróf Mikótól egy originális Müzir nevű arabsra.

A Monarch és Brillant maradéki nincsenek meg többé Zsibón. A mostani ménes törzsökéi ezek: 1. Galant vagy Brentanio, 2. a Hallertól vett Ciceró, 3. a Kaunitz Andalusója, 4. a Hyamtól vett Alexander, 5. a gróf Mikótól vett Müzir.

I. Brentano neme.

A második és harmadik Galant, Superbó, Daru, Amicó, Kakas, Kedves, Bucephal, Jupiter, a Daru Bucephal fia, Hannibál, Pajzán, Philosophus.

Wesselényi Istvánné Darut testvérének, báró Dániel Istvánnak adta el, s az egykor híres, most egészen elenyészett Dánieli Ménesnek atyja.

Bucephal, 1816-ban huszonnyolc esztendő va-

la. Háta horpadt, sárgás fakó, serénye fehér, s az még 1805-ben, midőn először láttam perpendiculáris lineában folyt le, mint valamely hosszú rojt, szinte térdéig; de az akkor hosszú sűrű serény, mely egykor fellebbenve egészen elfedé lovaglóját, most megritkult, megkurtult; nyaka hajlott. Iszonyú tüzével még harmincesztendő korában is megszégyeníté az ifjabbakat.

Philosoph, tizenhat markos; színe szürke, remekje a tanult lovaknak, miért a kevély nevet viseli. Wesselényinek kimért méltóságos lépései miatt ez vala legkedveltebbjeinek egyike.

Jupiter, barna, pej, szép, de fődíszé a hattyúnyak.

Hannibál, testvére Jupiternek, a Caesar leányától, a Kedves nevűtől.

Pajzán, szürke kanca. Tökéletesen kiiskolázott, oly úszó trappal bír, mozdulásai oly pattanósak, oly fáradhatatlan, hogy álmélkodások nélkül senki nem láthatja.

Amico, a megholt Miklós kedveltje, katonakorában. Nagy iskolájú. Bejárta Lengyelországot és Sziléziát, harmincadik esztendőben hala ki, s akkor is bénaság nélkül.

Kedves, tanultabb lovat ennél Zsibó még nem bírt. Miklós a maga nyolcad évű Miklósát ezen kezdé iskoláira tanítani. Kihalt 1813-ban.

II. Cicero neme.

Fiai a lángszín Caesar, az elsőbb, a Csinos, a courbettoló ifjabb Cicero, az ifjabb Caesar, az elsőbbnek fia, és ennek testvére Armidor, csukaszín szürke; és a szép Madár kanca, híres iskolásságáról is.

Caesar, az elsőbb; örök díszé Zsibónak, sőt az egész Erdélynek, s a külföldnek irigysége. Kihalt 1804-ben.

Scipio, Armidornak és Spagnolának fia; szép, mint atyja, de jóval nagyobb.

III. Andalusó neme.

Ifjabb Andalusó, Tüzes, Spagnuolo, Superbo, Ráró, Spagniola kanca.

Spagniola. Ez a szürke kanca nem látszott a cifrább lovak közé tartozni, de szép fiákat szült. Gróf Károlyi József 700 aranyat ígére érte, de Wesselényi azt szoros barátságok mellett is, istállójából ki nem eresztette.

IV. Alexander neme

Fox, Pitt Admirál, Ecüps, ifjabb Alexander s Fanny és Jenny. (Eclipsnek egy szép fiát, Bruce, én vettem ajándékban, 1816-ban.)

V. Müzer neme

Ennek fiai közül csak az egy Almanzor él; a többiek vagy el vannak adva, vagy elveszének. Csak tizennégy markos. Színe szürke. Neptun nem teremte szebbet s a Salamon idejéig felvitt kochlani ménés gyönyörködve nevezné fiának. Almanzor 1816-ban kehes volt, és ha az arabsfajú kancák tavasszal mént is nem szültek volna, most kiveszett volna a faj. Mert lánya a ménésben sok volt.

Felső Istálló, 1816

Superbo, Spagnolának fia. Zoroaster, Jupiter

fia. Jupiter (most gróf Bethlen Ádámnál), Armidor (most Bethlen Imrénél, Berkenyesen). Scipio, Armidor fia. Büszke, Büszke fia, Bucephal, Daru fia, kihalt. Tibár, Jupiter fia. Kakas, öreg Kakas fia, Andalusó, öreg Andalusó fia. Eclips, Alexander fia. Arioso, öreg Andalusó fia. Almanzor, Müzir fia. Daru, Bucephal fia. Philosoph, Pomposo fiai, mind ménék s balra annak, aki a fedett iskolából lép az istállóba.

Jobbra ezek állanak: General, Alexander, Mariandel, első nemzésű angol kanca. Lámpás, Alexander leánya. Pajzán, Kakas leánya (gróf Kendefi Ádámnál). Ráró, Tüzes fia, metszett (gróf Kendefinél). Batallador, Bucephal fia, Astéreon, Kedves fia. Oszkár, Daru fia. Caesareon, Jupiter fia.

Ezeket túl állott a ház asszonyának négy feketéje: Pajzán, Bujtos, Pajkos, Holló; és két hámos hermelinje: Kohó és Lizi.

A húsz mén, három kanca és egy metszett körül van Weiss Friedrich uhlánus volt hadnagy lovászmester felvigyázása alatt, s a lovaglókön kívül, nyolc legény és két fickó; s a hat hámosok körül azoknak kocsisaik.

Az alsóbb istálló tele van hasonlóul szép s már kitanult, vagy most tanuló lovakkal.

Az özvegy nem távozik el férje törvényétől, s az istállókat s méneseket általadá fiának.

Nincs ló Zsibón, melynek genealógiája tudva ne volna s a fajok tisztán tartatnak, hogy aki az öt faj különbségeit ismeri, mindenik lónál kitalálhatja, melyike mely nemből vette eredetét.

A lovak a Wesselényi címert, a rózsát tartó szírent viselik bal farokon, nem a név első betűjét.

De akik nem értenek lovakhoz, Erdélynek első istállóját nem hagyják gáncs nélkül; azt mondják, hogy apró lovakat termeszt. Való, amit mondanak, csakhogy a gáncs dicséret. Az angol fajt kivéven, kevés ló haladja meg a tizenöt markot, s magasságokat a 14 és 15 között kell keresni. Wesselényi paripákat akara nevelni, nem hámos lovakat; a paripák e mértéket kívánják, s a tizenöt markos hámiba is elég nagy. Sok erdélyi ménés azért veszti el érdemét, hogy ura nápolyi mént hozza be, némelyike még stíriait is, s korcsokat szaporítja. Wesselényi nem keveré össze az össze nem illő fajokat, s a szépséget fel nem áldozá a magas termetnek.

Miklós, a Miklós fia s egyetlen gyermeke, 1822. februárban méne ki együtt kapitány gróf Széchenyi István barátjával, a nagy Széchenyi Ferenc fiával Londonba és Párizsba s Angliából hozá Cato nevű sötétbarna, tizenöt marok és három hüvelyk magasságú ménét. Született az 1809-ben lord Stawelnél (General Studbook, II. k. 133. 1.). Atyja volt Sancho, anyja Gipsy. Gipsynek atyja Trumpator, ennek Conductor, ez unokája volt Matchimnak, Cadenak második unokája. Cade Godolphin arabs atyától származott. (I. k. 169. 1.). Sancho Gipsy anyja Herobtól és Snap leányától való, ki Childersnek volt unokája. (II. k. 342. 1.). Atyja Don

Quixot; ennek Highflíer volt anyja (I. k. 155. 1.); Don Quixot, Chaunters fia s Eclips unokája, volt. (I. k. 86. 1.).

25. LEVÉL

Engedd festenem Zsibót. Végy ólmot kezedbe s rajzold, amit elődbe adok, s a kép találva lesz. E gondomat érdemli a szép hely, érdemlik, akiket itt láttam.

Aki Tihóról jó, Zsibót egy keskeny völgy síkjában látja meg, magokat eléggé jól bíró lakosok házaikkal s egy eléggé szép tornyú kis templommal. A mezőváros felett nyugotnak egy déltől éjszak felé elnyúlt domb emelkedik s ezen áll a kastély, s ezen domb megett egy második, a família temetőjével, s ennek aljában a csűrrel, majorról. Túl e két dombon erdővel eltorzított nagy hegyek kelnek, s messze terjednek dél, nyugot és éjszak felé. A helységen innen a fácánok kertjét s a csikós kancák mezejét s gazdag szántott földeket látni szinte a Szamosig. A kastély kertje a nagy utcáig nyúl alá, hol az oszlopok s stakéták kerítik be. Az itt elmenő látja az üvegházat, egy nagy ásott tót az üvegház mellett, s a bokrokkal elborított meredek domboldalt e közt és a kastély közt kékelve láthatni. Az udvar itt tágas, hogy a bal pavilon mellől erre jöhessen le a vendég szekere, s itt megfordulhasson. Balra a nagy istálló, és ezzel egy fedél alatt, a fedett lovagló áll; jobbra pedig a kert kerítése, és az éjszakkéleti szegletben az a sok fedelű, régi kórház, melyben Zsibónak egykori urai laktak. Átellenben a tornáccal a kerítés és a nagy kapu. E soron a palota alatt egy kapu nyílik azoknak, kik a déli sor kapuján jöttek a belső udvarba. A keletre fekvő sor, mely valamint a déli és nyugoti felényivel alacsonyabb, mint az éjszaki, istállóknak szolgál, a déli szekér színeknek, a nyugoti pedig fel van töltve földdel, s kertecskének használtatik. E kertecskén a bibliotéka pavilonjába mennek. A kert két fala mellett olasz nyárfák vannak ültetve; maga a kert gyeppartiát csinál, s közepét egy gyertyánernyőcske foglalja el. A déli és keleti sor balusztrádok közé rejtje el igen alacsony zsindelyezetét, s így ezen nyugotival tökéletesen egyez.

A keleti sor mellett, Tihó felé, egész az éjszaki kerítés szegletéig nyúl a kert, mely midőn az udvarról lépünk belé, gyeppartiához viszen, hol egy szökőkút löveli sugarát, s teknőjében aranyhalakat nevel. Itt tekergő utak vezetnek le azon lapályos helyhez, hol az üvegház áll, és mellette egy hínárral teljes tó. A domboldal sok fenyővel van megtöltve, de amelyek növést hihető valamely vendég cselédje pipaszáznak vagdalta el, s így örökösén béna növésben fognak maradni. A bokor partiának gyönyörű játékaik vannak: szép grottája, ernyője, sugár obeliszkje s egy forrása, melyet alább bővebben fogok festeni.

Őnagysága itt terített asztalt az obeliszk szomszédjában, a domb bokrai alatt. Gyönyörű ebéd, mert a nap künn megmelegítette a levegőt; a szobában már érzeni lehet a szeptember közellétét. A kávé a szép csorgó mellett hozák fel. S még itt ülünk, midőn Buczynak szavát meghallánk, amint a domb oldalán lelépdele, Kornissal jöve felénk, s nekem öt Horácnak e szavaival adá által: Seribe tui gregis hunc, et fortem erede, bonumque. A szép csurgó mellett ért az este.

A kertész ezt a csorgót igen értelmesen ékesítette. Nagy piederstál tart egy medencét. A víz a piederstál aljából bugyog elő, s egyenes vonású csatornán fut a tó felé; a csatornát egy arasznyi gyepp szegte be. Emellett ülések állanak s az ülések mellett egymást érve lövellik fel sugártetőiket az olasz nyárok, összeegyeztve oly fákkal, melyek boglyákat eresztenek, hogy a homály setétebb legyen. Kedves az árny, kedves a víz csergése, kedvesen suhognak az olasz nyárok. A hold a maga teljes szent fényében tekint alá az egymást szeretőkre a fák suhogó tetői között. Oh, ha Zsibó fenn tartja emlékezetemet, emlegessen e kútfőnél valaha, ahol én Wesselényinét, az ifjú Wesselényit, Cserei Miklóst, Buczyt és gróf Kornis Mihályt láttam, s barátim előtt az öreg Wesselényinek képét festettem.

Gróf Kornis Mihály és Buczy Emil általjövénék Zsibóra, hogy nekem Erdélyben töltött utolsó napjaimat még edesebbé tegyék...

A kertben ülünk, a gyönyörű csorgó mellett s az öreg Wesselényi felől folya a szó. Én beszélek holmit nekik, amit hallottam magától a megholttól, s ott is másoktól, ahol ő nem örömet lakattott. De hogy van az, kiáltá Buczy, hogy az ily nagyságú ember életét valaki meg nem írja? Az ilyennek csak egy Plutarch kellene, s oly örömmel olvasnánk biográfiáját, mint az ő nagyjaiét. „Ha tudniillik oly szabadon lehetne írunk, mint Plutarch írhatta, felelék én. Nem képezed te, édes barátom, hány ízben kelle nekem csak Erdélyi leveleim alatt is megkapni tollamat, vagy kitörteni, amit már írtam, s nemcsak a rostát rettegven, hanem magokat is azokat, akik felől magasztalólag bár, szólani akarék. Láttam némelyiknek szerénysége lesz megbántva tömjénem által, némelyiket a tompaság és rosszindulat nyilának teszem ki; sok helyt azzal vádoltatom, hogy a mások bizodalmaival visszaéltem s hálátlan vagyok a vett jóért. Higgy nekem, okosabb osztályrészt nincs, mint hallgatni, vagy színünket kaméleonként változtatni; is fructus nunc est longe uberrimus.”

Terencnek ez a szava a lelkes és tüzes Buczyt kifakasztá. A probléma, úgymond, nem könnyű; de annak felfejtését rád bízom. Te ismerted Wesselényit s kevélykedel barátságával. Merd, amit kell. Kére Kornis is; s ki tagadjon meg nekik valamit? Imhol a kép; de lelkes nézőt kíván, mert óva van dolgozva.

Wesselényi Miklós, cs. k. kamarás és Középszolnokban a főispáni hivatal adminisztrátora,

született Zsibón, 1750. december 11-én, s meghalt ugyanott, 1809. október 25-én. Még nem vala hét esztendő, midőn atyját, Istvánt (fiát Istvánnak, a közép-szolnoki főispánnak, továbbad a kir. tábla, majd az erdélyi rendek előülőjének, kamarásnak és titkos belső tanácsosnak s az Erdély első gubernátora leányának, gróf Bánffy Katának) elvesztette. Anyja báró Dániel Polyxéna, Istvánnak gróf Pekry Polyxénától született leánya, kit Erdély művelt nemes lelkéről még ma is ismer.

Első nevelője Cornides Dániel vala, a későbbi historikus, kit Wesselényi István küldte ki a külföldre, hogy ott magát fiának további nevelésére készítse, s a mi Wesselényinknek ez leve minden szerencsétlensége, veszedelme. Aki tanul, nem mindig alkalmas mást tanítani. A fényes ház egyetlen gyermeke, magára hagyva, nem tanult, hanem parancsolgata, s lelke azok körül, kik kéjeit nem teljesíték, elmérgesedett. (A fentebb iskolák miatt most már Kolozsvárra vivék által, s anyja Deáki Pál prédikátor gondjaira bízta, hol az ifjú Wesselényit éppen az a szerencsétlenség érte, mely Cornidesnek kezei alatt érte volt: ez is csak a maga dolgaihoz látott s nem gondolt vele, akármit csinál a gyermekember. Azonban nem tagadhatni, hogy a szertelen élesség, mely neki egész életében kínzója volt, már meg vala véreben: örökségül kapa azt anyjától, ki minden tiszteletes, sőt csudálatraméltó tulajdonai mellett, szenvedhetetlenségig éles volt. Nevelte szerencsétlenségét, hogy, vele katonai szolgálatokat vétetének, hogy még inkább megerősödjék e gyengeségében. E hibáját semmi igyekezet, semmi filozófia, semmi magára vont kedvetlenségek nem olthatták el, de menti példás erkölce, nemes gondolkodása, szánakodó szíve, az üldözöttek pártfogása, igazmondósága, hibáinak nemes megvallása, a vagyon semmibe hajtása csaknem a tékozlásig, az érdem becsülése, még ha azt ellenségében találta is, nagysága kevélység nélkül, s nemes leereszkedése alacsony-ság és hamiskodás nélkül, nemesített honszerelme, mellyel a Wesselényiek, mint örökükkel dicsekedhetnek.

A deák, német, francia nyelveket tudta, a magyaron csinosan beszélt, kellemmel írt. Ifjabb esztendeiben a harántsípót és a violint ügyesen játszotta, s úgy lovaglott még utolsó esztendeiben is, mint Európának egyik első lovaglója. Nem mások után mondom ezt. Négy esztendővel halála előtt láttam ifjabb Andalusóján s a neki kedves Philosophon. Hősi kellemmel ülte paripáját a legteltjesb nyugalomban, míg a ló alatta tüzet, lángokat lihege.

Tizenhét esztendő korában kezdé a katonai szolgálatot az akkor Bethlen, továbbá Barkó, később Stipsics neveket viselő magyar lovasok közt. Galíciának elfoglalásakor, 1772-ben, már mint kapitány szolgálta, s csapataival, s bizonyos számú gyalogsággal Bukovinába küldetett. Embereit ott zaklatgatá, olykor holdvilágnál is megfuvatá nekik a trombitát, s gyakorlásokat tétete velők. El-

lenben hópénzőket pótolta, a zsibói fábrikából nekik esztendőnként új öltözeteket varrata, maga tanítgatá legszilajabb lovaikat. Hópénzét egy gyermekekkel elterhelt tisztársának ajándékozta, valakinek segédjére szüksége volt, azon nagy lélekkel segíté, strázsamesterének holtiglan élelmet ada.

II. József ismerte érdemeit, s tudományos műveltségéről elhíresedett anyját, Erdélyben járván, meglátogatá s ettől Galíciában szolgáló fiához levelet kívánt, s azt ennek anyja köszöntése mellett maga adta meg. A gyakorlatban Wesselényinek csapatja úgy viselé magát, hogy a császár azt nem tekinthető javallás nélkül, s bizonyossá tevő ötöt, hogy királyi kegyeire számot tarthat.

A ház egyetlen fia nőtelenül nem maradhatta s Wesselényi oly szerencsésen tevő a választást, hogy még szerencsésebben nem lehete. Referendarius Cserei Farkasnak Heléna leánya volt az, ki őt szépsége és lelke által édes láncokba voná. A menyegző 1777-ben mene véghez, s hitvesét a sziléziai táborba vitte el. (Ez a tiszteletreméltó asszony nemcsak hitvese vala neki, hanem védangyala is s tanácslója és tanítója. Hová fogták volna őtet ragadozni megszelídíthetetlen indulatai, ha ez a nagy asszony nem bírt volna elég lélekkel elcsendesíteni oroszláni tüzet!)

Ki vala adva a parancs, hogy a tisztek hitveseiket küldjék vissza. Wesselényi késett, s az oberster, kivel kiskedes tekintetekre nézve különben sem állta jól, ezt emlékezteté. Ez viszont az oberstert emlékezteté, hogy katonai parancsok nem ágyban fekvé szoktak adatni. Mindketten tűzbe jövének és ha mások nem futának vala össze, meg volt volna téve, aminek megtevé lenni nem kellett. Wesselényi elunta obersterének aggatóságait s egyedül oberstere által nem sajnálva, elhagyá a szolgálatot; mert imádott hitvesétől semmi tekintetek miatt nem akara külön lenni.

Most ménésének nemesítésén foglalatoskodott leginkább. Szomszéd barátjától megvevé a már említett Cicerót. Nyolc nap múlva a lovon kiüté magát a kolera s kivilágosodék, hogy a ló Gorbón is hibásnak tudatott Wesselényi, ki irtózta az ily alacsony tettet, megelégedék a baj átizenésével. De a szomszéd azonfelül szolgálatjába fogadá a zsibói lovászmestert, ki szolgálatját hír nélkül hagyá el. Kevés idő múlva egy lovásza fogadtatott fel ott ismét, anélkül, hogy az eleresztetett volna. Wesselényi visszakíváná a lovászt és a külföldről költségesen szerzett lovászmestert. Azt felelék, hogy ott nincsenek és nem is voltak. Másodszori levelének sem vala sikere. Ez tűzbe hozá. Négy-száz embert felparancsola jószágaiból, maga mellé vette huszonnégy udvari hajdúit, paripára ült, s 1781. október 16-án, őket Gorbó alá vezeté.

Haller s a magokat vétkeseknek ismerő lovászmester és lovász megszaladának, s Wesselényi a vezetéken hozott triumphális paripára, minthogy a Gorbó urát meg nem kaphatá, a ház kancellistáját ülteté fel. Az volt volna minden bosszúja, ha szomszédját kaphatta volna meg, hogy azt így

hozza Zsibóra, megvendégelje s barátságosan ha-
zaeressze.

A megfutamlott panaszt teve a kormányzék-
nél s ez kiküldé gróf Kemény Farkast, hogy a
megtámadót békéltesse össze. De Hallert oly ré-
mülés foglalta el, hogy a kiküldött biztost be nem
vára, s azért nem, hogy a rendelés ne teljesíthet-
sék, sőt megújítja panaszát, s a per a kir. tábla előtt
elkezdődött.

Wesselényi két esztendei házifogságra ítélte-
tett, a kormányzék azt esztendeire szállította le.
De a házifogság tyrolisává változtatott, mégpedig
határozatlan időre.

Wesselényi gondolatlanul az erdőkbe vonult.
Eszerint személyes leírása széjjelhordoztatott
helységről helysére az egész országban. Végre
megígérte, hogy magát a kormányzéknek Sze-
benben által fogja adni.

Midőn ezen útja alatt Radnót körül Dátoson
meghála, a savoyi dragonyosoknak egy százada
hajnal előtt körül fogá a házat, s Wesselényi vasra
verve Vásárhelyre vitetett. Néhány hetekig tar-
tózttatván itt, 1785. március 13-án útnak indítta-
tott.

Hitvese Kolozsvárt, a Zöldfa fogadóban véve
búcsút férjétől, beteg kislányával, A beteg gyer-
mek és az azon hónapban született fiú, nemsokára
azután megholtanak. A zsibói temetőnek falában
az itt következő emlékirást kevés szem fogja ned-
vesülés nélkül olvasni:

Stephanus natus 1778. 14. maji; obiit 1782. 24 maji.
Franciscus natus 1779. 26. apr.; obiit 1782. 21. dec.
Polyxena natus 1780. 8. april; obiit 1785. 17. mart.
Adam natus 1781. 21. maji; obiit 1782. 7. maji.
Susanna natus 1783. 2. mart.; obiit 1785. 22. maji; Paulus
natus 1785. 16. mart.; obiit 1785. 4. maji.

LUGE VIATOR,

Lacrimasque parentum fletibus admisce. Eu-
domum nuper suavissimis prolibus florentem
universam concidisse ceruit

Parens Nicolaus Wesselényi Liber Baro de
Hadad sedibus natalibus extonis
procul luget;

Mater Heléna Csereia de Nagy Ajta domi
tacito dolore contabescit.

Luge Viator atque ut lugubris domus ruinae
proxima

aliquando laete consurgat.

Numen Opt. Max. comprecare.

MDCCLXXXVII.

A kufsteini fogság Wesselényinek azon főfájást
okozá, melyben aztán mindvégiglen kínlódott. De
ő ott sokat tanult, s hihető, ott ismerkedett meg
Montesquieu munkáival, melyeket azóta a báró-
néval mindhaláláig olvasának. A bárónő ki vala
vetkeztetve férje jószágainak birtokából, s annak
kormányzása Wesselényi sógorának, B. B. Gy-nak
adatott által. A példás asszony nagy lélekkel tűrte
szenvedéseit, s mindent elkövete, hogy férje visz-
szanyerhesse szabadságát.

Szabadsága 1789. december 15-én, négy eszten-
dő és kilenc hónap múlva adatott meg. A két hó-
nap múlva azután meghalt császár ötet magához
hivatá, visszaadatá kamarási kulcsát, s egy szabad
sereg felállításával kínálá meg. Wesselényi nyuga-
lomra vágyott.

Hitvese ki vala vetkeztetve férje jószágainak
birtokából, míg férje fogva tartatott, s az neki csak
most adaték vissza. Midőn Wesselényi most hit-
vesével együtt megérkezék, egyenesen istállójába
ment. Arnico kedves lova nyerítve idvezlé urát.
„Rám ismert – kiáltá örvendezve –, mint az eb a
hazatért Ulyssre!” Kihozatá a lovat, s az, ámbár
rajta öt év óta nem vala nyereg, minden iskoláit
hiba nélkül csinálta. „Ah – kiálta ismét Wesselényi
–, te engem megbékéltetsz sorsommal!”

Kevés napok múlva azután átküldé Hallerhez,
hogy ha neheztelés nélkül fogadhatja, látogatásá-
ra lehessen. Megújult barátságok s a gróf haláláig
fel nem bontva tartott.

A féktelen, lángokra lobbanó, de legnemesebb
lelkű ember kevésység nélkül vallá vétkesnek ma-
gát számos vendégei közt az én jelenlétemben,
úgy mint, aki más polgári nyugalmában meghá-
boríta. De úgy gondolám, aki tudva ad el több
ezeren s barátjának, hibás lovat; aki a más szöke-
vényeit befogadja; aki eltagadja, amit tagadni nem
lehet és nem kell: az csaknem annyit szenvedé,
látván ennek s hitvesének szenvedéseit, mint
ezek. Keservesen lakola azért, hogy neki baja nem
volt.

Wesselényinek sok hasznát lehetett volna ven-
ni. Midőn 1791-ben a mostani gubernium beikta-
tott e méltóságába, fegyveres nemesség seregle
össze minden megyékből és székekből, s ezeknek
Wesselényi tétetett vezérekké. A sereg egy napi
gyakorlat után csudákat tett, s kimutatta, mit tehet
ez a szép tűzű nemzet az ily lelkű vezér alatt.

Az 1791-ben Kocsi János alatt felállott erdélyi
magyar játszó társaság sokat keresett volt, de a ját-
szók gondolatlan költsékek miatt annyira jutott,
hogy senki sem ígérhetett nekik egyebet, mint el-
osztatást. Wesselényi pártjokra költ, s az 1794.
diéta 55. ülésében érdekükben előterjesztést teve.
Ezen előadás után a rendek kiküldték Fricsi Feke-
te Ferenc urat, aszesszorát a királyi táblának, hogy
készítene plánumot s mikor az megvala, a teljesí-
tést báró Wesselényi Miklós, gróf Bethlen Farkas
és Teleki Ferenc urakra bízták.

A dolog nem mehete, amint illet, mert a társa-
ságnak nem vala elég pénze, nem vala hitele. Ko-
csitól tehát elvétetett a kormány, s általtétetett
gróf Teleki Lajos rendek előlülőjére s Wesselényi-
re. Így mene a szín igazgatása, s végre az annyira
eladósodott, hogy már ruházatait s dekorációit is
el akarák a hitelezők foglalni, Teleki lemonda a
felvigyázásról.

Wesselényi látá, hogy áldozat nélkül a dolog
elsüllyed, s legelsőbbben 5000 frtot lefizet a hitele-
zőknek, azután a társaságnak új alkotmányt ad, a
játzókat maga szegődted be, s azt hagyja, hogy

télen által Kolozsvárott, nyárbán Szegeden és Debrecenben játszanak. Még úgy is sok bajjal kelle megvívnia. Voltak, akik a társaság tagjait össze akarták veszteni egymással, hogy az elenyésszen, s idegenek léphessenek be. De Wesselényi elosztatá a ködöket s 20 000 forint áldozatot tévén érte, annak örök statora lett.

Így vitte ez a nagy ember a színnek nemcsak költséges, hanem alkalmatlan igazgatását is, de végre a társaság rajt ereszte, s egyik fele Ernyi Miklósnak vezérlése alatt Szegeden és Debrecenben telepedett meg, s azt Wesselényi Pest vármegyének oltalma alá ajánlá; a másik fele tovább is télben Kolozsvárott, nyárbán Debrecenben játszott s most is játszik, noha most, amit Wesselényinek haláláig nem mertek, idegen játékok által gyengítve.

Az 1794-ki diétán követségét viselte, még pedig fényesen és ragyogva, azon vármegyének, melyben Zsibó fekszik, 1806. pedig júliusban főispán székébe üle be, mint annak adminisztrátora. E kineveztetés előtt kevés hónapokkal lármás története vala a főispánnal (gróf Haller Zsigmond) a közgyűlésben. Wesselényi három előterjesztést tett vala: 1. hogy a rabok tartása iránt hozassanak jobb rendelkezések; 2. hogy egy perceptor özvegye és árvái ajánltassanak a kormányzéseknek; 3. hogy itt is, mint a dicasteriumoknál, az előforduló íráskosztassanak szakokra, s referensek által terjesztessenek a gyűlés elébe. Azonban midőn másnap a jegyzőkönyv felolvastaték, a tegnapi előterjesztések el valának mellőzve s Wesselényi sürgeté bejegyzésüket. A főispán nem akará engedni s odahagyá a gyűlést. Ez utána mene, nyugalomban, hogy visszahozhassa. Haller tüzes lett s így az lett Wesselényi is. A lármára sokan becsődültek, s erőszakhoz láttak. Hatfaludi Ferenc viceispán, most királyi táblai aszesszor, hozta őket csendességbe. A panasz a kormányzék elébe vitetett. Melyik fél vala a vétkes, mutatja Wesselényinek a főispáni székbe lépése.

Az árvák dolga soha buzgóbb pártfogóra nem talált. Rettenetes, sőt bosszús gyűlölője a gyámok szokott ravaszkodásainak, ezeket szorosan számoltatá a gyermekeknek nemcsak jószágaiért, hanem nevelésükért is.

Az igazság alatta semmi mesterkedések által nem nyomathatott el. Dicső panasz vala ellene, hogy előlülése alatt barátjai s atyjafiai vesztek el legtöbbször kereseteiket. A nemesi elsőségeket híven tisztelé, de mindent kötelességeire szorított. Az adózó népnek atyja, barátja, védelme, jóltevője volt. Az ily tisztviselőt minden tiszteli, de sokan gyűlölök.

Fizetését a raboknak ajándékozá. Kevélyebb volt, minthogy magának ingyen dolgoztatott volna és hogy azt, azok se tegyék, kiknek a sors nem kedveze, gazdagon segélé, akiknek a segédre szükségük volt.

Hevessége az előlülői székbe soha sem kíséré, soha ott ki nem pattant, noha gyakran ingerelte-

ték, s óhajtatott, hogy kipattanjon. Kímélettel vala mások iránt; a megbotlottakat meginté, megfeddé, s ahol fejeskedést találá, hangosan; de soha boszút, nyilván vagy alattomban nem forralt.

Erdélyország generálisának hármát mutat be választás végett. A számba Wesselényi 1790-ben bement, 1809-ben nem. Az elmellőzés fájt a maga becsét ismerőnek.

Az országgyűlés eloszlott júliusban. Wesselényi is elhagyá Kolozsvárt, s hazatért, hogy a felkelést végrehajtassa. A megye e gondot 4 férfira bízá, kik közül 3, Wesselényinek egykor kedveltjei, mintegy összebeszélve törtek ellene, a 4-ik tántoríthatatlan maradt. Wesselényi úgy hitte, hogy ezek akarva csinálják a zavart, s jelentést teve a kormányzéknek, hogy mivel ő, igen terhes betegsége miatt, a cimborával nem bír, a kormányzék tenne rendelkezéseket, hogy a közügy ne szenvedjen. Méltóságos Csédő úr kiküldetett, s ez meghagyá a viceispánnak, hogy az adminisztrátor felgyógyulásáig a dolgot felelet terhe alatt kormányozza.

Ennyi tulajdonokon kívül azzal is bírt, hogy Erdély őt nézé legelső szőlőjének. Nem rettegven, nem remélven, nem óhajtván semmit s soha nem szóla lelke sugallása ellen. S utálta a félszegeskedőket, kik a két ellenfél közt habozván, nem veszik észre, mely neveltségek, midőn végre maguk sem tudják, mely helyt állanak, s okosságnak látszó nem okosságok, mely mindig a szerencsétlennékké. Beszédét a gyorsírók utána írák, azon szerint, ahogy azokat előre készület nélkül mondani szokta volt. Azok lelket ragadák meg, ha olvastatnak is. Egy felolvasott, igen nagy gonddal készült beszédre ő akara felelni: „Ékesen szólani nem tudok, úgymond, de azt nem igen sajnálom; az igazságnak nincs szüksége piperékre...” Egy nem nemes, de nemességet érdemlő ember mellett szóla. Ellenkezője vitatá állításait s a címereket főná beszédébe. Wesselényi időt akara neki engedni, hogy tüzből magához térhessen, s szinte Arthúrig s az ő kerek asztaláig tére fel; de az sem használt, sőt azt nyeré, hogy az ennek indulatosságát hordá elő s fogságát érinté meg gyengéden, nemhogy az Wesselényinek ne fájjon, hanem, hogy maga ne láttassék annak, aminek találatni pirult. Wesselényi azon nyugalomban, mellyel ágaskodó lovain ülni szokott volt, felfogta a szót; megismeré amivel vádoltatott, tüzet, mely igen gyakran igen messzire ragadozza s fogadta, hogy az ily pillanatokban emlékezni fog az intésről. De, úgymond, nem egyedül a féketlen tűz kap el bennünket a jótól, vannak egyéb indulatok is, amik éppen azt cselekszik, s elébe rakta az egész hosszú litániát. Ha viszont ő urasága is úgy találná, hogy ezeknek egyike, vagy másika neki is csinál bajt, emlékezzék szavára s kövesse példáját. Amint ez megszűnt szólani s a másik hallgatva maradt, óbester Barcsay kele fel. „Wesselényi, úgymond, nem állá meg szavát”, s elhallgatott. Wesselényi fellobbant s várta, mi következhetik. „Igenis, monda Barcsay; mert soha még ember az igazat

szebben, lelkesebben nem védelmezte.

Házi életének a tudományos dolgozások is adának örömet. Ilyen Attila, s Hippias és Hipparchus, Fessler után; Regulus, Collinból fordítva s eredeti tragédiája; „Wesselényi a nádor.” Hallernek verseit különösen kedvelé s két ódait.

Által tévé magyarra. Ímhol például egy-két sora:

*A te tüzed tölti a nagyobb lelkeket,
Mesterséget tanítsz, tanítsa mestereket;
Általad tartja fel magát az erkölcs is,
Tégedet távolról követ még a bölcs is.
S merőn nézvé a csillagok számára
Rád gondja, nem azok csuda forgására.*

*Oh, ha az emberek szemei látnának,
És valóságodnak mélyére hatnának,
Szemfényvesztő tüze az indulatoknak!
Mely kicsinnyé lennél te mindjárt azoknak.*

Főgondja fiának nevelése vala. Előbb ehhez Tőkés Mihály urat vette; az vala szándéka, hogy fiát ez vezérelje keresztül minden iskoláin s ezt idővel ez és maga ő vezessék ki a külföldre. Hogy a cél elérthessék, előbb a nevelőt küldé utazni Német- és Franciaországba; de midőn Tőkés onnan 1808-ban visszajöve, a szándék változást szenvedé, s helyébe Pataki Mózes úr lépett, kinél húbb barátot s elkészültebb nevelőt akár a tanulást tekintjük, akár a gondolkodás és mód nemességét, Wesselényi a maga egyetlen gyermekének nem adhatta. Szerette emlegetni előtte azon amerikus mondatát, melyet Franklin ismertete meg s éreztette a gyermekkel, mily rút, midőn a születéssel nem dicsekedhető haladja meg a porphyrogenitusokat, és akik magokat ilyeneknek hiszik. Akarta, hogy a gyermek dicséressék, de lángokba lobbant, ha valaki hízelkedett neki.

A hétesztendő gyermek atyjától véve leckéket a lovaglásban. Elhordá ezt a gyűlésekre s ezeknek egyikén, minekelőtte a főispán még bejött, a gyermeknek egy beszédet kellé tartani a rendekhez. (Oh az én barátom nemcsak ezt tévé! Képzeld, 14 esztendő korában egy maga által készített prédikációt elmonda a zsibói templomban. Anyja jelen volt s úgy sírt; de az öreg pap sírt megszűnés nélkül; emberei pedig a templom előtt össze meg öszszecsókolák önagyságát a méltóságos tisztelendő úrfit.) Serdülvén 1809. március 23-án, atya és fiú, az mint megyéje felköltjeinek vezére, a tizenhárom esztendő gyermek (született 1796. december utolsóján), mint atyjának segédje s a seregnek kapitánya, Károlyba menének, s a gyermektiszt ott a nádor királyfi s a szatmári rendek előtt gyakoroltatá atyjának seregét. A nádor és minden jelen voltak álmélkodának a gyermek férfin, s Wesselényi és fia a királyfi asztalánál ebédeltek. E történet reám nézve igen nagy következtetés volt: egy episztolát írtam az ifjú Wesselényihez, mely felébreszté bennem a rég óta szunynyadó poétai géniust.

Wesselényit csakhamar azután, hogy az ország gyűlése (1809. júliusban) oszlék, elővéve veszedelmes reumája, melyhez később az ínhideg járult. Nem vala alkalmas a nehéz időben beteg erővel vinni a dolgokat s úgy hívé, a zavart némelyek akarva csinálják. Egykori kedveltjei közül hárman lelőkéek alakjaikat; a negyedik tántoríthatatlan marada hűségében. Magához hivatá azt, aki neki örökre leköteltethetett barátja volt s ez nem jött. E bánások a nagy ember lelkét szertelenül meghatták, mert az olyanoknak, akik nem képesek rútat tenni, a rút inkább fáj. A nyavalya veszedelmesebb leve s végre eloltá életét. Az örök halára leköteltethetett csak most jelene meg, de a megholthoz nem mere közelíteni, vallást tévé, hogy arra magában nem lel erőt. De nagylelkű özvegye bántására mind tettel, mind szúrós levelekben, arra lelt.

Némely kis ember nem tűrheti, hogy kicsiny s addig hunyázkodik a nagyok körül, míg azok ötet magokhoz felvonják. De minekutána oda feljutott, magát mindaddig semminek tekintti, míg azt, aki minden volt, semmivé nem teheti s akit ez a gyalázatos vágyás elfoglal, annak minden szer szabados, mely célra vezet. Hány példait látjuk ennek. Megkéré tehát a kormányshéket, tenne rendelést, hogy a közügy ne szenvedjen. E keserítések közt lepte meg a halál. Azt az egész Erdély azt minden jók kesergék s soká fogják kesergeni. De az ily embereknek emlékek is jótét s példájok elhalások után is oktató, gyullasztó.

Képe a Neidl rezén, Wagnernek pasztele után, híven el van találva. Erős alkotású, zömök testű, barna hajú és szemű deli férfiú volt, kinek szava, tekintete, mozdulása mutatá mind a nagy embert, mind a nagy urat (eltelve nemességgel, méltósággal. Ezek voltak minden cselekedeteinek bélyegei, még hibáiban is s az alacsonyság óhosszá semmi alakjában nem fért. Barátjai úgy hiszik, hogy epigrammom igaz képét adja:

*Kétled-e, hogy lelkiünk jár, vándorol? Ott fenn Cato
S lágy szívű Brutus, itt Wesselényi valék.
Erdély, szüntessed sírásidat: él fiam, él nóm:
S díszedet egy jobb kor újra megadja Zsibó.*

26. LEVÉL

Két napja már, hogy itt mulatok s vártam, hogy az én barátom, aki ismeri tiszteletemet az ő atyja iránt, és aki régóta tanácskozik velem, mint kelljen azt a dombot, melyen a temetőkápolna áll, ültetések s egy szép épület által felékesíteni, önmagától viszen fel oda, s minthogy ő nem hitt engem, én hittam őtet. Minden szó nélkül vive oda, amint a helyhez érénk, némán nyúlt el a gyepen s magamat hagyta menni. Tiltsd el magadtól azt a gondolatot, barátom, hogy ez az ő elnémulása, hogy ez az ő elnyúlása alakos fájdalom volt. A 20 esztendő ifjú másként érez, mint akinek lelkét a

hosszas és nagy szenvedések már eltompították, s képzelj a Wesselényi tűzlelkét, képzelj, mennyit veszte ő annak halála által, aki neki nemcsak nevezője, hanem nevelője, s legbensőbb barátja is volt, s meg fogod vallani, hogy érzése való érzés lehete, ha az ily másnál alakoskodásnak tetszhetnék is. Nincs az ő lelkében redő, s aminek ő látszik, ő valóban az.

A kápolna tele van, úgyhogy midőn Wesselényi meghala, új sírt kellé ásni a kápolna előtt oly szándékkal, hogy ez az új sír idővel a kitoldott kápolnába essék. S oly bőven hagyák, hogy a báróné halálakor egy kész helyet találhasson férje koporsója mellett. Egy meg sem álmódott történet ezt az ürességet másnak foglaltatá el.

Pataki Mózes az én Wesselényimet 10-ik esztendeje óta nevelé előbb a háznál, majd Kolozsvárott. Szeretetre méltóbb párt, mint ő vala ifjú barátjával, nem láthatni. Tanult Pataki, de tanított is, s minden dicsősége az volt, hogy ily fiat fog adhatni Erdélynek; úgy hitte, hogy ha magából kevesebbet csinálанд is, feloszlott szorgalma s gondjai miatt, mint különben csinálhatott volna, nyerni fog Erdély, hogy Wesselényiből többet tevé. A legnagyobb bölcseséggel folytatá össze személyében a barátot és nevelőt, a tanítót és a társat, úgyhogy sem a tanító s nevelő nem felejté soha, hogy ő társ és barát egyszersmind s a Wesselényi személyének és születésének is tartozik valamivel, sem a társ és barát, nem soha, hogy ő tanító és nevelő is s Wesselényi is tartozik viszont neki. Együtt látni a kettőt egy asszonynak ítélete szerint, kit ismertek, annyi volt, mint Carloszt látni és a szeretetreméltó érettebb Pózát. Vezeté ez amazt s amazt ezt, s mint Wesselényi vezeti lovát szelíd bölcsességgel: úgy vezeté az én kedves barátomat az én másik kedves barátom a legnemesb bizalommal, mert tudta, hogy Wesselényi bizodalmat érdemel. Midőn 1814-ben együtt valánk Bécsben, egy valaki megszólítá Patakit, hogy tanítványát tartaná szorosban. Uram, felele ennek Pataki kevély örömmel, mi ketten ismerjük egymást. S hogy Pataki nem csalatkozott meg, bizonyosságok szuperintendens Kis úrtól s más barátimtól vett leveleim, melyek Wesselényi felől éppen úgy szólanak, mint én szólok hozzád.

Tíz hét múlva azután, hogy Wesselényi és Pataki velencei útjukban hozzám kikerülének és elmentenek tőlem, Döbrentei azt a hírt küldé, hogy Patakit egy tüdőgyulladás megölte. Wesselényinek bánatja határtalan volt. Engedelmet nyert anyjától, hogy e második atyját, atyja mellé temethesse s a test Kolozsvárról ide hozatott s Wesselényinek koporsója mellé letetett. E két szeretett barátom sírboltja felett állék meg s ide szólítám a nemes Philopatort. S a páratlan ifjú érezheté, érzé, hogy őtet annyira szeretem, mint nem senkit.

Cserei Miklós tegnap második ízben jöve által, amint mind szívem, mind hiúságom akarja velem elhitetni, én miattam, s én érzettem mit kíván tőlem megbecsülhetetlen figyelme, mit a jobb em-

berek közt ismeretes rend: de Zsibóról magamat kívájnóm lehetetlen volt; csak levél által köszöném meg barátságát s cselédem körül tett gondjait, kit Hidalmásról magához hozata s nekem által küldé. Ha siető útja nem volna, ma csakugyan általmenénk vala hozzá, s így magam előtt durvaságom miatt mentve vagyok, s nála, úgy hiszem azt, még inkább mentve leszek.

Ember ment Cserei Farkashoz is.

Reggeleink minden nap egyenlően folytak el, előbb a kis kert ernyőjében, azután az istállóban. Az ernyő oly szűk, hogy abban Farkasnak, ki közöttünk legifjabb, csak állani lehete. Buczy örömet szól, s az az ember, kinek mindig van mit mondania. Mint irigylem szerencsáját, hogy amit olvasott, amit olvasása közben megszeretett, azt szóról-szóra el is tudja mondani!...

Mint irigylem szerencsáját, hogy amit olvasott, amit olvasása közben megszeretett, az szóról-szóra el is tudja mondani! – írni és szólani szebben kívált deákul, mint gróf Teleki József és Biharnak követje Domokos Lajos, s ki szólott szerencsétlenebbül? Az utolsó egy bihari gyűlésben s egy igen könnyű előadása alatt úgy összezavará magát, hogy el kelle hallgatnia. Buczy azoknak számokba valóké-e, kik csak az egyik nemhez szerencsések, nem merném meghatározni: de bár azok, akik írnak, ennyit olvastunk volna, annyit tudnánk mint ő.

Az ő Kornisa csak barátja neki, nem tanítványa is: Buczy ennek testvéröccsét s húgát neveli; de az ő társalkodása a szeretetreméltó ifjúnak, ki érzi, hogy lelketlen nevelői miatt hátrább marada, mint öccse fog, sokat használ, és bizonyosan mind ki fogja pótolni, amit iskoláiban talán elmulasztott. Valóban, édes barátom, gróf Kornis Mihály méltó vala azon ajánlásra, melyet felőle Buczy tevé nekem, s én, aki az ő atyja s anyja iránt nagy tisztelettel viseltetem, örvendek, hogy ennek a nagy-lelkű asszonynak ilyen fia, hogy Teleki Károlynak ilyen unokája van. Kornis és a nálánál 3 esztendővel ifjabb Gyulay Wesselényi után a szeretetre méltóbb gyermekei az Erdély fényes házainak azok közt, akikkel ez utam alatt megismerkedem.

Holnap elhagyom Zsibót, s Wesselényi és Farkas, Kornis és Buczy elkísérnek Hadadig. Wesselényi a nagy istállóból kihozata néhány lovait az udvarra, hogy örömem lehessen őket még egyszer látni. A 28 esztendő horpadt hátú Bucephalus még ifjúnak mutatá magát. Kihozák Jupitert is, s a szép már csaknem fehér Armidort, az öreg Wesselényi egykori kevélységét; mert ez s a mellette állott ifjú Caesar, a Zsibó lovai közt az idős Cesarhoz leginkább hasonlítottak. Kihozá Almanzort is, melynek én adom az arany almát. A lovak közt ez az igazi Antinus.

S most az alsóbb istálló lovai közül hozának ki 18-at egyszerre, féken. Mely mozgás, mely szökdelletek, mely nyerítés! Wesselényi nekem fordul s hatalmat ada, hogy válasszak. Ezt én másszor első szavára tettem volna: az ily gazdag embertől

egy lovat venni el annyi, mint tőlem egy könyvet; s én ne érezzem-e, hogy nekem nagy ok a kevélykedhetésre, hogy egy Wesselényi lován lovagolok, hogy azt mondhatom, hogy az neki ajándéka, de most minekutána ő ez idén a sok eső miatt közel 100 ezerig szenvedte kárt lovaiban, azt semmiképp nem tevém. Úgy én választok neked, monda s inte a lovásznak, hogy azt a piros Courteaut hozná elő. „Ez a te növéseidhez leginkább illik; nem nagy, de az általad szeretett Almanzornál nem kisebb. De minekelőtte kiadnám kezemből, hadd legyen az az örömem, hogy még egyszer ráülhessek” monda, s ráült s néhány keringést, néhány szökést teve vele. A ló gyönyörű s méltó fia Zsibónak. Edipsz-nek fia egy török anyától. Orra lámpásos, jobbik hátulsó lába fehér; legfőbb dísze a hattyúnyak, a vékony láb, a széles szügy, hosszú test — bonum ex integra causa, malum ex quolibet defectu. De angol nevet neki, mert eddig a török anyától török Csapuk nevet visele. Én a Bruce, Hutchinson és Wilson neveiket mondtam ki, kik újságleveleinkben á la Vatable története miatt oly sokat forogtak s Brucenak nevezének el. Farán a zsidó bilveg, a Wesselényi szíren.

Zsibón az istállók eláztatják a vendéget, hogy városban van: napjában három ízben verik a dob, az abrakolás és cipők kivétekor, melyet az istálló emberei mindennap kapnak.

Ebéd után a báróné 2 hermelinjén kikocsizánk a fácánoskertbe a Szamos mellett. Leülünk a víz szélén s Buczy monda Virgilnak és Horacnak némely szebb helyeit s megtaníta, hogy amit keresek Dio Cassiusnál a 43. részben áll. Onnan gyalog jövénk vissza a csikós kancák kertjén keresztül s csudáltuk a szép fajzatokat, s a bárónénak bika szépségű teheneit s igen szép borjait.

Az álom éjféli utánig nem jöve szemeinkre, kivált, hogy Buczy előttünk azon óráit festé, melyeket Bécsben 1808-ban a szemináriumban lakván, kancellárius gróf Teleki Sámuel körül tölte. Ez a nagy ember szabad hozzájárást engede a rásába öltöztetett ifjúnak, s olykor együtt olvasták a klasszikusokat, egy ízben 3 óráig. Hány kis ember van, még az iskolai tanítók közt is, aki azt hiszi, hogy az ilyen nem illik az önagyságához, és hogy ő sokat elveszt tekintetéből, ha magát a katedrán kívül tanítványaihoz lealázza. Buczy Bécsben óhajtá elérni, hogy pappá kenetessék s akadályokat talált. A kancellárius kegyességéhez folyamodott s ez kérést teve az érseknél, kivel barátságban áll, s a kérés azonnal teljesített.

Wesselényi és Farkas paripákon, Buczy és Kornis szekereken kísérének Hadadig, hol ismét egy gyönyörű napot s egy álmatlan szép éjt elék...

Töltsük együtt az éjt, monda nekem a minden ifjak legjobbika; tedd a barátságnak ez áldozatot; ne feküdj le, míg elmegyek. Érted, mit mondhatam megszólítására. Elvontuk magunkat Farkastól és a ház gyermekeinek nevelőjétől, s éjünk úgy múla el, mint a legboldogabb, melyet ember élhet. A gondviselés vádoltathaték-e általunk, mivel mi

az ily órák becsét nem érezzük aszerint, ahogy ezek azt érdemlik, és annak csak a kedvetleneket nem felejthetjük? Vádolja magát az ily hálátlan: én egy ily éjért, az ily nyolc napért, amily ez az utolsó vala, sok hónapokat kész vagyok szenvedni. Midőn virradt, lekísérém barátimat a felső udvarból az alsóba, s hogy azt mondhasam, hogy erdélyi barátim közt Wesselényi vala az, akinek végső csókjával Magyarországra által lépék, nem engedem Farkasnak, hogy ajakával illessen. Forró, de csóktalan öleléssel váltam el a lelkes ifjútól.

S így Wesselényi Farkasnál ére az örömmel az a neme, mely után már régen áhitozám. Ez nagy kedvelője s gyakorlója a muzsikának s saját öröme s a két ház gyermekeinek tanítások miatt, egy híres hangmestert, Candela s egy ügyes éneklőt, Ménard urakat, tartja a házában. Candela örömet játszik s mi örömet hallgatánk; s így a fortepiano, egyike a legjobbknak, melyet valaha hallottam, reggel óta késő éjjelig zengé a Gluck, a két Bach, a Haydn, Mozart, Pleyel, Salieri, Rossini darabjait. A két ház asszonyai nem voltak honn. Ennek gondjait az alatt a bárónénak testvére, gróf Toldalaghy Józsefné vitte.

Ez a felsőbb ház a régi hadadi vár udvarán épült, jó ízléssel és erősen. Ovál palotája igen szép. A megholt báró a vár köveiből egy oldalépületet állíta, és ami köve megmaradt, elhordatá, hogy kerte lehessen, ahol a torony állott. A vár képe még fenn van; azt a 3 testvér Wesselényinek 4-dik testvérek, Ferenc, a Waetensleben gyalog német seregek hadnagya hagyá rajzolatban. Ez a szeretetreméltó ifjú Velancianus alatt esett el az öcsém kompániájában 1792-ben. Egy ágyúgolyó elhordá mindkét lábaszárát. Az öcsém kiviteté a csata helyéről, s rimázkodott neki, engedje levétetni használhatatlan csontjait, de kérése sikertelen volt. A húszesztendő ifjú teljes magamegadással hala el.

A három életben maradt testvér Wesselényinek atyja Farkas volt, s ez már 21 esztendő korában, amint azt egy olajban festett képen látám, főispánja vala Közép-Szolnoknak. Erdélynek nem volt nagyobb pénzű ura. Jó fej; bolondságnak nézte a bolondságot, elvonta magát a füsttől és lármától s némely filozófustól abban különböze, hogy ez nagy gazdagságban érte be magát kevéssel, mely irigylendőbb sors, mint mikor bennünket arra a bölcsességen kívül a szükség kényszerít. Embereitől szerettetett s ez jele az ő szíve jóságának; szerettetett másoktól is közönségesen, mely ismét nagyságát mutatja. Erdély nem felejtheti, hogy ennek az úrnak Horác volt a breviáriuma. Midőn cselédjétől könyvét kívánta, ez érté, hogy Horácot kell neki hozni. Ez viszont feje jóságát bizonyíthatja előttünk. Gyermekei halála után festették képét s kezébe adták a kedvelt író. Élete megegyezett mestere tanításával: Non vixit male, qui natus, moriensque, fefellit.

Ma reggel menni akartam, de szíves tiszteletmet érdemlő gazdám nem ereszte, s én örömet maradtam. Ily háznál öröm nekem mulatni. Az igen

excellens fortepianó egész nap csenge, s Mons. Ménard megint hallatá francia és olasz énekeit. Estve előhevénk a derék telescopiumot, s nézénk a hold feltjait, s a Saturnus gyűrűjét. A báró benünket iskolai esztendeinek s elméje s karaktere kifejlődésének történeteivel ismertete meg, s az ily beszéd alatt örömet felejttem, hogy az elmúlt éjjel nem aludtam, most pedig túl valánk éjfélen.

Végét érém erdélyi utamnak, s úgy rekesztem be, amint óhajtottam. Itt a Miklós csókja volt utolsó, mellyel eleresztetem: bár nálunk a tiedet vehetnem üdvözlőben legelőbb!

Mely irigylést érdemlő szerencse juta nekem, hogy Erdélyt láthatám! és hogy így láthatám! Hálaival telik el szívem irántatok, kiknek oly szép örömeiket köszönhetek, s leginkább ti irántatok, andrásfalvi és zsidó barátném és barátim s teirántad nemeslelkű Cserei! Majd, ha átlépek Gencs és Nagykaroly közt a határon, visszatekintek az elhagyott dombok felé s áldást könyörgök az annyi jó és nagy fiak, az annyi jó és nagy leányok szülőföldjére.

Jó föld! Tiszták és nem tiszták mindenhol vagnak, nálunk, mint nálatok, s nálatok mint nálunk. De te valóban nem vagy úgy elromolva, mint mi. E vallással térek el innen, s ezt mondom majd azoknak, kik ide jönnek, hogy meglássanak, s reménylem, hiszem, amit én érzék, érzeni ők is fogják.

TOLDALÉKOK

I.

I. Ferenc és Karolina Auguszt Kolozsvárt,
1817. augusztusban

*Es giebt kein' schönren Anblick in der Welt,
Als einen Fürsten seh'n, der klug regiert,
Das Reich zu seh'n, wo jeder stolz gehorcht,
Wo jeder nur sich selbst zu dienen glaubt,
Weil ihm das Rechte nur befohlen wird.*

Goethe

Császár és császárné ő Fels. ide Lembergbe vették útjukat, s auguszt. 14-én érkezének Erdély határához Ilucára, Kolozsvárra pedig 18-án. Mely tisztelettel fogadá Erdély a maga nagyfejedelmét újságleveleink elhirdeték; itt valami jobbat kell a maradéknak átadnunk.

Másnap a katonai rend, s ezután a kormányzó tevé hódolását, s a kir. tábla; az első báró Kienmayer országbéli főhadivezér, a második gubernátor gróf Bánffy György, a harmadik statuum praesidens gróf Kemény Sámuel excjok által bemutatva. Ezeket a vármegyék s a székely székek követségei követték. Most az asszonyságok mutatának be a császárnál ugyan özvegy gróf Wass Sámuelné, szül. gróf Bánffy Ágnes exc. által, ő Felségek mindketten a nemzet öltözetében fogadták híveinknek hódolásaikat. Egy asszonyság későn adá feleletét, s a bemutató azt a nyelvbéli gyakorlatlanság által mentvén, egy harmadik valaki megszólamlá, hogy ők szégyenlenék fejedelmünknek nyelvét nem tudni, s ennek a császárné ezt mondá: sőt inkább idegen nyelvet nem tudni nem szégyen, a magunkét jól tudni kötelesség. Egy élt asszonyság azon jelentéssel mutattatott be, hogy ezt számtalan jótétei tevék tiszteletessé, de hogy a német nyelvet nem tudja annyira, hogy szólni is merjen; a nagy és nemes lelkű, császárné ezt mondá: mi azért megértjük egymást. Tudniillik a jóltevésben gyönyörködő felség úgy tekinté az asszonyságot, mint akivel a jóltevőség örömei által lelki rokonságban áll.

Másnap Szent István királyi ünnepén ő Felségek a nagytemplomban jelenének meg kísérve gróf Wrba főkamrás, báró Kutschera Feldmarschall-Lieutenant főhadisegéd, gróf Bombell sax királyi követ, báró Stift udv. orvos, s Bedekovics status tanácsok excjok, a császárné pedig gróf Wurmbrand főudvari mestere, gróf Lazsanszky főudvari mesternéje, s gróf Hohenegg kisasszony udvari dámája által. A szent szolgálatot a püspök, most esztergomi érsek hercegprímás tartotta.

A délutánt ő Fels. a császárné könyörűség gyakorlatára fordítá, megtekintvén azon intézetet, mely a múlt télen a példátlan éhség által elnyomott falusi szegények táplálására némely erdélyi házak ifjabb csemetéi által állíttatott. A császárné azt hatezer forinttal ajándékozta meg, rendeltetve, hogy másnapig a szegények ruhát kapjanak.

A császár 21-én s más reggeli hatkor, kísérve a püspök által, a líceumot, konviktust, szemináriumot, a kormánysházák kancelláriáját, a levéltárt látogatá meg; a császárné az ispotályt és a szegények házáat.

A császár 22-én reggeli tíz óta kettőig a kormánysházákban foga ülést; a császárné azonban a csillagnézőt, a líceum bibliotékáját, az ásványok gyűjteményét vevé tekintetbe.

E szerencse 23-án a vármegye- és városházának, s a reform, kollégiumnak s tipográfiájának, a prof. Nagy Sámuel rajziskolájának; 24-én a fellegvárnak, a katonai ispotálynak, s az unitáriusok kollégiumának juta.

Ő Felségek aug. 27-én indulának Torda felé, s megjárván Marosvásárhelyt és Szebent, Dévánál menének ki Erdélyből.

II.

Aranka György Hunyadi János Gubernátor-
nak eredete felől,

Nyomt. Kolozsvárt 1811. 8 r. 8 lapra.

A nagy fejedelmi embernek, Hunyadi Jánosnak származása s háza megírásában, amint azt az emlékezetek megírták, az igazra nézve egy hibát és a dologra nézve két hiányosságot találok. A hiba az, hogy ötöt az írók közönségesen szerelem gyermekének és Zsigmond császár fiának teszik; a hiányosság pedig, hogy két szép dolgot nem jegyeztenek fel róla; az egyiket azt, hogy Hunyadi János eredetire nézve székely volt, Székelynek is hivatott; a másikat azt, hogy még egy vagy talán több testvére is volt, s mindenik Hunyadi János.

Legelső Hunyadit találok egy Hunyadi Mihályt, Hunyadi Székely János fiát, a budai káptalannak egy 1331. költ levelében, melyet országbírája Pál hoz elő az erdélyi vajda Zdenecz Tamás dologában 1333-ban költ ítéletében: Johannes Székely de Hunyad.

Másodszor a báró Keller által a fels. kamara levelesházában Pozsonyban készített kézírásban lévő ország bárói s ispányai neveknek sorában 1430-ban egy Hunyadi János Turóc vármegyei főispánt talállok.

Harmadszor a Szent Mihály templomában Károlyfehérváron található régi kőírások rendében a nagy prépost Szeredai gyűjteménye szerint talállok egyszersmind három Hunyadi Jánost. A deák írásának értelme magyarul ez: János nevű katona, a gubernátor atyafia, jutott legyen a mennyei karokhoz MCCCCXXXIV. eszt. Hunyadi. Ugyanott alább: itt temettetett ifjabb János, katona, aki Hunyadinak hivatott, az ő öccse.

Hogy ebben a két írásban három Hunyadi Jánosról legyen emlékezet, nincsen kétség. Egy a gubernátor, más az atyafia, az 1434-beli; harmadik az ifjabb János, az ő öccse.

Aranka tévedésben van. Ez a János, az 1434-ben elhalt és az ifjabb János a gubernátor öccse

HUNYADI
JÁNOS
SIREMLÉKE

Tomb of John
Hunyadi.

GYULAFEHÉRVÁR.

azon egy személy, s a két írás ugyanazon sírkő felső táblájának, jobb és bal karimáján áll. Minek kell az epigraphe anachronismusát s az író ügyetlenségét oda magyarázni, hogy azon egy koporsókőbe két Jánost tettek volna be? A két test abban helyt sem talált volna.

Az 1434-beli János ki volt, arról semmit sem tudok mondani: a másíknak pedig, az ifjabb Jánosnak nyomát találok gubernátor Hunyadi Jánosnak erdélyi vajdaságban 1442-ben költ egy levelében. Annak rendében maga üdvösségéért, s néhai öccse, a katona kisebb Hunyadi János Erdélyben, hazája szolgálatjában meghalván, az ő lelke enyhüléséért a káptalannak ajándékoz némely falukat. Intuita nostrae salutis, úgymond, et-quondam Egregii Joannis minoris de Hunyad, militis militum, fratris nostris carissimi, in actu rei publicae in partibus Transilvanis defuncti. (Szeredai, not. cap. 88.)

Ki volt ez a kisebb Hunyadi János?

Albert királynak 1439-ben két Hunyadról egy új ajándéklevele. Kérték tőle azt egy Hunyadinak két fiait, mindenike János nevű. Johannes et alter Johannes, uterque filii Oláh de Hunyad.

Lengyel László 1440-ben ismét új ajándéklevelet ad nekik: utrique Johanni, filiis quondam Voyk de Hunyad (Magokból az eredeti levelekből, úgymond Aranka. Bár azt is monda vala, hol vagynak azok.)

Ötödik László király is 1453-ban emlékezik a

gubernátornak egy János nevű öccséről, a gubernátornak a beszercei grófság felől adott levelében: ipse et Egrigua alter Johannes, de ipsa Hunyad, miles, sibi sanguine frater. Ez a János úgy tetszik éppen az, kiről az 1439, 1440 és 1442-beli levelek szólnak. Katona XIII. 873.

És így az öreg Hunyadinak legalább két János fia! Ez ma csuda lenne talán: de régen megvolt, s nincsen példa nélkül.

Károly királynak 1313-ban költ levele azt bizonyítja, hogy László erdélyi vajdának László nevén egyszersmind két élő fia voltak: accedens ad nostram. praesentiam magnif. vir. Ladislaus vojvoda Transilv. et comes de Zonuk (Szolnok) pro se, et pro Ladislao magno, et pro Ladislao parvo, filiis suis.

Ezekből igaz az: 1. hogy a gubernátor Hunyadi Jánosnak egy más Hunyadi János nevű testvére volt; 2. hogy nemcsak annak az ifjabb Hunyadi Jánosnak, hanem a gubernátornak is egy és ugyanazon apjak voltak, az öreg Hunyadi Oláh Voyk; 3. hogy a gubernátor Hunyadi János sem nem egyedül nyerte, sem nem egyedül bírta Hunyadot, a fennebb eléhozott levelek szerint, hanem a Hunyadi nevet a jószágáról Hunyadról viselte ugyan, de mind a jószágot, mind a nevet az ő elei is bírták és viselték; és az reája az ő testvérével együtt az apjáról szállott, közelebb Hunyadi Oláh Voykról, és így hogy a gubernátor Hunyadi János a Zsigmond császár fia és kacér szerelem gyermeke volt volna, csak egy megavult költemény. Igaz, hogy Hunyadi János és az öccse egyaránt mindketten már Zsigmond császár idejében elé kezdetének volt menni, és szentelt vitézek s udvari katonák voltak, a fenn eléhozott 1453-beli levél szerint: de tessék megnézni a Hunyadi-ház leveleit, melyek közül nekem csak némelyeket, és csaknem egy pillantatig volt szerencsém látni, hogy pénzzel éppen nem Zsigmond császár segítette a két Hunyadit; hanem ők együtt a császárt, amely feles jószágokat a császártól szerte a temesi banatusban s Szeremben nyertének is, azt mind készpénzen és együtt vásárolták tőle.

De még egy újság vagyon. Hunyadi János gubernátornak az őse neve Székely volt. Meglehet, hogy az 1333-beli két írás szerint a gubernátor eleje azok közül a székelyek közül való volt, kiket Arad vezérsege alatt István király Hunyad vármegyébe szállított volt, az Oláhország felől való határok őrzésére az oláhok ellen Szálláspatakától fogva Zaránd vármegyéig, és amint látszik, le Dobráig, mely Lófőnek, vagy Lófő vidékének nevezetett. Meglehet, mondok, hogy mint a lozsádi s több körülbe lakó, fegyvert viselő mai nemes katonáknak, úgy kisebb birtokú Hunyad vármegyei főnemeseknek, s azok között Hunyadi Jánosnak is elei azok közül a megszállott székelyek közül való voltanak, kik az erdős helyeket a vajdák engedelmeikkel kiirtván s jövevény oláhokkal mint kenézek a hátszegi és dévai várak segítségére megtelepítvén, s azután a királyoktól a szent korona

igazságával magoknak megnyervén nagy birodalmú urak lettenek. De ez csak lehetséges és hihető dolog.

Az 1331-beli feljebb eléhozott levél többre mutat. Ebben Hunyadi János, a Mihály apja, nyilván Hunyadi Székely Jánosnak nevezetik.

Legvilágosabb és ellene mondhatatlan világosítást veszek pedig a zágrábi és varasdi nemeseknek 1447-ben a magyarországi rendekhez Hunyadi János gubernátor ellen írt panaszló levélből. Ebben a Hunyadi János nem háta mögött, hanem szemben, az ország színe előtt tisztán Székelynek nevezetik. Noveritis quod magnificus Johannes de Székely de Hunyad gubern. regui Hung. S alább ismét per eundem Székely sic protentionaliter occupatas. Kerchelich (Not. praelim p. 270.) eléhozott lapon is azt írja, hogy Hunyadi János Székely volt. Ide teszem amit ugyanott Kerchelich hozzá ad: hogy Turóczi IV. K. 46. R. azon főurakról szólván, kik 1448-ban a gubernátort, a Rigó mezejére kísérték, s azok között egy Székely Jánosról is, ennek azt teszi utána, hogy a gubernátor testvére volt. Johannes Székely dni gubernatoris consanguineus. E helyre Istvánffy, a maga Turócziában a levél tiszta szélére maga kezével ezt jegyezte: ennek neve Székula volt; úgy hivatott az oláhoktól és rácoktól: a magyaroktól pedig másképpen Hunyadinak. Jobb keze elvágtott volt az ütközetben, s Erdélyben Fehérváron temették el.

Ezt tovább nyomozni nem tudom. De ugyan a mondottakból látszik mindaz, hogy Hunyadi János nem volt Zsigmond császárnak fia, minthogy legalább még egy Hunyadi János nevű testvére volt, Székelynek is hivatott.

III.

Erdélyi Gubernátorok
A most uralkodó ház alatt

Gróf Bánffy György; 1692. jan. 10-d. óta haláláig, 1707. nov. 15-én.

Gróf Kornis Zsigmond; 1713. óta haláláig, 1731. dec. 15-én.

Gróf Haller János; 1734. óta haláláig 1756. okt. 18-án.

Gróf Kemény László; 1758. júl. 2-d óta 1762. május 22-ig.

Ennek hivatalát átvette generális báró Bucow Adolf Miklós, mint praesese a guberniumnak. Ez állítá fel a határnok katonákat. Meghalt 1764. máj. 18-án. Követte generális gróf Hadik András azon eszt. aug. 7-kéig; ezt ismét 1768. márc. után generális gróf O'Donnell Károly; kit viszont gróf Auersperg Mária József 1770.

Báró Brukenthal Sámuel 1774-ben gubernium praesese leve, 1777. nov. 12-én pedig gubernátor. Letette hivatalát 1787. máj. 1-én, meghalt 1803-ban.

Gróf Bánffy György, a híres Dénesnek és Barcsay Ágnesnek fia, szül. 1747. dec. 23-án, meghalt 56 eszt. viselt szolgálatai után Kolozsvárt 1822. júl. 5-én. Gubernátornak József által neveztetett ki, s az 1790. diéta a fejedeleme s honja által egyiránt kedvelt kormányzót örvendőve választá meg.

Báró branyicskai Jósika János 1822. nov. 25-én lépe a Bánffy halála által kiüresedett székbe mint gubernium praesese.

IV.

Erdélyi Püspökök 1715 óta

Karcfalvai báró Mártonfi György, 1721-ig. Antalfi János.

Báró Sorger János. Temett. 1739. okt. 7.

Zétényi báró Klobusiczky Ferenc Xavér 1741 óta. Innen Zágrábba 1748, s 1751-ben a kalocsai érsekségre.

Báró Sztojka Zsigmond, 1749 óta.

Gróf Batthyány József, fia Lajosnak, a nádornak; 1759. aug. 22. erdélyi püspök; 1760. kalocsai érdek; 1776. esztergomi érsek és magyarországi prímás, 1783. kardinális. Meghalt 1799. okt. 23.

Báró Bajtay József Antal, egykor piarista, II. József egyik tanítója, 1760. óta haláláig 1773.

Pius Manzador, e congreg. clericor. regul. S. Pauli. Meghalt 1773.

Gróf Kolonics László, olmuçi kanonok; innen Váradra 1780; tovább a kalocsai érsekségre 1788.

Gróf Batthyány Ignác, Imrének fia.

Rudnay és divékújfalusi Rudnay Sándor, 1816 óta 1820-ig, midőn innen esztergomi érsekké s prímás herceggé kineveztetett.

Négyesi báró Szepesi Ignác egy eszt. egri kanonokból egri kispréposttá, s onnan erdélyi püspökké neveztetett a választásokban oly szerencsés fejedelem által.

V.

A Bethlen-ház

Eredetet a háznak Sarolta adott, Szent István királynak testvére. Ez férjének, Aba királynak szomorú halála után ismét férjhez mene, s Marhárd grófot szülte, ez Péter grófot, ez Gudát.

Péternek három fia maradott: Mihály, Salamon, Lőrinc (Laurentius Bult v. But). Lőrinc öt fiat nemze: 1. Bocont, Pálnak atyját; 2. Boncot; 3. Bence grófot, második Istvánnak kedveltjét, s Máté mesternek és Mihálynak atyját; 4. Csákot, aki Domokost; 5. Bethlent, ki címerül a királyi almába harapó kígyót kapá, mely a bethleni Bethlen ágnak még ma is címere.

Ennek három fiai voltak: 1. Péter; 2. Miklós; 3. Olivér, s ezek keresztnéveik mellé felvevék a Bethlen nevet. Pétertől ered az iktári Bethlen ág, Miklósnak csak fiai maradtak; Olivért, az Apafi és Bethleni Bethlen ág tekinti törzsökének.

Iktári Bethlen ág

Péternek az ág törzsökatyjának volt két fia: Miklós és Domonkos, s Domonkosnak János. Ez úgy löve le egy lövéssel két hattyút, hogy a nyíl mindkettőnek általméne nyakán. Zsigmond címerül adá neki a két meglőtt hattyút, az új címer azonban el nem tolá egészen a kígyót, mely most az új címert telamonként fogja körül. János Gergely fiat hagyta.

Gergelynek és Ábrámfi Margitnak gyermekei: 1. Domokos, 1452 körül erdélyi vajda; 2. Gábor, budai várnagy; 3. Gergely, karánsebesi bán s atyja Istvánnak.

Domokos vajda, kit Butinak mondtak, nemzé 1. Gábort, ki Mohácsnál 1526-ban hatezer dzsidákat vezérle, s János királynak tanácsosa, s udvari seregének hadnagya volt; 2. Gergelyt, János Zsigmondnak tanácsosát, Péternek atyját, Jánosnak nagyatyját, s ettől leve Domokos, atyja Istvánnak.

Gábor, Domokos vajdának fia, nemzé Farkast, Bátori Istvánt, királynak főkapitányát s tanácsosát.

Farkastól és szárhegyi Lázár Druzsínától született 1. Gábor erdélyi fejedelem, s szent római birodalombeli herceg; magtalan; 2. István, fejedelem, testvérének előbb tanácsosa, majd gubernátora, Hunyad és Máramaros várm. főispánja. Ez mihályi Csáki Krisztinától nemzé 1. Gábort, 2. Istvánt, 3. Farkast, 4. Pétert, hunyadi és máramarosi főispánt. Az utolsóbb Illésházy Gáspárnak egyetlen leányát tartá házasságban s meghalt 1646. aug. 3-án.

Domokos vajdának második fia Gergely, János Zsigmond konziliárusa, Pétert nemzé és Jánost, ez Domokost, ez ismét Istvánt. Ettől és Macskási Judittól szül. 1698. febr. 10-én Sámuel, bírása a kir. táblának. Meghalt 1767. márc. 19-én. Ennek Domokos és Sámuel fiai maradtak.

Az iktári Bethlen ág a Héderfáján, Küküllő várm. 1818-ban meghalt Sámuelnek Domokos fiában áll fenn.

Apafiak és Bethleni Bethlenek

Törzsöke a két ágra ment vérségnek az említett Olivér, Bethlennek fia, s Péternek és Miklósnak testvéröccse. Ez nemzé Jánost, ki kegyes indulatai, s példás élete miatt Apa névvel szokott vala neveztetni. Gyermekei: 1. Miklós, más nevével Apafi; 2. a magtalan Gergely; 3. Jakab, kitől a Bethleni Bethlenek erednek. Jakab nem tudni mely okból, Nagynak neveztetett.

I. Apafiak

Apafi Miklósnak fia Gergely (Gyegus) kitől János; kitől Péter és László. Péternek leve Miklós és György.

Miklós, Péternek fia, magát Apanagyfalváról kezdé íratni, s címerül egy karddal általütött fej-

vasat véve fel, melyből leveles és gerezdes szőlő nőtt. Fia László vala, a Lászlóé Mihály, erdélyi vajda.

Mihály vajdának gyermekei: 1. Ferenc, Miklós-nak atyja s Ferencnek nagyatyja; 2. Zsigmond; 3. Lénárd; 4. Miklós. Zsigmond magtalan halt ki. Lénárdnak fiai György és László, az Gábornak atyja, ez Imrének, de akik elhalának.

Miklós-nak fia Farkas; ennek pedig 1. István (mh. 1584) és 2. Gergely. Gergely tanácsosa Izabelának és János Zsigmond-nak, nemzé Lénárdot, Boldizsárt, Miklóst. Miklós nemzé: 1. Györgyöt, küüllői főispánt, Bethlen Gábor tanácsosát, s kir. tábla bírját (mh. 1635. febr. 18-án, élete 47. eszt.); 2. Ferencet, Báthori Gábornak főkomornyikát.

Ez a György, küüllői főispán, derzsi Petki Borbálától, a kancellárius leányától, nevelé: 1. Gergelyt, első Rákóczi György komornyikját (mh. 1637. júl. 18-án); 2. Istvánt konziliáriust, belsőszolnoki főispánt, ki Lorántffy Katától Györgyöt és Miklóst, s ez Györgyöt; 3. Boldizsárt, meghalt a tatár fogságban, de Barcsay Évától Ferenc fiát hagyta; 4. Mihály fejedelmet; 5. Ferencet; 6. Miklóst és 5 leányt.

Mihály-nak, a fejedelemnek a jenői vár és az udvari katonaság főkapitánya Bornemisza Pál Anna leányától kilenc magzati lettenek, de egyedül az ifjabb Mihály fejedelem marada meg, s ebben az Apafi háznak 1714-ben magva szakadt.

II. Bethleni Bethlenek

Jakab, akit Nagynak neveztenek vala el 1300 után kevéssel élt, s hagyta: 1. Jakabot, a magtalant; 2. Andrást, Miklós és András atyját, s András által János-nak nagyatyját; 3. Miklóst; 4. Jánost; 5. Apát; 6. Diénest, Miklós, Apa, Diénes kihalának.

János, Jakab-nak negyedik fia, Gergelyt nemzé, ki 1358 és 1393 között élt s Zsigmondtól Bethlenszentmiklóst és Alsókápolnát nyeré, s Nikápoly alatt 1393-ban Bajzáth ellen harcolván elesett, úgy tetszik a Bethlenek ezen ősök emlékére kereszteltetik gyermekeiket a nem kedvelt névre.

Gergelynek leve János. Ennek 1. Miklós, atyja Márknak s nagyatyja Bernárdnak, Miklós-nak, Eustachiusznak; 2. Antal; 3. Gergely, ki Albert alatt Bethlen várát (Belső-Szolnokban) építteté.

Antal, Apafi Mihály vajdának 1447-ben gyámja, Gergelyt nemzé; s ez Eleket és Balázst, s e kettőtől két új ágak erednek.

A) Elek ága

Elek vicevajdának losonci Bánffy Druzsianától három fiai levének: 1. Mihály, Ferencnek atyja; 2. Ferenc, első Ferdinánd asztalnokja; 3. György, az Izabella és János Zsigmond tanácsosa.

György-nak fia Miklós, ismét konziliárius, nemzé Ferencet.

Ferenc, Fehérvárm. főispán, a két Rákóczi György-nak udvari marsallja s tanácsosa, III. Fer-

dinándhoz egyszer, a lengyel királyhoz és nemzethez hatszor követje, vallására nézve unitárius.

Kamuthi Zsuzsánnával két leányt, Kemény Katával, Boldizsár leányával, János fejedelemnek testvérével hat fiát nevelt: 1. Györgyöt, 2. Miklóst, 3. Farkast, 4. Gergelyt, 5. Eleket, 6. Istvánt és Katát, Kapy György-nét; Évát, előbb Haller György-nét, tovább Csáky Lászlónét. Farkas, Gergely és Elek atyjok ragyogását nevelték.

a) Farkas, nagy szépsége miatt Absolonnak nevezve, már ifjú esztendeiben Fehérváron, főispán, később I. Apafi Mihály-nak minisztere és kancelláriusa. Keze alatt lévén a hon archívuma, deák nyelven írta meg az Erdély történeteit. De 1679-ben negyven eszt. korában meghalván sem el nem végezheté a munkát, sem ki nem ereszteté. Hitvese geletinci Ostrosics Borbála volt, leánya a horvátországi bánnak és koronaőrnek; egyetlen fia pedig László, kormányzó tanácsos, küüllői főispán, s a reform. eklézsiáknak főkurátora. Meghalt 1717-ben. (Ennek temetésén tartaték vásárhelyi prof. Zilahy András által az a halotti beszéd, Keresden, máj. 12-én azon eszt., melyből mind Benkő, mind én vevénk híreinket, de én amit itt adok, megtekintetve dr. Gyarmathy úrral).

Lászlónak, Folti Máriától születének: 1. Ferenc, 2. László, 3. Lajos és 4. az anyja méhében hátrahagyott Gergely. Egyedül Lajos és Gergely maradtak életben. Lajos magtalan, Bethlen és Nagybún helységek ura; Gergely a Bethlenszentmiklósé és Folté.

Gergelynek és Naláczi Borbálának gyermekei: 1. Lajos; 2. László, hunyadi főispán, ki magát a branyicskai út csináltatása által tévé feledhetetlen-né; 3. Gergely, kormányzó tanácsos; 4. Ferenc és Borbála, Bánffy Lászlóné.

Lajos gyermekei Wesselényi Annától a) Gergely, Nagybún-on, hitvese gróf Bethlen Pál generálisnak Klára leánya, s gyermekeik Lajos, László, Krisztina, Borbála, Polixéna; b) Lajos, Kerlésen, Belső-Szolnokban, híres a maga kertjéről, mely Erdélyben elsőnek tartatik, minthogy itt a természet segíté a mesterséget; c) Rozália, gróf Bethlen Imrének, Gáldtón és Berkenyesen.

2. Lászlónak, a hunyadi főispánnak, gyermekei: a) Pál, Herepén, Fehérváron; b) József, Ikládon, Tordavárm.; c) Ferenc kapitány; d) Mária, gróf Lázár Benedekné, Bencencen.

II. Gergely, a histonograph Farkas-nak és az itt következő Eleknek testvére, küüllői főispán, fogarasi és udvarhelyszéki főkapitány, ország generálisa. Nyolc gyermekeket hagyta: a) Klárát, az első gubernátor gróf Bánffy György hitvesét; b) Ferencet; c) Krisztinát; d) Mihályt; e) Lajost, f) Máriát, Naláczinét; g) Katát n. Apafi Mihály fejedelemnek hitvesét. (Ez írta ezen ismeretes szent éneket: Mint gyors szarvas, kit vadász sért.) h. Lázár György-nét.

Elek, belső-szolnoki főispán, előbb Apafinak, azután Leopold-nak titkos tanácsosa, és a rendeknek előlölője. Azonfelül, hogy a háza elágazását kinyomozta, azáltal tévé tiszteletessé nevét az

egész nemzet előtt is, hogy keresdi kastélyában, Felső-Fehérben, tipográfiát állítá, s abban Farkas testvérének históriáját 1687-ben kiadta. A munka 1601 óta 1630-ig folytatva van, de nyomtatlanul hever. Gutaütés kapta ki az élők közül, s Elek és György fiai neveletlen maradának. A második Elek fia Pál, előbb aranyosszéki főkirálybíró, majd tordai főispán, s praeses a kir. táblánál, Pál nemzé a generálist, és Farkast, a kir. tábla aszesszorát. Pálnak, a generálisnak gyermekei: 1. Elek, s az ezé Pál; 2. Pál, s az ezé Gábor s Farkas; 3. Károly, s az ezé Eszter; 4. Juliánna, kormányzéki tanácsos, előbb kővári főkapitány Katona Zsigmondné; 5. Sára, Feketéné; 6. Krisztina, Bíróné; 7. Klára, Bethlen Gergelyné, Nagybúnon.

B) Balázs ága

Balázs, Ulászló király komornyikja, Thurzó Angalától nemzé, Gergelyt, Zápolya János Zsigmond tanácsosát, s ez Jánost, és Györgyöt; György Gergelyt és Györgyöt.

Jánosnak fia Farkas, küüllői főispán, ország generálisa, szamosújvári főkapitány és konziliárius, tizenkét tiszteletes sebeket visele, s Kemény Annától, a fejedelem testvérjéről, nemzé 1613-ban Jánost, Erdélynek Barcsay, Kemény és Apafi fejedelmek alatt kancelláriusát, Fehér vármegyei főispánt, udvarhelyi főkirálybíró.

Ez a János Lengyelországba kísérte el Rákóczi Györgyöt, honnan hazájába baj nélkül megérkezvén, mind a közhivatalokban szolgált, mind a vallás és tudományok ügyében. Elpusztíttatván a török és tatár által az enyedi kollégium, s az ifjúság Kolozsvárra vonván magát, azt tanácslá, hogy az iskola Enyedre visszavitessék. Erdélynek történeteit 1629 óta 1663-ig deák nyelven megírta, s a könyv még azon eszt. Szébenben, a következőben pedig Amszterdamban, kijött. Azután azt 1674-ig folytatá, de a toldalék ki nem jött. Meghalt vízi kórságban, melyet kiaszás követe, 1687. febr. 28-án. Elsőbb hitvesétől, Váradi Borbálától nemzé Miklóst, Pált, Sámuel

Miklós, a kancellárius, szül. 1642-ben Kisbúnon. Legelőbb atyjának is tanítója, Keresztúri Pál, továbbad Fehérvárt, és Kolozsváron és itt Apáczai Csere János által nevelteték. Heidelbergbe 1661-ben mene ki, 1663-ban Leydába, Utrechtbe, azután Franciaországba és Angliába.

Haza jött 1665-ben, hogy a török ellen kezdett háborúban részt vehessen. Bécsben Szelepcsényi György, az érsek vezeté a császár és miniszterek elébe, Párizsban, Turenne az udvarhoz különösen kedvelt Zrínyinél, a poétánál, s jelen vala a vadászaton, melyben a haza s a nyelv hőse 1664. nov. 18-án elesett. Udvarhelyszéknak főkirály bírja leve, s huszti főkapitány, máramarosi főispán, 1689 óta titk. belső tanácsos, végre kancellárius. Ő készíté az úgynevezett Leopoldinum diplomát. Ezért gróffá és máramarosi örökös főispánná ne-

veztetett, s negyvenezer forint ajándékot kapa; de későbbi szerencsétlenségei József fiát a nyert méltóságtól már megfosztották. Kiadott munkái ezek: 1. Gemebunda Transilvania ad pedes aug. Caesaris praejecta 1685; 2. Columba Noe cum ramo olivae, seu amphora aquae ad restinquejidum ignem; 3. Sudores et Cruces Nicolai Bethlen; 4. Apológia pro Ministris Helv. Conf. ad triremes condemnatis 1675; 5. Korabeli történeti francia nyelven a Histoire des troubles de Hongrie VI. kötetében, á la Haye 1739; 6. Autobiográfiája, magyar nyelven. Elleneinek vádjai miatt, kik a hazának is, magának is jót akaró embert nem értették, tizenkét eszt. raboskodott Németújhelyen. Elekesztve végre nem akará látni honját, s Bécsben hala meg 1716. okt. 27-én. Kún Ilonától Mihályt, Rhédey Juliannától Józsefet nemzé.

Mihály nemzette Istvánt; ez Lászlót, a Bényeit; ez Farkast; ez az első Györgyöt. Józseftől: 1. Sámuel, 2. Elek, 3. Olivér, 4. Gergely, az obszter.

Elektől levének: 1. Miklós, 2. Dániel, 3. Sámuel, Jánosnak és Klárának, gróf Bethlen Lajosnének atyja.

A kancellárius Bethlen János második Pál fiától leve János, ettől Dávid, ettől Sándor, aszesszor a kir. táblán.

Sándornak fia: 1. Sándor Kisbúnon, s ennek gyermekei Sándor, János, Kata (báró Naláczai Józsefné), Karolina, Eliza, Johanna, Mária; 2. Imre küüllői, majd Alsó-Fehérm. főispán, Szent István keresztese, cs. kir. kamarás és belső titkos tanácsos.

A kancellárius Bethlen János harmadik, Sámuel fiától: 1. István, 2. György, atyja Györgynek és Lászlónak; 3. Ádám, Fehérvárm. főispán, kormányzéki tanácsos; 6. Farkas, generális. Maga a hat fiú, és két leány atyja meghalt 1708. febr. 7-én.

Ádámnak, itt a harmadik szám alatt, Bánffy Klárától születtek: 1. Gábor, Albert, sachs N. tescheni herceg s lengyel királyfi és magyarországi helytartó udvari főmestere; továbbad udvari erdélyi kancellárius, Aranygyapjas lovag; kinek herceg Kherenhüller hitvesétől lett József fia, az 1815-ben meghalálozott thesaurarius, ennek pedig gróf Zichy Jozefától: 1. József; 2. Leopold; 3. Albert; 4. Ferenc; 5. Ludovika, gróf Bethlen Pálné; 6. Jozefa, báró Miskéné; 7. Terézia, gróf Lázár Pálné; 8. Antónia, gróf Haller Gáborné. 2. Ádám generális, s egy magyar lovassereg tulajdonosa, első a protestánsok között, ki a Mária Terézia középkeresztével megtiszteltett. 3. Miklós, erdélyi kincstartó. Hitvese gróf Csáky Kata; s ennek egyetlen gyermeke Rozália, előbb kolozsvári főispán gróf Csáky Jánosnak, elválasztatása után pedig gróf Wass Sámuel hitvese, most özvegye, Nagymáson. Meghalt 1826. febr. 4-én, élete 74 eszt. A három testvér közül egyedül Ádám marada meg előbbi religiójában.

Sámuelnek, a Sámuel fiának, s János unokájának leve Lázár Máriától Ferenc és János, kinek ismét Tholdi Borbálától Ádám, gróf Gyulay Katának férje, s Ádámnak és Jozefának, a fehéregyházi ifjúságában meghalt Haller Jánosnének atyja.

VI. A Teleki-ház

A XII. század óta csaknem a XV. végéig Garázda de Mecsenics nevet visele. Hol fekszik a hely, tudva nincs; annyi bizonyos, hogy a Teleki-ház eredetére nézve dalmát, és hogy csaknem kétségen kívül maradéka az ottan despota név alatt uralkodott fejedelmeknek.

Ármálisa a nemzetségnek nincs meg többé, de bírja hiteles másában, amelyet Zsigmond 1409-ben adott, s amely a régibbet is magában foglalja.

A mecsenicsi Garázda-ház két ágat ereszte; az első megtartá nevét, a másik Szilágyi nevet véve fel. Vagyon egy donációja gubernátor Szilágyi Mihálytól, mely által a három Garázdának némely faluk adatnak, s Szilágyi ezeket mindenkor rokonnak (consanguinei) szólítja. Erre mutat a Szilágyival és ezekkel közös címer is, a vadkecske, mely a genealógiai s heraldikai tudomány törvényei szerint bár nem csalhatatlan, de nyomó bizonyosságnak tekintetik.

Horogyszegi Szilágyi László és Garázda Miklós és Dienes már a XV. század elején Bosznýában tekintetes jószágokat bírtanak. Nekik köszönhető a többek között Zsigmond, hogy az ellene lázadott Hervoya, magyaros nevével Horvát János spalatói herceg megaláztatik, és hogy a zborniki vár a királyi hűségében megmarada.

Említett Szilágyi László nemzette Mihályt, előbb erdélyi vajdát, később magyarországi gubernátort és Erzsébetet, a vajda s gubernátor Hunyadi János hitvesét; hol egyedül azt jegyezzük meg, hogy a Szilágyi-ház az akkori szokás szerint, mely azon egynek két és három nevet is engedte, Gerébnek, is nevezteték.

Bosznýát 1414-ben a törökök felprédálván, a Garázdák sok egyéb nemesekkel Magyarországra költözének által, s itt Bihar, Arad, Békés és Zárand vármegyékben megtelepedtenek. Megszerezvén ezekben Zágorkid, Szék, Telek helységeket, egyik Zágorkid, más széki, harmadik teleki Garázdának nevezé magát. A Széki Garázda ág egy leányban állta fenn, s azt most egy Teleki Garázda vette el, s minthogy így a széki ág egyesüle a teleki ággal, ennek maradékai anyajognak nevét praedicatumként vevék fel atyjok neve mellé, s az ág magát azóta széki Telekinek nevezte el.

Még a múlt század elején az akkori gyula-most károlyfehérvári nagy templom falán fekete márványban lehet olvasni egy epitaphiumot:

*Qvem non livor edax, aliena qve gloria torquet.
Perlegat haec Latiis carmina caesa notis.
Trés fuimus clari cognato sanguine vates,
Pannoniam Dravus qva rigat almus humum.
Vnus erat Janus, patrias qvi primus ad oras.
Duxit laurigeras ex Helicone deas.
Alter erat Petrus, genitus de stirpe Garázda,
Qvi tulit Aoniae plectra sonora lyrae.
Vltimus hos ego sum cognata e gente secutus,
Tertia doctarum gloria Pieridum.*

*Strigonia Petrus requiescit in arce; Joannem
Ipsa suum sedes pontificalis habet.
Hic mea, si dederit sors, ossa recondite, si non:
Nil nostra; jaceant qvolibet illa loco.
Spiritus aethereas postquam resolutus ad auras.
Evolat, haud magni membra caduca facit.
Celsus ab aethereis demissus patre revertit:
At corpus, de qva fingitur, intrat humum.
Caelum divinae est requies certissima mentis:
Parvula corrupti corporis illa domus.
Ne longum, lector, damnes in marmore carmen
Scripsimus ignotis ista legenda viris.*

Vivens scripsi A. D. 1507.

Vixi annis XXXVII.

Qvid ais? Tace, Zoile! tace!

Megenechen arco

János poéta, ki felől mondatik, hogy azt püspöki széke bírja, az a szerencsétlen pécsi püspök volt, ki iránt Mátyás magát oly szépen és oly rútul viselte; az, aki felől úgy hisszük, hogy első kezde írni magyar grammatikát, de amelyet nem bírnak; az, akinek verseit marosvásárhelyi prof. Kovásznai két kötetben kiadta; poétai nevével Janus Pannonius, atyai nevénél Césinge, anyaival pedig (minthogy anyja testvére vala a híres esztergomi érsek Vitéz Jánosnak) Vitéz. Az itt temetett poéta magát feledé megnevezni; de a kövön állott Megenechen azt hagyja gyanítanunk, hogy itt a háznak hajdani Mecsenics praedicatuma említett.

A XVI. században már tündökle Garázda János. Lengyel kancellárius s testőrzői kapitány Zamosci elvévén a Báthori Kristóf fejedelem Griselda leányát, a menyasszonyt ez a Garázda kíséré vőlegényéhez, és sok esztendőig Lengyelországban marada, Báthori István lengyel király alatt mint két lovas ezredek vezére a litvánok és moszkvák ellen vitézül harcolt. A Teleki-ház még bírja a királynak levelét, mellyel Garázda János Báthori Griseldának halála után elhalmozva dicséretekkel, honjába visszaeresztetett.

Garázda János Erdélybe megérkezvén elvéve Fejér Juditot, s Anna egyetlen gyermekét nemzé. Maga János Báthori Zsigmond alatt, a csata mezején halt meg, s a Garázda-ház ezen egy leányban állta fenn. Atyja ötöt széki Teleki Mihályhoz, a Báthori Zsigmond és Bocskai István fejedelmek udvarokban testőrzők kapitányához adá ki, s vejét és leányát Báthori Zsigmond által minden jószágai-ban örökösének nevezteté.

Ezen első Teleki Mihálynak János fia (mert István maradék nélkül hala el) jenői várnagy, zárandi főispán s hajdúk vicekapitánya, elvéve Bornemisza Annát, László leányát (ez a László testvére vala Pálnak, kinek hasonlóul Anna leánya Apafi Mihály fejedelemnek hitvese volt) s nemzé Mihályt, Katát, Annát. Kata leve Stepáni Ferencné, Anna előbb cegei Wass Lászlóné, tovább Keresztúri Jánosné.

Széki Teleki második Mihály,

kit közönségesen a nagy Teleki Mihálynak nevezgetnek, született Nagyváradon, s testőrzői kapitány vala II. Rákóczi Györgynél. Nagyon megváltozván a dolog, s a török Apafit fejedelemnek kihirdetvén, Teleki Apafihoz méne által, s ott ország generálisának neveztetett. A tunya ember mellett az igazi hatalom a Teleki kezében álla, s neki köszönhetjük azon szerencsét, hogy Erdély a maga anyjával, Magyarországgal egyesüle, és hogy a török járom alól kiszabadulván Ausztriának bölcs és igazságos kormánya alá jutott. Leopold Erdélybe küldé Caraffa Antalt, hogy egyet értve Telekivel, az országlást Apafitól általvegye, s annyi áldozatokért, melyeket a minden haszonkeresettől tiszta és csak hazájáért s vallásáért lángható tevé és halálával a töröcsvári csatában 1790-ben megpecsételt, nem nyere egyebet, mint az excellentia és a római szent birod. grófság titulusát, melyet annál nagyobb szerencsének tekintete, mert azzal egy magyar sem díszelkedett. Apafi alatt miniszter volt, s az Erdély minden hadainak vezére, Huszt és Kővár várainak s Csík, Gyergyó-Kászon, Sepsi, Kézdi, Orbai székek főkapitánya; Fejér, Torda, Máramaros várm. főispánja; minden kir. dézmák és harmincadok főárendása; végre meghalván Apafi Mihály, Erdélynek kinevezett gubernátora.

A magasan állók nincsenek sem magasztalók, sem rágalmozók nélkül, s Telekire gyanút vet ez a sok hivatal, s az a nagy hatalom, mellyel Apafiné által Apafira s az országra bírt; s az emberek az akaratot a kimenetelétől mérséklék, nem látván mit engedtek, tanácsoltak, parancsoltak a környölállások, s midőn az történik, amit nem vártak vagy nem kedvelnek, hűtlenséget, árulást emlegetnek, nem szükségét, nem kénytelenséget. Így vádoltatnak Martinuzzi, így a szent hazafiságú Nádasdi Tamás, így Rádai Pál, kik nem mindig voltak egy félen, és még is mindig a hazáért. Egy tudósunk, kinek tiszta lelke ismeretes, olvasta Telekinek levelezését Sobiesky lengyel királlyal, páter Dunottal, Leopold császárnak ügyviselőjével, s alkudozásait, s Leopoldnak biztatásait; bizonyossá teszen bennünket (Tud. Gyűjtem. 1823. jan. 1. 88.) hogy Teleki egyike vala a maga kora legnagyobb férfiainak, jó hazafi, mély belátású politikus, vitéz hadi ember, hív férj, hív atya, hív barát, tiszta minden haszonkeresettől, s egyedül hazája s vallása javát óhajtó.

Első felesége, Toma Juliánna még az egybekeelés előtt meghala, a második volt, de csak hat hónapig, pekrovi Pékri Ferencnek Zsófia leánya; harmadik köröstarcsai Vér Judit, kivel hat fiú- és hét leánygyermeket nemzett: 1. Annát, előbb Apafi Miklósnét, azután Kemény Jánosnét; 2. Jánost; 3. Zsuzsannát, vajai Vay Mihálynét, 4. Krisztinát, Kendeffy Pálnét, majd Barcsay Ábrahámné; 5. Katát, Bánffy Pálnét; 6. Mihályt (harmadik e néven); 7. Lászlót; 8. Juditot, nagymihályi Pongrácz

Jánosnét; 9. Józsefet; 10. Pált; 11. Borbálát, Vay Lászlónét; 12. Sándort; 13. Erzsébetet, Macskási Lászlónét, másodszor Jósika Istvánnét.

I. Ferenc, a második

már gyermekkorában kővári kapitánynak vala kinevezve, de serdülő ifjúságában elhalt.

II. Mihály, a harmadik

Kővárvidéki főkapitány. Gyermekai Toroczkai Katától: 1. János; 2. Mihály; 3. Sámuel; 4. Borbála, Dániel Lőrincné; 5. Anna, Szuhai Györgyné, másodszor csebi Pogány Istvánné, harmadszor szerencsi Hajnal Gerzsonné.

A) János, a III. kathol., kővárvidéki főkapitány. Gyermekai Vay Borbálától: 1. Pál; 2. János; 3. Sándor; 4. Mária, Bánffy Péterné; 5. Kata, statuum praeses gróf Lázár Jánosné; 6. Sára, gróf Bethlen Pálné; 7. Klára, gróf Bethlen Dávidné.

a) Pálnak, gróf Bethlen Borbálától leve: 1. Ferenc; 2. Tamás; 3. Mihály; 4. Anna, báró Toroczkai Gergelyné, tovább báró Osmann Vilmosné; 5. Jozefa, kolozsvári főispán báró Jósika Antalné, és ez által a gubernium mostani praesesének atyja.

Ferenc főstrázsamester és Tamás a major, meghaltak mag nélkül, s a Pál ágát egyedül Mihály tartá fenn, Mihálynak és Ferencnek atyja.

Mihály, Harinán, Doboka várm.; Ferenc, a kedves énekesz (lelkes darabjai az Erd. Múzeumnak, Hébének, Aurórának nagy díszei) Paszmoson, Kolozs várm. Ennek gróf Teleki Karolinától születtek Edvárd, Adolf, Tódor.

b) Jánosnak, e néven már negyediknek, Vay Annától leve Borbála, előbb kapitány boldogfalvi, Czöbel Lászlóné, azután Vay Jánosné, Anarcson, Szabolcsban; Ágnes, Berzencei Jánosné; József, Sármáson, ki gróf Mikes Máriával nemzé Jánost és Annát, Hollaki Farkasnét.

Mihály, a IV. guberniumi tanácsos és az exactoratus praesese gróf Bethlen Miklósnak Klára leányától: 1. Mihály, 2. József, 3. István, 4. Zsigmond, 5. Judit, 6. Juliánna, 7. Krisztina, 8. Kata.

Sámuel, a generális. Gróf Ötvös Máriától fia Imre, aszesszora a kir. táblának; ennek ismét Imre, Hosszúfalván, Kővárvidéken. Hitvese ennek gróf Brunszvik Karolina, Antalnak, a tárnok testvérenek gyermeke. Gyermekai: 1. Bianka, 2. Karolina, 3. Maximilián.

III. László, kormányzéki tanácsos, Fehérvárm, főispán, nemzé Vay Annával Zsuzsannát, gróf Kemény Lászlónét.

IV. József, fehérvárm. főispán, kurátora a vásárhelyi kollégiumnak; lakott Kercisorán, Fogaras földén; gróf Kurta Borbálától nemzette Krisztinát, gróf Toldi Ádámnét. Második hitvese volt a Bod Péter munkái által megtisztelt Bethlen Kata.

V. Pál, tudományai által tiszteletes. Nevelte

Vay Ádámot, a generálist, a Cid fordítójának ismét Ádámnak atyját, ki II. József alatt kir. kommisszárus és dobokai főispán vala; azután kormányszéki tanácsos. Lakott Kendilónán. Ennek báró Wesselényi Máriától három leánya: Mária, gróf Teleki Lászlóné; Polixéna, gróf Kendeffy Jánosné; Anna, gróf Degenfeldné. Pálnak volt Ádám fia mellett Éva leánya is, gróf Wass Miklósné.

VI. Sándor, kormányszéki tanácsos. Hitvesei: 1. gróf Bethlen Júlia, a kancellárius Miklós leánya, s ettől 1. Miklós, 2. László, 3. Lajos, 4. Vargyasi Dániel Istvánné; 2). Petki Nagy Zsuzsanna, kitől Sándor és Sámuel fiai.

Sándor (I.) maradékai

1. Gróf Bethlen Juliától

I. Miklós (I.) katona, s hamar kihalt. Gyermekai 1. Károly (kathol.), thesaurarius, belső titk. tanács. nemzette Pált és Annát, özvegy gróf Kornis Ignácné, Szentbenedeken, Dés mellett. 2. Juliánna báró Kemény Zsigmondné. Mint maga Miklós, úgy mind fia, mind leánya, fejük szívök által tiszteletes.

II. László (II.) kormányszéki tanácsos. Ennek Ráday Esztertől, a híres Pál leányától, s a tudományai, anyai nyelvünk szeretete, s igen gazdag könyvtára által ismeretes Gedeon testvérétől, tíz gyermeke, de kik közül csak három marada életben: 1. József, a koronaőr; 2. Eszter, gróf Toroczka Zsigmondné, és 3. Klára, generális gróf Wartensleben Vilmosné. Lakott Gernyeszegen. Szül. László 1710. aug. 14-én meghalt 1788. márc. 16-án. Lakodalma 1732. jún. 24-én.

József (II.) koronaőr, előbb adminisztrátora a főispáni méltóságnak Békésben, azután ugocsa-i főispán, s kir. igazgatója a tudományoknak és iskoláknak, a pécsi kerületben; kamarás és belső titk. tanácsos a dunamelléki szuperintendenciának főkurátora. Szül. 1742. aug. első, meghalt 1796. szept. 1-én. Elvette Szirákon, Nógrád várm. királyfalvi Róth Johannát, kiben hazánknak egy nagybirtokú régi fényes háza kihala. Gyermekai László, József és Johanna, báró Prónay Sándorné.

a) László (III.) a koronaőr Józsefnek fia, kamarás, septemvir Somogy várm. főispáni adminisztrátor, főkurátora a dunamelléki szuperintendenciának, s praesese a magyar nyelv elővitelére ügyelő Pest vármegyei kiküldöttségnek. Szül. 1764. szept. 8-án, meghalt 1821. márc. 24-én.

Első hitvesétől, a gróf Teleki Ádám exc. Mária leányától levének: 1. Ádám, kapitány; 2. József, szekretárius a helytartó tanácsnál; 3. Sámuel, Pest várm. Vicenótárius; 4. Johanna. Második hitvese a generális szoboszlai Mészáros egyetlen gyermeke, Johanna, második elölülője a budai és pesti aszszonyi egyesületnek és ettől gyermekei; 5. László és 6. Augusztina. Életét s képét lásd a Tud. Gyűjt. 1823. jan.

b) József (III.) második fia a koronaőrnek; ka-

marás s 1816 óta kormányszéki tanácsos, előbb aszesszora az erdélyi kir. táblának; egyszersmind inspektor kurátora a kolozsvári kollégiumnak. Szül. 1777. dec. 25-én, meghalt 1817. ápr. 7-én. Életét képével együtt lásd Halotti Predik. Gyűjteménye előtt, Pesten 1819-ben. Hitvese rendek elölülője gróf Teleki Lajos exc. Zsófia leánya. Gyermekai: 1. István, 2. Károly, 3. Gábor, 4. Domokos, 5. Juliánna, 6. Borbála, 7. Zsófia, 8. Jozefa.

III. Lajos, e néven a legelső. Meghalt 1758-ban. Nevelé gróf Bethlen Katától: 1. Lajost; 2. Domokost; 3. Sámuel; 4. Mihály; 5. Borbálát, Zeyk Dánielnét; 6. Katát, báró Nálaczi Károlynét; 7. Esztert, Vay Ábrahámnét.

1. Lajos, a statuum praesidens, kamarás és titk. belső tanács., kommandátora a Szent Leopold rendnek. Gyermekai: 1. József, kamarás, atyja Johannának, szigethi Szerencsy Franciskától; 2. Krisztina, a báró Brukenthal Mihály, szász comes, kamarás és excell. özvegye; 3. Kata, kamarás Tisza László már meghalt hitvese; 4. Juliánna, gróf Toroczka Pálné; 5. Zsófia, gróf Teleki József özvegye.

Domokos, egykor katona, tovább Torda várm. főispán; most nyugalomban él. Gróf Bethlen Judittól nevelte Annát, báró Kemény Simonnet; gróf Kendeffy Zsuzsannától Rákhelt, báró Kemény Pálnét, Polixénát, aranyosszéki főkirálybíró gróf Kemény Miklós hitvesét; s Eleket és Krisztinát.

Sámuelnek leve gróf Serényi Franciskától: 1. József, elesett Aspern mellett 1809-ben ellövetvén mindkét lábszárát; 2. Ferenc, titoknok a magyar főkamaránál, tiszteletes tudománybéli kiműveltetése s a Zrínyi Miklós verseinek németre fordítása által; 3. Karolina, a paszmosi Teleki Ferenc hitvese; 4. Krisztina.

Mihály, az ötödik, kamarás, excell., marosszéki főkirálybíró; főkurátor a marosvásárhelyi kollégiumnál. Gróf Földvári Druzsianától nem maradának gyermekei; gróf Kendeffy Annától neveli Miklóst, Mihályt és Lajost.

2. Petki Nagy Zsuzsannától

Sándor (IV.) s ennek egyetlen fia, Ádám (IV.).

Sámuel (IV.) erdélyi udvari kancellárius, Bihar várm. főispán, Szent István rendbeli nagy kereszt, kamarás, titk. belső tanácsos. Első ifjúságában küüllői főispán, azután kormányszéki tanácsos, II. József alatt 1785-ben kir. komisszárus a nagyváradi kerületben, tovább vicekancellárius az akkor egyesített magyar és erdélyi kancellárián, s a göttingai, jénai, varsói tudom. társaságok tagja. Gróf iktári Bethlen Zsuzsannától nevelte: 1. Domokost (szül. 1773. szept., meghalt 1798. szept. 17-én) a magyar- és erdélyországi utazások íróját, kamarást, és aszesszorát az erdélyi kir. táblának; 2. Ferencet, kinek báró Bánffy Erzsébettől lettek Sámuel, Erzsébet, Ágnes, Rozina; 3. Máriát, dobokai főispán gróf Rhédey Adámnét.

Maga a kancellárius szül. 1739. nov. 17-én,

meghalt Bécsben 1822. aug. 7-én. Tetemei a sáromberki kriptában nyugszanak, közel Vásárhelyhez. Fiának s leányának még életükben kiadá részeiket, utolsó rendelkezése azonban nekik nevezetes summát hagyta. Iskolákra s bibliotékájára nyolcszázezernél többet költe. A Teleki-háznak, lelke, szíve, tudományai, nagy érdemei, jótételei által, kérdésen kívül Sámuel, a kancellárius, volt legelső nagyságú csillaga. Szeretve volt fejedelmeinktől, szeretve polgártársaitól, s a maradék áldani fogja emlékezetét. *Secundis temporibus dubiisque rectus.*

József, a koronaőr, már akkor eltölté hírével a hazát, Bécsset, s magát az udvart is, midőn akadémiai útjából megérkezett. A francia király aranyemlékkel jutalmazá meg szorgalmát a tanulásban s La-Caille, Párizsban, igen kedvező bizonyosságlevelével eresztette el tanítványai közül, és ami az ifjat a császárné előtt igen ajánlá, ortodoxiája bebizonyításául, Amsterdamban 1761-ben egy kisded munkában mutatta meg a keresztény vallás igazságát, ezen epigrammai cím alatt: *Sur la foiblesse des esprits-forts.* Atyja, László, ekkor jelenteté be magát első Ferenc római császárnál, s az ezen kérdéssel jőve elébe: „Maga a tudós Teleki?“, „Nem vagyok fels. uram, felelé a boldog atya; az a fiam“. Nem tartozik ugyan tárgyamra, de méltó, hogy ide tegyem a második kérdést is: „S miért nem felel nekem németül a nem deák kérdésre?“ „Ah, fels. uram, monda Teleki, az én gyermekkoromban a magyar még nem tanult idegen nyelvet“. Való a felelet; de Rákóczi Ferenc és Vay Ádám, úgy beszélének franciául és németül, mint magyarul, s hány magyar beszéle olaszul a Nádasdy Tamás korában?

Örülve olvassuk, hogy Cicero általmarkolgatá állát, midőn beszédeit tartá; hogy Fridrich pálcája csákányán rakta egymásra két kezét, s azt úgy szorítá bal honja alá, hogy a pálcá vége felfelé álljon; hogy a mi időnknek egy példátlan szerencséjű s szerencsétlenségű hőse keresztbevetett karokkal szerete állni és járni; s úgy nem lesz illetlen a később időknek elmondanom, hogy a koronaőr Telekinek is voltak efféle különösségei. Úgy jára a pesti hídon és utcákon, egyedül cselédje által kísérve, hogy térdig érő, felöltött mentéjén általvété pálcáját, s annak egyik s másik végét kezeibe fogta. Feje ritkán állott centruma felett, s vállait is kigörbítette, hogy az egyike feljebb és kijebb állott a másiknál. Szemöldökei magasak, szemei feketék, színe tiszta, de szederjes foltokkal, és néha pattanásokkal. Haját copfban hordta, s fodorítással, egykor elvágatta, s megint megnevelte. Papirosból mondott beszédei, magyarul vagy deákul lelkesek, ékesek, ahogy kevésekéi; de papiros nélkül várakozás alatt csaknem mindig ő is azt bizonyítá, hogy írni s szólani nem mindig jár együtt. Sajátságaihoz tartozék ezen felül, éppen nem szeretni az újat, s hevesen ragaszkodni a régihez, s inkább meggyőzhetetlen ízletből, mint okok után. Innen azok az örök összeütdések a pesti synodusban, s a gyűlésekben, a legjobb fejekkel, s

még a kancelláriussal is, kivel gondolkozásban gyakran nem egyezett; innen az, hogy a göttingi professzorok, kik oly igen nyugtalanul várák megjelenését a Leopold frankfurti koronázásától, midőn végre megjelent, és hallották, alig tudták, beszédét annak vegyék-e, aminek vétetni akarja.

Leánya s két fiai osztozának tiszteletre méltó jóknak és anyjoknak lelkeikben, s mindhárman boldogítva hymen által, s László mindkétszer, boldogok voltak. Ennek ritka szépségű, ritka kiműveltetésű özvegye új fényt hozott a ragyogó házra, s nem egyedül azzal, hogy érdemes vala a pesti asszonyi egyesület fejévé választani, hanem szívének egyéb csillogó erényei mellett, az által is, hogy mostoháit ez nevelé inkább, mint hivatala, örök tanulása, s hazafiúi dolgozásai s bibliotekájának gazdagításai által egészen elfoglalt tiszteletes férje. *At genus immortale manet, multosque per annos Stat fortuna domus, et avi numerantur avorum.*

VII.

Gróf Kemény Sámuel,
Rendek előlölője, a nemeslelkű

Dicső tetteket hirdetni öröm és kötelesség mindazok iránt, akik azt elkövették, mind magunk és mások iránt, mert így a jó magva új gyümölcsök termésére hintetik el. Major Cserei Farkas, Krasznán, mint segélete a jószágaiban lakó szegényeket az 1817-diki nagy éhségben, és mint gondoskodott előre, hogy ily ínség ezután ne érhesse más helyt mondtuk el: itt azon nemeslelkű s felvilágosodott elméjű férfit emlékeztetjük olvasóinkat, ki méltó, hogy Erdélyben aszerint tiszteltessék, mint nálunk a nagy Széchényi, s a Széchényi nagy fia.

Kezünkbe akadt azon lenyomtatott levele, melyet gróf Bánffy György gubernátor úrhoz 1809. július 2-án írta, s mi azt a kassai Minerva II. füzetében lap 155. ismét kiadtuk. Abban harasztosi jószágát Aranyosszéken, oly feltételek alatt adta áldozatul a hazának, hogy a kormányzó tanács azt tíz egyenlő részre osztva adja tíz székely insurgentsnek, ki a csatapiacon vett sebei miatt élelmének keresetére alkalmatlanná tétetett, vagy a csatapiacon elesett székely insurgents gyámolatlan özvegyének, árváinak.

A jótételben gyönyörködő férfiú, királyi tábla előlölője lévén, azonfelül, hogy mindig tizenkét ifjat tartott asztalánál, minden judicialis perióduson (azaz, magyarországiason szólván, terminuson; s ilyen Erdélyben eszt. által öt vagyon) öt szegényebb sorsú, de fedhetetlen, szorgalmas, jó erkölcsű tabuláris kancellistának (azaz jurátusnak) ötven forintot ajándékozott.

Hitvese követte férjének dicső példáját, s vetelkedett vele a jótételekben. Ő volt egyike a Marosvásárhelyt felállított kórház boldogítóinak. Számítatlan titkon tett jótételeket csak azok ismerik, akiknek arcaikról letörölték a könnyeket, s lelkek és

Dávid Ferenc

az ég, melynek méltóbb áldozatok nem nyújthatnak.

VIII.

A Kolozsvári Játékszín Története

Elkezdte a ház épülni 1804-ben s tökéletességre vitetett 1821-ben. Nagysága, szépsége, pompássága olyan, hogy tartományainknak bármely más városában is, Bécsset ki nem véve, helyt érdemelne.

A magyar színjátszók társasága Pesten alkotó magát 1790-ben, s oly szerencsével adá mutatványait, hogy a kezdet nemcsak hazafiúi, hanem művészi tekintetekből is érdemle pártfogást. Annak némely tagjai 1792-ben általjövének Kolozsvárra, s Erdélynek nagyjai (buzdítva erre leginkább báró Wesselényi Miklós által, ki, ha valaki más, érzé, hogy annak a nemzeti csinosodásra mely következései lesznek) őket annyira ápolák, hogy továbbá maga az anyahon is innen vevé s több ízben sarjadzásokat.

A segélyt játszók kötelességüknek ismerek hála-jokat bizonyítani azon nagylelkű és mély belátású hazafiak iránt, kik irántok részvételt mutatának, s 1792-ben bejövénnek Erdélybe. A fels. kormányzók s a törvényhozó hatalom érzék a nemzet méltósága mit kíván, s arra intézek gondjaikat, hogy a játékszínnek saját épülete legyen. Az 1794-diki diéta harmincezer forintot tétete össze a kezdetre, s a dolog elintézését gróf Teleki Lajos és Ferenc, gróf Bethlen Farkas, báró Wesselényi Miklós

és Fricsi Fekete Ferenc urakra bízá. A társaság azon közben bérbe vett házban adá mutatványait.

Ezek a reform, kollégiumnak egy telkét, a Farkas utcán, ötezer forinton megvevék, s annak árát gróf Teleki Lajos és Ferenc, Wesselényi, gróf Toroczka József és báró Bánffy József saját erszényekből fizették, a 1804-ben az építéshez hozzáfogának, a fundamentumot kirakatták. A begyűlt adakozások, tizenhatezerre mentek fel, s kezdődék az építés. De a biztosságnak kihalának némely tagjai. De az idők mostohasága, s a papiros pénz becisének alább szállása a munkát elakasztá. A diéta végzést hozá (1811), hogy minden nemes egy-egy paraszttelke után e végre 50 krt fizessen. Ebből százezernek kelle begyűlni, de azt a papirospénz megbukása (1811. márc. 15-én) húszezerre változtatá.

Wesselényi meghalt, ő, ki itt is nagy és gyakor áldozatokkal bizonyítá meg hazafiúságát, s a társaságot teljes eloszlásától több ízben tartóztatta, s az építés gondja 1812-ben Kolozs vármegyei főispán báró Kemény Ignác és főbíró Nagy Lázár urakra bízott. A kormányzók mostani előlölője, báró Jósika János excell., fát ígére a valkói havasokból, mennyi kívántatni fog, s a Kolozs vármegyei nemesség magára vállalá behozatását. Már 1814-ben az épület fedél alatt állott, de ki is fogya a tár, s a biztosság örök jusson adogatá el a lózsikat, egyet kétszáz forintért, hogy a munkát folytathassa. Az azonban csak kétezer forintot ada. Püspök Mártonfi József excell. ezerral, gróf Teleki László és József testvérek azt másfél ezerrel tetézték. Ezen felül a biztosság tizenkétezer forintot véve kölcsön, s Szamosújvár és Erzsébetfalva, Abrudbánya, Fehérvár, s némely más városok, ajándékképen másfél ezerrel segéltették.

Így készüle el az épület, melynek hossza huszonkét öl, szélessége tizenkettő, magassága hat. Ebből a játszóhely hat ölet vészen el. Lózsija három sorban ötven van s ezeknek mindenikében négy néző könnyedén elfér. A gubernátori, a középben, szélesebb. A három sor lózsín kívül van a partere és a paradicsom.

Dekoratiói Bécsben készültek, s a színre szerkérrel is fel lehet menni. Elfér az épületben harmadfél ezer néző; s ha mindnyájan ülnek ezerhat-száz.

Megnyittatott 1821. márc. 12-én s Zrínyi Miklóssal, melyet magok az uraságok játszottak.

MISSZILIS LEVELEK

IFJ. BR. WESSELÉNYI MIKLÓSNAK

Széphalom, szeptemb. 13. 1816

Kedves barátom!

A TE princípium. Ez a legelső levél, melyet ha-
zaérkezésem olta írok, mert te vagy az első mind-
azok közt, akiket Erdélyben láttam, s a barátság és
tisztelő áldozatja tégedet illet, minden nevezetek-
nél nagyobb barátom! Mi Carlosunk, valamikor té-
ged említlek, mindannyiszor emelkedve érzem lel-
kem, mert előttem képe, mi vagy és mi maradsz.
Te vagy mielőttünk az igazi nagyságnak ideálja, s
a mi hitünk minket meg nem csal. Oh barátom,
midőn én Hadadon a kanapé mellett ültem, és ott
azt csináltam, amit, ha meg nem csatlakozom,
mind a jó tónus, mind a jószívűség, mind a szem-
pillantás szüksége tőlem talán akaratom ellen is kí-
vántak, mint tiszteltem én a te magad viseletet, s
hány ízben ragada meg a gondolat, hogy mit fogna
mondani felőled a te nagylelkű atyád, ha egéből le-
pillanthatna, s ilyennek láthatna. Ne feledd soha,
kedves barátom, ki volt az atyád, ki az anyád, s mi-
vel tartozol a te Patakidnak, kik mindhárman tőled
várják igaz megtiszteltetéseket. Neked intésekre
nincs szükséged, de engedd barátodnak, hogy ő,
örvendve azon, hogy olyannak talált, amilyennek
őhajtott, sőt még többnek mint amilyennek kép-
zelt, néked még intéseket is adhasson.

*Qui monet ut facias quod jam facis, ille monendo
Laudat, et hortatu comprobato tuo.*

Én Hadadon elmeneteled után még egész na-
pot töltöttem. B. Wesselényi Farkas hallani akara
tőlem holmit, s teljesítém őhajtását. Tartoztam ez-
zel megbecsülhetetlen jószívűségéért s örömet
mulattam kedves és éppen nem üres társaságá-
ban. Néztük a Holdat és Szaturnt, hallgattuk a
Caudella muzsikáját s a Ménard éneklését s két
óra tájban fekvénk le. Rokonodtól tanultam, s el-
csudálkozám, hogy abban a tárgyan lelkéket is
hallgatott s haszonnal hallgatott.

Magyarországon 7-dben igen korán értem, vé-
gigjártam a Károlyi kertet, hogy lássam, mi leve a
nem bölcs ültetésből – erdő, s felkeresém a két vi-
ceispánt, hogy tőlök híreket halljak. Itt megláttam
Ajtay Sámuel v. nótáriust, ki a magyarul olvasók-
nak oly derék universalis históriát ada, s többekre
buzdítottam. Éjszakára Nyírbátorba értem, s Gyul-
ay Lajoshoz onnan méne első levelem.

Bruce Szopor olta szabadon jött egész eddig;
valaki elől talált, mind megáll a csudálni szépségét,
s én kevélykedve mondtam, hogy a te ajándé-
kod. Ma ki akarék menni rajta, de esik az eső; s így
eddig még csak Emil ült hátán. Sophienknak adott
ajándékod Hadadon mind elhala. Hihető az üveg-
ben valami állott, melynek ízét és szagát nem tűr-
hették, ő azt így is köszöni, s örvendett azon hír-

nek, hogy te őtet a mi Sophienknak nevezgetéd.

En ide szeptemb. 10dikén értem ebéd előtt ke-
véssel. Az volt szándékom, hogy szekereimet a
domb alatt megállítom, s magam és a leányom fel-
jövünk, s egyszerre nyitjuk meg az ajtót. De egy
emberem megtudta valakitől, hogy már Liszkán
valék, s hírt ada itt, hogy éjszakára bizonyosan itt
leszek. A gyermekek tehát lesben állának (alig
emelkedett fel szekerem az újhelyi úton a partról, s
csoportosan szaladtak élőkbe. Talán éppen azon
a helyen, hol téged öleltelek volt meg, élőkbe jőve
a mi Sophienk. Zokogva, fuldokolva sírtunk mind-
ketten, s én egész mértékben érzem, mit vesztet-
tem erdélyi megbecsülhetetlen örömeim által. E
szcena nem talál szót a kifejtésre. Nem bánhatom,
nem bánom, hogy láttam Erdélyt, örvendek sor-
somnak, hogy azt az áldott földet, a Carlos hazáját
s Zsibót s annyi jó és nagy embert láttam, de sajná-
lom, hogy három holnapig voltam távol az én sze-
retetemre legméltóbb asszonytól! Elvesztett örö-
meimet illő lesz kipótolnom, s ki fogom: sok ideig
nem megyek el a háztól. Gyermekeimet jól talál-
tam, s azalatt, hogy távol valék, nem ére nagy kár.

A mi igen kedves Buczynknak és az általam
szívesen szeretett Kornisnak e napokban írni fo-
gok. Mondd ezt nekik, ha talán hozzájuk írni fo-
gsz. Barátom, a gyertyánkabinet a kis kertben, s
az a szép ülő a csörgő kútnál, néked, Buczynak,
Kornisnak, Farkasnak és nekem örökre szent. Én
ugyan oda igen sokszor fogok visszakíváncozni.

Jelentsd alázatos tiszteletemet s kézcsókomat
őnagyságának; feleségem a legszívesebb tisztelet-
tel köszöni őnagyságának minden erántam s leá-
nyához bizonyított kegyességeit, magadat azzal
az indulattal, mely túl van minden félreértetheté-
sen, forrón csókol. Kedves neki is az az indulat,
hogy te tavasszal itt léssz. Kormányozza dolgai-
dat a téged szerető isten úgy, hogy mindent meg-
kapj, amit őhajtasz. Senki sem érdemli azt úgy,
mint te

Kazinczy

Szatmár, Szabolcs és Bihar hajtást tartottak a 70
személyből összeállott haramiákra, s négyet kö-
zülök megkaptak, s vajdájokat, egy Kovács nevű
nemesembert, három társával felakasztatták jure
statario. Öcsém, Ibrányi Antal úr beszélé, hogy ké-
sőbbben harmincat ismét megkaptak. Ezt a hírt
Ibrányi azon szolgabírótól vette, aki relatiót teve
eránta Szabolcsban, és így kétséget a dolog nem
szenved. Nekem az útban nem vala semmi bajom.

GRÓF TELEKI SÁMUELNEK

Széphalom, 1816. okt. 11.

Nagyméltóságú gróf, udvari kancellárius és
főispán, kegyelmes uram!

Tegnap múlt egy holnapja, hogy erdélyi utam-

ból hazaérkeztem. Nem lévén soha tovább azon a földön Zsibónál és Krasznánál, azt én most láttam először. Utamat most írom, hogy nyomtatásban kiadhassam, mert mi magyarországi magyarok, hozzászokván, hogy csak arra járunk, amerre a nap nekünk nem felkel, hanem lenyugszik, az erdélyi magyarokat s azoknak lakóföldjét éppen nem ismerjük. Három teljes holnapot tölték ezen utamban, június 11-én mentem el, s szeptember 10-én jöttem haza. Láttam Kolozsvárt, Vásárhelyt, Szebent, Dévát, Lugost a Bánátban, Károlyvárat, Enyedet, Kolozsvárat ismét, Zsibót s Hadadot.

Az excellenciád Szabó Andrása nagy nyájasággal láttata velem mindent, aminek megnezéséhez időm volt; a klasszikusokon kívül nagy gyönyörűséggel forgattam Piranesinek kötetét s a Museum Pio Clementinumot. Most várom bővebb tudósításait, hogy arról a kincsről, melynek gondviselését excellenciád reábizta, méltóképpen szólhassak. Kérem excellenciádat alázatosan, méltóztassék mondásomat egyébre ne magyarázni, mint amicsoda, ha azt állítom, hogy annak, aki odalép s az álmélkodás által öszverázattatik, valóságos jótétemény ottan lelni az excellenciád nemcsak igen szépen, hanem igen jól eltalálva festett képét is és a bronz büsztöt. Prof. Szabó András úr meg nem tudta mondani a festő nevét s a festés esztendejét, úgyhogy ezeránt kénytelen vagyok excellenciádnál magánál könyörögni a tudósításért.

Prof. Kovásznai úrnak ajánlólevele deák orációi előtt velem sokat tudat, amit a bibliotéka felől szólván, használhatok. De mégis szeretném tudni, mikor kezdé excellenciád könyvek gyűjtéséhez, és nem volt-e már valamely ősi gyűjteménye, melyet csak szaporítani kellett.

Ugyane könyörgést tenném azeránt, hogy méltóztatnék velem tudatni, mely tudós társaságok tisztelték meg excellenciádat diplomájukkal?

Minekelőtte munkám nyomtattni fog, én az excellenciádat illető szakaszt bátorzkodni fogok excellenciádnak elébe terjeszteni, hogy hibás híreket ne terjesszek el.

A Brukenenthal gyűjtemények közt inkább vala gondom a képekre, mint a könyvekre, mert a könyveké nem sok az excellenciádéihoz képest, de a képeké temérdek sok.

Egy értelemben vagyok Choiscul-Gouffier-val, ki kijővén innen, báró Naláczi Istvánhoz fordult e szóval: On pourroit former un joli petit cabinet de tout cela. Még nem tudtam, hogy a francia követ ezt ítélte, s az én ítéletem éppen ez vala. Temérdek sok rossz, sőt középszerű darab közt találni benne jókat is. Az én szemem egy Szent Sebestyént választotta ki, s a gondviselők arról keveset tartottak, s csak a nagy Szent Hieronymust magasztalták; s mint örültem, midőn Lugoson öexciától az özvegy b. Brukenthalnétól hallám, hogy az én Sebestyénem felől a báróné is azt tartá, amit én.

A károlyvári btékának nagy kincsei vannak, kivált a magyar dolgokra s az inkunabulákban. Mártonfi püspök ezek közül ajándékba adá Maxi-

milián hercegünknek a Livius első kiadását. A Homér florentini kiadása 1488 két kötetben nemcsak ép, hanem egészen tiszta is, minden mocskok és szenny nélkül. A kézírások közül leginkább irigyletem azon XVI. kötet foliót, melyben kard. Pázmánynak levelei állanak a királyokhoz s erdélyi fejedelmekhez. Azokban egy helyt rendes van.

Az enyedi kollégium btkájában, nevezetesen a Benkő József gyűjteményében, 214 origin. leveleit leltem a fejedelmeknek Teleki Mihályhoz. Benkő azt vagy kikérte s nála felejtette, vagy ellopta, mint néha a tudósok szoktak. Excellenciád előtt talán nincs még tudva, hogy tordosi prédikátor Sípós Pál szeptemb. 11d. megholt, semmi rendelést nem tevén sorsához képest igen gazdag vagyónjáról.

Ezek voltak azok, kegyelmes uram, amelyeket excellenciádnak bejelenteni bátorzkodtam. Alázatosan esedezem kérdéseimre óhajtott feleletéért, s nagy kegyelmeibe alázatosan ajánlva maradok elhalhatatlan tisztelettel excellenciádnak

Széphalom, Tokaj mellett, októb. 11d. 1816.
alázatos szolgálja

Kazinczy Ferenc

KAZINCZY PÉTERNEK

Széphalom, októb. 17. 1816.

Nagy tiszteletű drága jó uram
kedves urambátyám,

Régen nem voltam tiszteletére urambátyámnak, de urambátyám nem vala Lasztócon, én pedig 3 teljes holnapot töltvén Erdélyben, illő, hogy itthon üljek.

Consiliarius Pukyval gróf Gyulay Ferencné Kácsándy kisasszony házánál, Andrásfalván voltam egy egész hétig. Nem mozdulhattunk ki a rettenetes sár és a hidakat széjjeltépett vizek miatt. Már akkor is keveset beszélt, meg volt törve, de beteg nem volt. Megjövendöltem, hogy nem élhet soká. 13 falu urbarialis panaszt tett, s ő vala a komisszárius. Egész Erdély szerette Puky, mert ő nagy moderációval viselte magát. Tesaurárius gróf Halder Gábor exc. nekem azt monda felőle, hogyha erdélyi ember volt volna is a kommisszárius, Erdély jobbat nem kaphatott volna. Ő akkor nap hala meg Kolozsvárt, amelyben én hazaértem.

Szept. 11d. hala meg a pataki volt prof. Sípós is, kinél egy nap, másszor egy éjszakát tölték, és akivel Dédácson gróf Gyulaynéval egy nap, másnap pedig b. Naláczi Istvánnál voltam.

Gr. Gyulay Ferencné Erdélynek leggazdagabb birtokosai közé tartozik. Soha én okosabban, ártatlanabban nevelt leányokat nem láttam. 18 esztendő fia is excellens mind erkölcsre, mind tanulásra. A grófné kevéssel vékonyabb, mint Szirmay Tamásné, s oly szép, mint leánykorában. Ez az asszony nagy kegyességekkel volt erántam.

Kolozsvárt Wesselényinél valék szállva. A gubernátortól kezdve az utolsó emberig, akivel dol-

gom volt, minden nagy kedvességgel fogadott. A Wesselényi-háznál egy literarius consessust tartánk, melyben jelen volt gr. Teleki József, b. Nalánczi s minden jobb fej s a többek közt a parókát hordó piarista Koros, ki urambátyámat nagyon tiszteli. Dámák parancsolák, hogy menjek el hozzájuk, s ilyen mindjárt gróf Kornis Ignácné, a Teleki Károly nagy elmésségű tudósan nevelt leánya. Egy dámánál többet nem találtam egész Erdélyben, aki magyarul nem beszélt volna, ez pedig magyarországi: gróf Kemény Farkasné, szül. Batthyány.

Kolozsvárt egzámen volt a kálvinista kollégiumban. Megjelentem ott, s nem Szemere Alberteskedtem, de midőn két gróf úrfi felelt, a professzornak szólék titkon, hogy kérjén csak valamit, hogy lássuk, igazán tanul-e görögül vagy csak hazudja, hogy tanul. Nem tudott, s a suttyók után felelt, mégpedig rosszul.

Vásárhelyt a kancellárius bibliotékáját tekintetem meg, fél napot töltvén ott. Az nagy kincs. Én leírom erdélyi utamat, s kinyomtattatom, mert illő, hogy Erdélyt ismerje valaha Magyarország. A kancelláriustól most várok híreket bibliotékája felől.

Szebenben nemcsak a bibliotékát, hanem a képgyűjteményt is megnéztem. Az hasonlít a Belvederhez. Gubernátor Brukenthal Erdélyben számadás nélkül viselte a tisztséget, mint Grassalkovics itt, s így nem csuda, hogy bibliotékát, kép, érc, fegyver és numizmai gyűjteményt annyit hagyja, hogy különben egyiket sem hagyhatta volna.

Gr. Gyulayné Andrásfalváról Dédácsra ment le megtekinteni azt a jószágát, s elbeszélé az özvegy gr. Bethlen József tesauriáriusnénak (Zichy születés), hogy én ott járok. Ugyanezt tévé küküllei főispán s enyedi kollégiumbeli főkurátor gr. Bethlen Imrénél. Ezek parancsolák, hogy hozzájuk is menjek. Gr. Bethlen Imre arra kérte a grófnét, hogy mihelyt én Krassó vármegyéből Dellvótól visszaérek Dédácsra, a grófné küldjön hozzá embert, s ha én nem mehetek hozzá, ő jön le hozzám Dédácsra, mely oda 2 napi járó. Sohasem képzeltem oly nagynak magamat. Eszerént elmentem hozzá Gáldtőre, Károlyvár mellett. Két nap vártam, mert a grófnéval vármegyéjébe járt gyűlést tartani. Azután 24 órát tölték ott.

A gróf megértvén, hogy tőle Enyedre szándékozom, előreküldte levelet, hogy itt Kazinczy, a professzorok készen várjanak, s maga kísért be oda, 24 órát tölte velem, s parancsolta, hogy a bibliotékában velem mindent láttassanak. Magyarországon van-e oly főispán vagy főkurátor, aki egy vendéggel ezt tenné.

Azalatt míg én Krassóban jártam, gr. Gyulayné elbeszélé Hunyad vármegye főispánjának, Jósika Jánosnak, aki a Csáky János első házasságabeli leányát tartja, hogy én aug. 5-dikén Déván leszek, hogy egy erdélyi vármegyegyűlést lássak. A főispán most gubernális consiliárius lett, s Erdélyben egy ember nem viselhet két hivatalt. Jósika tehát elbúcsúzóik vármegyéjétől. Előre megtanítá a vár-

megye nagyjait, hogy én ott leszek, fogadjanak distinctiókkal, ő aszesszorá fog kinevezni. Én öt nap múlva jöttem vissza, s így aszesszornak nem denominálhattam. Azonban elmentem Branyicskára. A kancellárius nekem azt beszélte, hogy jobb fej az egész Erdélyben nincs, mint Jósika János, s igazat mondott. A grófné is igen derék. Zseni leányomat igen megszerette a két leánya, a kisebbik azt akarta, hogy hagyjam ott, vagy hogy ő is jöjjön vele.

Zseni jól megajándékozva jött el, Gyulayné egy pár gyémánttal körülfoglalt smaragd fülbevalót s 140 forintot akkor vett veres korallt, Wesselényiné egy arany colliét, Gyulay Lotti négy ruhát s holmi aprólékot s sok könyvet ada neki. Wesselényi pedig nekem egy anglus szép lovat, Cserei egy csődörnek nevelendő 2 esztendő szép csikót, így, amit költöttem, meg van fizetve, kivált, hogy Gyulayné Kolozsvártól Vásárhelyig s Szebenig, Dédácsig mindenütt a fiával fizetteté, amit költénk, mert ezt az utat Gyulay Lajos együtt tette velem. Dellvó pedig ötszáz forintot ada Zseninek. Ő gazdag ember. Tavaly 12 ezer forintot vett be szilvapályinkából, az idén pedig sok kukoricája lesz, mert dombon vetett.

Maradok szíves tisztelettel, asszonynénémet alázatosan tisztelvén alázatos szolgája

Ferenc

KAZINCZY ÉS ERDÉLY

Előszó az Erdélyi levelek 1944-es kiadásához

Kazinczy Erdélyi leveleinek az Erdélyi Ritkaságok sorozatába illesztése és útra bocsátása kapcsán két önként felmerülő kérdés vár feleletadásra.

Mit adott Erdély Kazinczynak, mit jelentett Erdély a Kazinczy pályájában? És mit adott Kazinczy Erdélynek, mit jelentett és jelent a Kazinczy pályája Erdély sorsában, Erdély szellemi életében?

Az első kérdésre felelve nemcsak maga Kazinczy és nemcsak a mi erdélyi önérzetünk mondja, hanem az irodalomtörténeti vizsgálat is megállapította, hogy Kazinczyt íróvá az erdélyi szellem biztató kisugárzása avatta fel; hogy Kazinczy erdélyi, az enyedi Bethlen kollégiumból kinőtt példán és mintából vette észre és tűzte ki maga elé azt a határozott célt és feladatot, melynek művelése és munkálása által nyelvünk, irodalmunk, ízlésünk, egész nemzeti mivoltunk megújítójává magasztosult. És az erdélyi szellem kisugárzása adott neki erőt arra, hogy a hat és fél évi raboskodásra elkövetkező sok támadás, megaláztatás, anyagi nyomor között se veszítse el írói kedvét; hogy egész „borzasztóan szép” pályáján végig töretlen eréllyel, friss alkotókészséggel építsen, teremtsen egyre mélyebb és szélesebb hatással úgy, hogy pályája végén is így kiált fel: „Mely szép jutalma az a mi pályánk fáradozásainak...”, hogy a szent tüzet vesszük s adjuk egymásnak!

Ismeretes, hogy Kazinczy könyvcsinálói tehetősége már a gyermekkor végén jelentkezett. 1775-ben alig tizennégy éves korában, főleg családi ösztönzésre már könyvet ad ki Magyarország geographika, azaz földi állapotjának leírása címen. Am az év végi vizsgálatok idején megjelent művet az egy Szilágyi Sámuel szuperintendens (püspök) kivételével, mindenki, az iskolában és azon kívül is, fanyalogva fogadta. Kazinczy azonban már csak családi tekintetektől is azon volt, hogy sikert arasson. Egy év múlva Bessenyei Györgynek Az amerikai Podotz és Kazimir keresztyén vallásra való megtérése című művét fordítja le és adja ki (Kassa, 1776). Küldött belőle tiszteletpéldányt Bessenyeinek is, s ez válaszában buzdította Kazinczyt, hogy ne szűnjék meg a dicsőség felé közeledni.

Megint egy év múlva, 1777 tavaszán Bécsből, hol Bessenyeinél is tisztelegő látogatást tett volt, Sárospatakra visszaérkezve, kettős, újabb, erősebb és döntő hatás sodrába kerül. Ez a hatás egyrészt az Erdélyből, a háromszéki Barótról Magyarországra került jezsuita íróé, a Szabó Dávidé; másrészt az ugyancsak Erdélyből Bécsbe feljutott Alsó-Fehér megyei, ispánlaki születésű s az enyedi Bethlen kollégiumban nevelkedett franciás testőrírónak, Báróczy Sándornak, a hatása.

Amannak Új mértékre vett külön verseknek három könyvei című, akkor megjelent versesköte-

te került a Kazinczy kezébe. Tetszetek Kazinczynak a messzi elvetődött székely exjezsuita páter furcsa, újszerű versei, s a szerzőt maga is deákos metrumú verssel üdvözölte. Innentől fogva a levelezés közöttük állandó. Kazinczy elküldi költeményes kísérleteit is a tekintélyes írónak, aki azokat örvendezve s elismeréssel fogadta, s szerzőjüket biztatta, hogy utat irtván folytassa a szerencsésen elkezdett verselést. Annyira becsülte Szabó az ifjú Kazinczyt, hogy kész volt ennek utolsó iskolai vizsgálatára is elmenni, ha körülményei engedik. Nem így történt. Azonban megkérte a sárospataki iskolai vizsgálatokon hivatalos minőségben megjelenő barátját, Kenyeres József kanonokot, hogy nevében és helyette üdvözölje Kazinczyt. És Kenyeres József az ünnepélyes és hivatalos tisztelegő fogadtatás végén az iskolai főauditoriumban összegyülekezett és együtt levő ifjúságtól, a tanári kar és az iskolai előjárók színe előtt, megkérdezte, hogy köztük s jelen van-e Kazinczy Ferenc. S mikor a diákok sorából Kazinczy jelentkezett, Kenyeres fennszóval tolmácsolta a Baróti Szabó üdvözlését, buzdította Kazinczyt, hogy a megkezdett írói pályán maradjon meg tantorodás nélkül. Egyben az egész ifjúságot a Kazinczy példájának követésére intette. „A rólam vett remény – írja Kazinczy – valóban kötelezett, hogy azt teljesebbé vigyem, s ége bennem a láng, hogy teljesebbéjék.” E jelenetre már Toldy Ferenc megjegyezte, hogy ez volt igazán a Kazinczy Ferenc íróvá avatásának ünnepe. Toldy megállapítását elragadta és helyben hagyta Kazinczy Ferenc életírója, a fáradhatatlan Váczy János is.

Erdélyi ember, az erdélyi szellem hatása így avatta fel és pecsételte el végérvényesen Kazinczyt írónak, az irodalomnak. És, hogy milyen író legyen, mely úton és mely cél felé törjön, azt is erdélyi példa, Báróczy Sándor mutatta meg neki.

A Baróti Szabó verses kötetével egy időben adta a sárospataki könyvtáros a Kazinczy kezébe Báróczy Sándor Marmontel fordítását azzal a megjegyzéssel, hogy a könyv rézmetszetei nagyon szépek, de nyelve érthetetlen. Kazinczynak azonban éppen az érthetetlennek mondott stílus tetszett. Új világot nyitott meg számára és előtte a Báróczy műve, művének nyelve és szelleme. „A művészire törekvő magyar próza szépségeit ebből kezdte érezni és tanulmányozni.” „Még ma is bírom a könyvet – írja Kazinczy évtizedek múlva a Pályám emlékezetében –, mert rajta van ifjú esztendeim örömeinek emlékezete; még ismerem a helyeket, hol a Báróczy csudálásában felsikoltozám. Mint vágytam vissza Bécsbe, hogy a csudált beszédűt, a hasonlíthatatlan bájút lássam! Már akkor feltevém magamban, hogy az ő koszorúja után fogok törekedni minden erőmmel, ami lesz.” „Ő vala örök olvasásom ezen túl.”

Berzenyihez című ódájában is így emlékezik meg Báróczyról:

*Báróczy volt az ápolóm, az új
Szép Attikának méhe. Ő tanított*

*Engem szemérmes-édest selypeni
S távozni a durva nép beszéditől
S nevetni a durva nép vad gúnyjait.*

Íme az erdélyi szellem döntő hatása az ifjú Kazinczy pályakezdésében. Ama három író közül, kik sorsára elhatározó hatást gyakoroltak, csak Bessenyei nem erdélyi. De a Kazinczyt irodalmunk munkásává elkötelező Szabó Dávid: háromszéki székely. Valamint erdélyi születésű, nagyenyedi nevelésű Báróczy Sándor is, akinek példája Kazinczyban a nyelvmívelésnek, akkori elhanyagolt és nehézkes magyar nyelvünk kifejtésének, megújításának a gondolatát és gyakorlatát ébresztette föl és tűzte ki tudatosan követett célként. Erdélyi hatástól indítva és hajtva lépett tehát Kazinczy literatori pályára. Erdélyi példákön gyönyörködve, azoktól vonzva és irányítva lett nyelvünk reformátorává, második Prometheusszává (ahogy Báróczy buzdította és kívánta), ki megelékesítette az elevenség nélküli testeket. Megelékesítette úgy, hogy a magyar nyelvújítás egyúttal költészetünk, művészi igényességünk, általában véve egész szellemi közművelődésünk kifejlődését s ennek betetőzését a magyarság társadalmi és politikai megújítását is előkészítette, megteremtette. Csak ebben a nagy történeti összefüggésben, a nyelvújítással kapcsolatos és abból következő nagy, öröndetes és általános nemzeti átalakulásban tűnik ki a Kazinczy, személyiségének korszakos nagysága s ebben a korszakos változásban az erdélyi hatásnak és példának a jelentősége.

A korszakos változásig, a nagyszerű eredmény kivívásáig azonban még hosszú, évtizedes küzdelmek, szenvedések és nyomorúságok fognak eltelni. Kazinczy mindebben a legelső. Ő a vezérszellem. Vezére e korszaknak. Vezére Kazinczy e korszaknak, mert a célt ő látta meg és tűzte ki prófétai világossággal és lényegébe látással. Vezér abban is, hogy a kitűzött célért ő fáradott, munkált a legtöbb szellemmel és leglankadatlanabb kitartással. És vezér – sajnos – abban is, hogy a szenvedésekből és nyomorúságokból is neki jutott ki a legtöbb, az oroszánrészt. E szenvedésekhez és nyomorúságokhoz hozzátartozik a Martinovics mozgalomba keveredése s a rákövetkező halálos ítélet, illetőleg a hat és fél évig tartó raboskodás Buda, Spielberg, Kufstein és Munkács börtöneiben. Ám a 2389 napig tartó fogság – időben bármily hosszú is – csak kezdet és bevezetés a kiszabadulás után bekövetkezett testi és lelki szenvedések, a gyűlölködésig elkeseredett irodalmi harcok, családi villongások és pereskedések, a különböző erkölcsi megaláztatások és a sötét anyagi nyomor szakadatlan láncolatához.

Hogy e borzasztóságok között és ellenére is Kazinczy élete megmaradt szépnek, hogy lelkének állandó nyugodt, klasszikus derűjét és egyensúlyát, majd sokszor gyermekien naiv üdeségét meg tudta őrizni, hogy lelkének mérlege soha meg nem billent, szellemének alkotó kedve és

szépsége soha nem lankadt, sőt mindvégig töretlen energiával cselekedett és alkotott, hogy életfelfogásán holtig az idealizmusnak és világnézetén az optimizmusnak meleg színei ragyogtak át: abban ismét az erdélyi szellem, a transzszilvanizmus, mégpedig a báró Wesselényi-család, az idősebb és ifjabb Miklós, s általuk és velük együtt az erdélyi írók és közéleti férfiak, általában Erdély egész művelt magyar társadalma volt az egyik nagyon fontos, talán legfontosabb tényező.

Kazinczy írói törekvéseit, irodalmi alkotásait Erdély kezdettől fogva méltányolta, szívesen fogadta. Mikor 1791-ben Klopstock Messiásának fordítására előfizetést hirdet, Magyarországból csak 6, Erdélyből azonban 72 előfizető jelentkezett. Aki erdélyi emberrel összehozza sorsa akár az irodalom és a közélet terén, akár a társadalmi életben (Szabó Dávid és Báróczy után Aranka György, Benkő Ferenc, Cserei Farkas, Wesselényi Miklós stb.), mindenikkel szívélyes viszonyt tart fenn. Mert Kazinczyt mindenik erdélyi ember érdeme és törekvése szerint megbecsülte. Ezért írja már 1791. október 29-én Arankának: talán egykor beszaladok Semjénből báró Wesselényi Miklós-hoz s ott meg foglak ölelhetni.

Mégis – mint már az iménti idézetből is sejtethető –, Kazinczy Erdély fiai közül báró Wesselényi Miklóst szerette meg legjobban, egészen a rajongásig, úgyhogy fogságban sem feledte el.

1800. június 30-án a tiroli Kufstein magas várából az oda bezárt államfoglgyokat útnak indították kelet felé. Fogva tartásuk ott bizonytalanná vált Napóleon csapatainak diadalmas előnyomulása miatt. E foglyok közt ott volt a halálra ítélt, de életfogytiglan tartó fogságra kegyelmet nyert Kazinczy Ferenc is. Kazinczy az útnak indítás kétségtelenül izgalmas napján engedélyt kért és nyert, hogy búcsúzóul szent tisztelettel beléphessen az 5. számú cellába, amely tíz évvel azelőtt Erdély oroszánjának, az idősebb báró Wesselényi Miklósnak volt éveken át ketrece. Bizonyos, hogy e szent tiszteletet a Kazinczyban nem pusztán a közös rabsorsra gondolás váltotta ki a Kufsteinből távozás utolsó perceiben, hanem a Wesselényi egyénisége iránt már régtől fogva, 1794-ben történt személyes ismeretségük óta érzett, nagyrabecsülő rajongás.

Egy év múlva, a Kufsteinből távozásának szinte évfordulóján, június 28-án, végre Kazinczy is kiszabadult munkácsi börtönéből. Magyar mentébe öltözve fut, repül, hogy a várparancsnok előtt hálát mondjon a királyi kegyelemért. Kimondhatatlan örömmel siet haza, a családi körbe, anyja és testvérei ölelő karjai közé. A fogság nem törte meg. Tele van életkedvvel s telve irodalmi célokkal. Férfikora virágját élte. Szabadulásának nemcsak maga és családja öröndett, hanem az írók is várakozással és örömmel köszöntötték. De csakhamar elkövetkezett a keserű lehangoltság: az anyagi vergődés, a családi perpatvarok, kínos összezerrendések. És elkövetkezett a fogság árnyéka

is. Hisz Kazinczyt politikumért, országot felforgató törekvésekért ítélték el! S ha voltak is, különösen írók, akik már akkor mártírt láttak benne, még többen akadtak olyanok, akik a 2387 napi fogság után is azt mondták: „Megérdemelte sorsát”. A rendi világ emez évtizedeiben, az aulikus szellem közepette, csoda-e, ha Kazinczy gyanús maradt, akivel a társadalmi érintkezés sem nem ajánlatos, sem nem kívánatos. A gyanú és idegenkedés magánéletére s írói törekvéseire is csüggesztőleg hatott, bármennyire is szilárd volt eltökélése, hogy a visszanyert életben új erővel futja meg azt a pályát, melyre Isten elhívta. Nyelvünket széppé, sivár, elmaradt szellemi életünket eszmékben gazdaggá fejleszteni, az idegen irodalmak remekműveinek magyarra fordítása s a közönség kezébe adása által remélte és tűzte ki programnak. Úgy gondolta, hogy minden kötet fordítást egy-egy kiváló hazafinak dedikál. Annak, aki a kiadás költségeit fedezi. Mecénásokat keresett. S fordulhatott volna-e több bizalommal, nagyobb reménységgel más valakihez, mint gróf Széchényi Ferenchez, a Nemzeti Múzeum, és gróf Festetich Györgyhöz, a keszthelyi Georgikon alapítójához, azokhoz, kiknek hazafisága, nemzeti érzése valóban páratlan? És milyen választ kapott? Kitérőt és hideget Széchényitől, határozottan elutasítót Festetichtől. Hogyne, hiszen állítólag maga a király figyelmeztette Festetichet, hogy avval a bizonyos Kazinczyval kerüljön minden érintkezést, íme a fogság árnyéka.

A kufsteini szent tisztelet azonban most virágot termett. Kazinczy Wesselényit is felkérte pártfogónak, Metasio Themisztokleszt ajánlva neki. És az erdélyi oroszán mert érintkezésbe lépni avval a bizonyos Kazinczyval. Nem láttatni, hanem tenni kívánt: arcképét s a kért 500 frt-ot elismerő levél kíséretében küldte meg Kazinczynak. Kazinczy hálálkodva válaszol: „Oh, mely jól esik, minek utána száz meg száz nagy emberben nagy embert kerestünk, találni hittünk s végre leesik a szemfedél és látjuk, hogy bálvány volt, akit imádánk: mily jól esik, midőn annyi tévedés után Wesselényiben Wesselényit leljük”. Így termett a kufsteini szent tisztelet irodalmi gyümölcsöt, melynek ízét nemsokára a személyes barátság közvetlensége még édesebbé tette. Kazinczy Wesselényiékét kéri fel születendő első gyermeke keresztszülőiül. Wesselényiék a komaságot örömmel elfogadják. Ezek után Kazinczy látogatása Zsibón (1805. október végén s november elején) természetes továbbélkezése a két egymást szerető és becsülő férfiúnak.

Kazinczy szinte mámoros a Zsibón és Krasznán (Wesselényi sógoránál, Cserei Farkasnál) láttak és hallottak álomszerű kedves emlékeitől. Újra látni és együtt lenni Wesselényiékkel, jobban és egészen megismerni Erdélyt, állandó vágya, évenkénti terve lett Kazinczynak. Azonban csak tizenegy év múlva, 1816. június 10. – szeptember 10. között válhatott valóra.

A Kazinczyt Erdélyhez vonzó szálak ugyanis egyre izmosultak, egyre szaporodtak. 1814. november elején Széphalmon meglátogatja Kazinczyt a magyarországi és külföldi tanulmányútjáról hazatérő ifj. Wesselényi Miklós, nevelő barátjával, a korán elhunyt Pataki Mózzsal. Wesselényiéken kívül hívja, hivatgatja Erdélybe Kazinczyt Cserei Farkas, Döbrentei Gábor, a sárospataki professzorságból Erdélybe visszakerült Sípos Pál, tordosi pap, költő és hírneves filozófus, gróf Gyulay Ferencné, Kácsándy Zsuzsanna, Kazinczy egykori szerelme. E szálak külön-külön fejtegetését mellőznöm kell, de mégsem hagyhatom említés nélkül, hogy különösen az ifjú Wesselényi látogatása óta a Kazinczy és családja lelkében Erdély képe Carlos és Pósa (Wesselényi és nevelője) emlegetése által mindennap felmerült. Mindez érlelte, fokozta Kazinczyban az erdélyi utat.

Ketten is dolgoztak ki számára útitervet. Az egyiket, az elsőt, Cserei Farkas. Ebben a tervben fő szempont volt a természeti és történelmi látnivalók felkeresése. Cserei nagy természetkedvelő volt, s ez időben már némileg embergyűlölő. Kazinczy azonban az írókat akarta látni, avagy viszontlátni. Ezért Döbrentei tervét fogadta el, aki úgy osztotta be a programot, hogy maga és tanítványa, gróf Gyulay Lajos, lehetőleg mindvégig, az ifj. Wesselényi is huzamosabb időn át udvarlására lehessenek Kazinczynak.

Széphalomról Tokaj, Nyíregyháza, Debrecen, Érmihályfalva útirányban érkezett Kazinczy Krasznára Csereiékhez; onnan a Meszesen át Kolozsvárra. Vele volt Eugénia nevű leánykája is. Kolozsvárt a kapott utasításhoz képest a Közép (ma Deák Ferenc) utcába befordulva, tudakozódni kezdett a Gyulay-ház felől. Különös megjelenésű négyes fogatát, debreceni ruházatú kocsisát bámulni kezdték a járókelők. Döbrentei és tanítványa is az ablakon kinézve erről tudták meg, hogy a várt vendég és barát megérkezett.

Kazinczy kolozsvári időzését, erdélyi útjának további állomásait részletezés helyett egyszerűen megnevezem. Részletesen megírta ő maga az itt következő Erdélyi levelekben. (Megjelent először az Abafi féle Nemzeti Könyvtárban.)

Az Erdélyi leveleket Kazinczy nem a helyszínen, hanem utólag, hazatérte után, Széphalmon írta. Ezért hiányzik belőlük sok helyt az első benyomás közvetlensége. De hiányzik azért is, mert a levelek szövegét majdnem tízszer, sőt Abafi szerint tizenkétszer dolgozta át, míg végre 1831-ben (de már szerzőjük halála után) megjelentek. Kazinczy ugyanis műve kéziratát kinyomatás előtt elküldötte Döbrentének, gróf Teleki Lászlónak és másoknak egyebek mellett átnézés, helyreigazítás végett. Most a kapott tanácsok, majd a cenzor gondolkodásának figyelembevételével módosított, javított, törölt és pótolta az első fogalmazáson. E módosítások tárgyilag tán kívánatosak, a történelmi hűség szempontjából meg épen előnyösek lehetnek. De az Erdélyi levelekből néhol mégis csak

letörölték az első benyomás közvetlenségének üde harmatát. Éppen azt a személyes elemet, amelyik az efféle útirajzoknak, úti leveleknek sajátos érdekességet szokott adni. Azonban az Erdélyi levelek így is értékes munka: Kazinczy eredeti művei között világos, lelkesen emelkedett és viszonylag magyaros stílusánál fogva a legsikerültebb. Műfajában pedig, az útleírásban, Szepsi Csombor Márton: Europica varietasától (1620) Petőfiig az egyetlen számba vehető alkotás.

Az Erdélyi levelek ma is érdekes és tanulságos olvasmány: egy nagy szellem rajzolta, színes, eleven, hű és viszonylag teljes kép az ismeretlen s már elfeledett Erdélynek százharminc év előtti, sokban örvendetes és biztató, sokban pedig szomorú és leverő viszonyairól. Mint a nagy Kazinczynek egyik leggazdagabb, legértelmesebb műve, mint egyik legelső magyar nyelven írt útleírás, de mint fényképfelvétel is az erdélyi viszonyokról, teljes mértékben érdemes arra, hogy a 20. század magyarja is olvassa.

Kazinczy 1816. június 30-án érkezett meg Kolozsvárra. Három napnyi itt időzése alatt érintkezett Bölöni Farkas Sándorral, a testőrírő báró Nalánczi Józseffel, megösmékedett Molnár Borbála írónővel, id. Szilágyi Ferenc, Molnos Dávid tanárral, gróf Teleki Józseffel, Döme Károllyal, Rudnay Sándor r. kat. püspökkel; látogatást tett gróf Bánffy György kormányzónál, ki magyarul beszélő lengyelnek nézte, gróf Kemény Farkasnéval stb. Kolozsvárról Tordán (Gyöngyössi János, a leoninista), Radnóton, Marosvásárhelyen keresztül (Teleki-téka, Aranka György) érkezett Oláhandrásfalvára özv. gróf Gyulaynéhoz. Az itteni feledhetetlen napok után Segesváron át Szebenbe (gróf Halber Gábor, Brukenthal-képtár) s onnan Dédácsra, a gróf Gyulayné birtokára érkezett július 23-án. Két nap múlva a Krassó megyei Szpatára sógorának, D'Ellevaux Jánosnak, meglátogatására ment. Onnan visszatérve, kerek hónapot időzött Dédácson a Gyulay-család körében. Közben kirándult Branyicskára báró Jósika Jánoshoz, Marosillyére a Bethlen Gábor szülőházához, Dévára, Vajdahunyadra, Tordosra Sípos Pálhoz, Szászvárosra, Algyógyra, Bábolnára báró Nalánczi Istvánhoz, a különködő verselőhöz. Majd Bencencen (gróf Lázár-család) és Alvincen át Gyulafehérvárra ment (Batthyanaeum, székesegyház; jegygyűjűjét és óráját teszi a Hunyadi János szarkofágjára, hogy új becset nyerjenek tőle); onnan Gáldtőre, gróf Bethlen Imréhez és ennek társaságában Nagyenyedre, hol meghatottan bámulja a Bethlen kollégium értékes gyűjteményeit, különösen a könyvtárt s abban egykori mesterének, Báróczy Sándornak, alkímista és rózsakeresztes könyveit. Tordán unitárius templomba tér be, a pap helyett véletlenül diák prédikál, ami csalódást okoz neki. Másodszori kolozsvári időzését nagyrészt Kenderessy Mihály társaságában tölti el. Erdélyi örömeit Zsibó és Tihó tetőzte be. Hat napig tartózkodott Zsibón s aztán ajkán a Wesselényi búcsúcsókjával, szívében a kö-

vetkező vallomással és kívánsággal lépett át a szűkebb Magyarország földjére:

*Aldott föld, Isten veled!
Mint a szerelmes néz elnedvesült
Szemekkel a hű lányka rejtekére,
Ahonnan őt vad sorsa most elűzi:
Akként tekint rád végpillantatom.
Aldott hazája sok nagy férfiadnak
Szorult mellemből lassú fájdalommal
Ez ront, ez tör elő: Isten veled!*

Kazinczy Erdélynek mintegy jó fele területét utazta végig. Noha Csík, Háromszék és Udvarhely székek székely magyarsága körében nem fordult meg, elmondható, hogy Erdély természeti, földrajzi és etnográfiai viszonyait alaposan megismerte. És megismerte mindenkinek felett azt, amire vágyott, az erdélyi életet, Erdély fiait, az írókat. Figyelte mindenütt a természeti viszonyokat, az utakat, a közlekedési lehetőségeket, aztán az ősfoglalkozásokat, a nép jellemét, és a népszokásokat. De különös éberséggel figyelte meg az erdélyi lelket, amint az a történetben, műemlékekben, közművelődési maradványokban, továbbá a művelt társadalmi osztályok élő egyedeiben, a szellemi és születési nemesség érzésében, gondolkozásában, a szeme előtt hullámzó erdélyi életben, a transzszilvanizmusban kitárult Kazinczy lelke mélyében sok újat – személyt és tárgyat – meglepetve látott és jegyzett meg: hogy magyar ember, magyar aszszony és lány vele egész útja alatt más nyelven, mint magyarul, nem szólott; hogy Tordán az unitárius templomban szószékről buzdítják az unitárius híveket, hogy „egy Luther templom feleségezésére adakozzanak”. „Alig mertem füleimnek hinni – folytatja –, s kérdést tévők prédikátor úrnál, hogy mint szedetik itten idegen felekezet számára segély.” Kérdésére azt a feleletet kapta, hogy Erdélyben a templomot építeni akaró, de erre magát elégtelennek érző gyülekezet bejelenti szükségét a kormányzónak, és ha ott engedelmet nyer a segélygyűjtésre, bármely felekezethez tartozzék, az kihirdettetik az országnak minden religióbéli templomaiban. „Ennek tudása érdemlé – teszi hozzá –, hogy életemnek két óráját itt minden haszon és öröm nélkül elvesztem.” „A mi hideg embereink – jegyzi meg másutt – ide (ti. Erdélybe) csak azért is eljöhetnének, hogy tanuljanak felmelegedni.” Kazinczy csakugyan nemcsak meglepődött Erdélyben, de fel is melegedett. Mindig és mindenütt lelkesen ömlő ódai hangon szól Erdélyről, Erdély embereiről, a maga irigylésre méltó szerencséjéről, hogy Erdélyt, ezt az áldott földet láthatta. Nem nagy rokonszenvvel ír a szászokról, zárkózottságukat meg éppen túlozva jegyzi fel. A Brukenthal-múzeum elrendezése sem nyeri meg tetszését. Sokkal nagyobb érdeklődéssel és szeretettel figyeli meg a románságot, nyelvét, táncát, dalait, hűségét a magyar földesúrhoz, említi a gainai leányvásár-szokást is stb.

Való, hogy Erdély is szívesen fogadta Kazinczyt. Amerre csak megfordult, a szellem és szüle-

tés arisztokratái tárt karokkal és tisztelettel seregenek össze üdvözölni a magyar literátort. Ha Szpatán időzése miatt el nem késik, báró Jósika János Hunyad megye közgyűlésén táblabírónak esketteti fel. „Isten és én lelkem bizonyoság rá, hogy e megtiszteltetésnek nem személyem miatt örültem volna, hanem literaturánk miatt.” Legboldogabb napjait töltötte a Gyulay-család körében Andrásfalván és Dédácson. Ha társaság volt együtt, Kazinczy vitte a szót. Történelem és földrajz, politika és költészet, képtárak és lötenyésztés, törvénytudomány és néprajz egyaránt alkalmat adott Kazinczynak, hogy alapos ismereteit, lelkének gazdagságát, művelt szellemének átfogó erejét és rugékonyságát csillogtassa. Amily örömet vett részt társaságban, ép oly boldogan élvezte a magányt. Reggelenként a dédácsi, akkor száz holdas parkban egyedül sétált. Majd órák hosszat pihent a három öreg szilfa alatt. Annyira kedves, megszokott helye volt Kazinczynak a három óriás szilfa, hogy ennek emlékezete a Gyulay-családban fennmaradt s élő hagyományként átszármazott az unokára, gróf Kuun Gézára, a híres orientalista tudósra és hűgára, Fáy Béláné gróf Kuun Irmára, aki 1881-ben emléket állítva, meg is jelöltette e helyet. Két méter magas kőoszlopot állíttatott oda, rajta egy lepke, ahogy Kazinczy rajzolta egy emléklapra s e felírás: Kazinczy Ferenc kedves helye 1816. Az emlékoszlop felavatása egész kis irodalmi ünnepé szélesedett. Megjelent azon a Hunyad megyei Történelmi és Régészeti Társulat is. A felavató beszédet Réthi Lajos író, a társulat alelnöke mondta, az akkor már kettőre apadt szilfa alatt. Alig van Hunyadban művelt magyar, ki ne ismerné e helyi hagyományt. Aki csak tehette, szívesen sétált el a piski állomástól a közeli dédácsi parkba megnézni Kazinczy kedvelt pihenőhelyét és emléket.

Az erdélyi út Kazinczynak nem várt és nem képzelt, holtig tartó olyan édes örömet jelentett, melyhez még csak mézesheteinek szerelmi boldogságát hasonlította. Köszönetet mond Döbrentének és barátainak, kik rávették, hogy a jó Erdélyt és a világnak szeretetre legméltóbb háznépét meglássa. Tisztelettel járt-kelt Erdélyben, melyet hospitális és ártig emberek laknak. Soha Erdélyt idegen inkább meg nem szerette.

Később is, elszegényedésének legkínosabb nélkülözései között is, emlegeti az áldott erdélyi földet s kedves embereit. Erő volt és maradt számára az erdélyi út, mely lelkéből konkrét irodalmi alkotásokat hozott létre, s amely később is hozzájárult ahhoz, hogy Kazinczy lelke a háborúságok közepette is megmaradjon töretlenül nagynak, éppen szárnyalónak.

A Kazinczy történeti jelentőségének újraserkesztése közben önérettel állapíthatjuk meg, hogy a szegény, a kicsi Erdély gazdag és nagy tudott lenni annak számára, aki az erdélyi lélek, a transzszilvanizmus iránt fogékonysággal bírt. Az erdélyi szellem kiáradása pecsételte el és avatta fel Kazinczyt magyar írónak; a transzszilvaniz-

mus adta példa és minta készítette arra, hogy ne azt nézze, ami volt, hanem ami még lehet és bizonyosan lesz; hogy a nyelvújítást és nyelv művelést tűzze ki élete céljának s legyen ezáltal nemcsak nyelvünk, hanem egész műveltségünknek és szellemi életünknek reformátora. És a transzszilvanizmus, az erdélyi magyar lélek meleg szeretete, mindig tartalék nélkül való hódoló tisztelete adott erőt arra, hogy a kitűzött célt soha, elkedvetlenezéseiben se felejtse, hanem minden poklokon keresztül, orvul támadó, dísztelen halála pillanatáig is ifjonti rugalmassággal szolgálja.

Második önként felmerülő kérdésünk: mit kapott Erdély Kazinczytól, mit jelent Erdély szellemi életében Kazinczy működése?

Eleve kimondhatjuk, hogy a szeretetre és tiszteletre szeretettel és ragaszkodással felelt, hogy mit kapott, azt dúsan visszaajándékozta. Költeményeiben és prózai dolgozataiban egyaránt megszólaltatja a történeti és élő Erdélyt, Erdélynek sorsát, törekvéseit, szép tájait és kiváló férfait.

Így költői levéllel (Báró Wesselényi Miklós-hoz) üdvözlí és dicsőíti az ifj. báró Wesselényi Miklóst, ki noha alig tizenhárom éves, vármegyéje, Közép-Szolnok, nemesi felkelő seregét délcegen vezette a nádor elé Nagykárolyban 1809. március 23-án. Magasztalja a gyermekifjú testi bátorságát, ügyességét, még inkább férfias, fennkölt lelkét. Inti, hogy a dicsőség fényes nimbuszáért küzdve se feledkezzen meg arról, hogy a hazáért nemcsak veszni szép, szép élni is érte. Az idősebb Wesselényi halálára találóan jellemző epigrammát ír. (Báró Wesselényi Miklós) Virágot tesz mesterének, Bárócynak sírjára (Báróczy), valamint a székely poétáéra, Baróti Szabó Dávidra is (Baróti Szabó Dávid), noha ez utóbbinak a tövisből is kijutott volt, amikor az Szanyi Jánosnak egy szerencsétlen munkáját (Méhi gazdaság) küldte meg (Baróti Szabó Dávidhoz). Ódával tiszteli meg Cserei Miklóst, aki az erdélyi rendek hazaoszlását megakadályozta (Fény és Homály) és oly szép episztolával üdvözlí ennek testvérét, Farkast is (Cserei Farkasnak), hogy Berzsényi szerint ez episztola tovább tartja fenn Kazinczy nevét és képét, mint a John és Kininger mesterkezétől festett arcképe. Barcsay Ábrahámot, Marsnak követőjét s a Múzsák kedveltjét sirató epigrammájában (Barcsay Ábrahámra) aggódva kérdi:

Hol leliünk ily polgárt, ily embert s barátot?!

Szép epigrammát ír gróf Wass Sámuel emlékezetkövére:

*Elrepül az élet, mint a reggel édes álmai,
De a szeretet s a baráti hűség
Meggyőzi a halált s túléli a koporsót.
Szeretett férj és barát!
Bús hitvesed e kőnél sóhaj utánad;
Ah emlékezeted
Édessé teszi a legmérgesebb fájdalmat.*

Csak éppen az özvegy az, kire nézve, mivel hogy nem adatott meg férjével egyszerre sírba

szállania, az élet is halál s bánat az édes öröm is (Az özvegy). Örvendezve üdvözli Bölöni Farkas Sándort s biztatja: A szépet a nagy mellé! (Bölöni Farkas Sándorhoz). Mezei virágok gyűjtő címen előbb közvetlenül a maga, aztán tizenkét különálló epigrammában a virágok nevében hódolatot fejez ki gróf Gyulay Karolinának, akit utóbb még egyszer dicsőít egyik töredékes versében (Gróf Gyulay Karolinához). Prof. Sípos Pálhoz című költői levele egyrészt vallomás arról, hogy ő manicheus, hisz két fő lényben, a jóban, az Isten országában, és hisz a gonoszt, a sötétség urát. Bár az ember, maga a költő is, sokszor képtelen felismerni, hogy vajon a jó avagy a gonosz Isten irányítja a sorsot, mégis vallja erős meggyőződéssel, hogy a szabadság, mint metafizikai eszme és valóság az örök és állandó törvény. A szabadság dicsőítésén kívül nyelvi célja is volt e költeménnyel. Meg akarta próbálni, hogy készületlen nyelvünkön lehetséges-e metafizikai tárgyról szólni. Mi hozzátehetjük: a próba nem sikertelen. Buczy Emilhez című, az 1816-i erdélyi út után írt költői levélben barátja és erdélyi jó és kedves embereinek sorsa iránt érdeklődve azt kérdezi, hogy emlékeznek-e még rá, emlegetik-e? Maga, bár két hónapja távozott Erdélyből, a boldog családi otthonban is sóhajtozva gondol vissza Erdélybe, szeretné éltét ott, közöttük tölteni. Gróf Kornis Mihályhoz, atyja halálakor vigasztaló, de egyúttal nagy tettekre sarkaló episztolát ír. Töredékben maradt episztolát írt báró Naláczi Istvánhoz is, a vígkedvű, nyájas öreghez (Báróczyznak), barátjához. Történeti érzékkel és tisztelettel jellemzi a kenyérmezei hősöket (Hőseink a Kenyérmezején). A szabad Erdély – a török elűzése után című egyik legszébb, legmaradandóbb értékű költeményében ismét csak a helyszínén nyert hatások alatt örvendez a kenyérmezei diadalnak, mert szabadon liheg a szeretett haza.

*Hunyadink nagy lelke nem hagyott el
Hunyadink nagy lelkét nem hagyánk el.*

S lepatogának láncaink – kiált fel ujjongva. A költemény azonban érthető a későbbi időkre is, amikor a török csakugyan végleg kiűzetett Magyarország területéről, s paripáink többé nem neki nyihogtak, gyapját nem neki nyírta meg a nyáj, s nem lophatta el, amit el nem vett. Mert a kenyérmezei diadal diadal volt ugyan, de a török akkori kiverése, sajnos, csak időleges és epizódyszerű esemény. Későbbi időre is, éppen az ő korára is vonatkozik a bizalommal telt három utolsó sor:

*Szabadon lihegsz, szeretett hazánk!
Szeretett hazánk! szabadon megint!
Hunyadink nagy lelke van veled.*

A már említett Búcsú Erdélytől című költeményen kívül érzékenyen köszön el Erdélytől, a Sztrigy és Maros isteneitől Dédács Hunyad vármegyében – gróf Gyulay Ferencnéhez című versé-

ben is. Kéri a kies völgyet, hogy legalább nevét emlegesse, hisz az ő lelke mindig visszasóhajt ide.

Prózai műveiben is gyakran tárgyalja Erdélyt, így a Magyar Pantheon (életrajzok és életrajzi jegyzetek) című művében megírja Báróczy Sándor, Cserei Farkas, a tordai leoninista, Gyöngyössi János, továbbá Martinuzzi, Sípos Pál és Wesselényi Ferenc rövid élet- és jellemrajzát, s adja magyar fordításban gróf Haller Gábor eloguéját Barcsay Ábrahámról. E mellett szívesen és sűrűn levelez erdélyi barátaival: Erdély kiváló férfiával, mint Aranka György, Báróczy, Bölöni Farkas Sándor, Baróti Szabó D., Benkő Ferenc, Buczy Emil, a két Cserei, Döbrentei, Döme Károly, Gyöngyössi János, Gyulay Ferencné, Gyulay Karolina és Lajos, Jósika János, Kozma Gergely, Lészay Dániel, Seiwert János, Sípos Pál, gróf Teleki Sámuel, Thewrewk József, báró Wesselényi Miklós. Kiadta a Báróczy munkáit (1813); gyűjtötte és ki akarta adni többek között a Barcsay Ábrahám és a Sípos Pál kéziratait és műveit is. Erdélyről, Erdély történetéről és természeti viszonyairól, az erdélyi társadalmi életről és a szellemi törekvésekről nemcsak itt említett műveiben, hanem alkalomadtán s másutt is szívesen, nagy rokonszenvvel és nem fukar szóval szokott szólni. Érdeklődést keltett Erdély iránt, fokozta az Erdélyismeretet Erdélyen kívül is.

E tekintetben legjelentősebb és legérdemesebb munkája az itt új kiadásban megjelenő Erdélyi levelek. Való ugyanis, hogy Magyarország Erdéllyel a nemzeti fejedelemség megszűnte óta nem törődött, elfeledte. Erdély Magyarország előtt lassan-lassan terra incognitává vált. Ezt nemcsak 1816-ban és nemcsak Kazinczy állapítja meg, hanem még azok az írók is, kik jó évtizedek múltán, a Bach-korszakban látogatták meg Erdélyt, mint Jókai és báró Eötvös József. E szomorú, sőt bűnös nemtörődömséggel szemben Kazinczy s maga útját is vezeklő jóvátételnek tekintette s az Erdélyi levelekkel a nyugati, a magyarországi magyarság figyelmét akarta ráirányítani a keleti részre, az elfelejtett, az ismeretlen Erdélyre. Egyenesen és határozottan kijelenti leveleiben több helyt és az Erdélyi levelek előszavában is, hogy azzal a szándékkal írja meg erdélyi utazását, az Erdélyi leveleket, hogy a magyarországi magyarok ismerjék meg ezt az elfelejtett szép földet. Gróf Dessewffy József, kinek legelőször jelentette szándékát, s később mások is örömmel fogadták a hírt, s előre is jelezték, hogy a művet kíváncsi érdeklődéssel fogják olvasni. Ugy is történt.

Mert csupán az, amit Kazinczy tapasztalataiból magánleveleiben barátaival és ismerőseivel Erdélyről közölt, már érdeklődést és figyelmet keltett Erdély iránt. És a Tudományos Gyűjtemény 1817. és 1818. évfolyamainak alig volt általánosabb érdeklődést keltő és olvasottabb közleménye, mint az Erdélyi levelekből ott közölt többrendbeli mutatvány. Ezt a Kazinczyhoz írott levelekből tudjuk és biztosan állíthatjuk. Igazolja az Erdélyi levelek eb-

resztette érdeklődést és a megjelent szemelvények hatását az is, hogy ellenmondást, irodalmi vitát váltottak ki. Kriebel János galíciai kerületi kapitány Kazinczynak a Hunyadi származására, Seiwert János szebeni tudós és a Brukenthal-múzeum őre pedig Kazinczynak a múzeumi képgyűjtemény elrendezésére vonatkozó állításaival polemizált ugyancsak a Tudományos Gyűjteményben. Gróf Majláth János pedig kijelentette, hogy az egész munkát le fogja fordítani németre.

Ha már csupán a magánlevelek és a szemelvények ilyen élénk és többirányú visszhangot keltettek, jogosan állíthatjuk, hogy az egész mű még nagyobb, tán országos hatást váltott volna ki, ha azon melegében megjelenhetik. De a cenzúra, majd a költséghiány, máskor meg valamely tervbe vett átdolgozás vagy újabb javítás miatt az egész mű csak 1831-ben, de már a Kazinczy halála után jelent meg a Felsőmagyarországi Minervában. Tehát ismét csak folyóiratban és folytatásokban. Az utazás idejétől majdnem negyedszázadnak kellett eltelnie, míg végre 1839-ben az Erdélyi levelek könyv alakban is forgalomba került. Ekkor már nem egyedül az Erdélyi levelek szolgálta a nyugati magyarok Erdély-ismeretét, az Erdély iránt megelevenedett érdeklődést s ez által a magyar gondolat és művelődés egyetemes egységét. 1839-ben már más személyi (báró Wesselényi Miklós) és tárgyi tényezők (Erdélyi Híradó) is érlelték a kölcsönös megismerést, a magyarországi és erdélyi magyarok érdekközösségének tudatát és az uniót. De, hogy az Erdélyi levelek még akkor is, most is jókor jött és hathatósan hozzájárult a nemzeti és művelődési egység további öntudatos fejlődéséhez, az kétségbe nem vonható.

Kazinczy azonban Erdélyt, Erdély múltját és törekvéseit nemcsak szemlélte meleg érdeklődéssel, és nagy szeretettel, hanem azokban cselekvő, osztályos sorsot is vállalt. Így ott látjuk őt is az Aranka-féle különböző Nyelvművelő Társaságok névsorában, mint olyan férfiút, aki részt óhajt venni a társaság működésében. A Döbrentei Erdélyi Múzeumának pedig egyik legbuzgóbb munkatársa. Számos költeménye és prózai munkája jelenik meg ebben a maga idejében nagy jelentőségű, Erdélynek időben is legelső tudományos folyóiratában.

Nyert tehát Erdély Kazinczyban olyan barátot, aki nemcsak költői szemlélődéseiben és tudományos érdeklődéssel, hanem közvetlen, személyes munkásságával is úgy hozzáforrott Erdélyhez, mintha éppen édes fia lett volna.

Kapta és elfogadta végül Erdély Kazinczytól a nyelvújítás és nyelvművelés eszméjét és tényét s ebben és ezzel együtt a finomabb ízlésre, az emelkedettebb költői szépségre, általában a nemzeti és szellemi megújulásra törekvés világos célját és e megújulás sürgős kötelességének tudatát. Mert, hogy Erdély is, habár későn, de még mindig el nem késve, elfogadta a nyelvújítást, abban Kazinczynak jelentékeny szerepe van. Mégpedig nem-

csak mint költő és író műveivel, hanem elsősorban és főként 1816-ban közvetlenül is tapasztalt kedves személyiségével, szellemének sokoldalú frissességével és csodált gazdagságával hódította meg a nyelvújítás számára Erdély művelt köreit, tudós férfait s feltörekvő ifjú íróit. Ez nem csekély súllyal esik a szellemtörténeti fejlődés mérlegébe.

Ismeretes ugyanis, hogy Aranka György, az erdélyi szellemi és tudományos mozgalmaknak szívós erélyű, nagy tudományú, s így nagy tekintélyű vezére, noha maga is szabadkőműves volt, a nyelvújítás eszméjével sehogy sem barátkozott meg. Hiszen még az őt meglátogató Kazinczy jelenlétében is dohogott ellene. Egész munkásságát és ennek következtében az általa kezdeményezett és megszervezett tudományos társulatokat is az ortológia szellemében akarta vezetni. Jellemző, hogy még a Döbrentei folyóiratában, az Erdélyi Múzeumban is jelent meg a nyelvújítás ellen harcoló cikk (Halottak beszélgetése. E. M. 1817. évf.) Aztán nem szabad felednünk azt sem, hogy az erdélyi közélet az 1791-i felbuzdulás után sokkal sivárabb és mozduatlanabb tespedésbe süllyedt vissza, mint a magyarországi, amint ezt már Kemény Zsigmond is megrajzolta. Erdély mozduatlansága, sőt még megmozdulásainak a szelleme sem volt egészen kedvező talaj a nyelvújítás és Kazinczy törekvései számára. Kazinczy erdélyi útja után azonban a kedvezőtlen hangulat jobbra változott. A változást kétségtelenül érlelték és előmozdították más okok és más személyi és tárgyi tényezők is. De az is egészen bizonyos, hogy a Kazinczy személyisége, személyes munkássága, erdélyi időzése, szeretetreméltó, sőt varázsos egyéniségének közvetlenül élvezett fénye és melege a legjelentékenyebb a változást előmozdító és biztosító tényezők között. Érdeemes volna külön és részletesen tanulmányozni és feldolgozni azt a kérdést, hogy mint kedvelte meg Erdély a nyelvújítást, mint vonzotta, vitte és sodorta a Kazinczy személyisége magához, törekvéseinek sodrába az erdélyi magyar értelmiséget, közöttük éppen az ifjabb tehetségeket.

A nyelvújításban és a belőle következő és vele együtt járó szellemi, irodalmi, társadalmi, közművelődési és politikai fellendülésben kapott és elfogadott Erdély is Kazinczytól olyan szellemi kincseket, nemzeti fejlődésének oly áldott és áldásos biztosítékait, amilyenekkel csak a legnagyobb szellemek képesek megajándékozni nemzetüket. A nemzeti haladás lüktető ritmusa sehol, a magyar közművelődésnek egyetlen pontján sem függ szorosabban össze Kazinczyval – pedig mindenütt összefügg –, mint Erdélyben, az erdélyi magyarság sorsában.

Es ezek után szabadjon a kérdést, hogy ti. mit adott Kazinczy Erdélynek – a jelenre is alkalmazni.

Azaz vizsgálni azt, hogy mindabban, amit az élő Kazinczytól az akkor élt erdélyi magyarság kapott gazdag ajándéku, van-e maradandó érték? Hagyott-e a mi számunkra, a ma élőknek is Kazinczy valami örökséget, avagy amit adott,

csak korának, a maga emberöltőjének, csak az akkori erdélyi magyarságnak szól és szólott?

E kérdésnek ilyen alkalmazása és megvizsgálása nemcsak időszerű, de szükséges is.

Nevezetesen nyers valóság az, hogy ma már Kazinczynak sem költői alkotásait, sem prózai dolgozatait nem olvassák, az erdélyi tárgyuakat sem, még az erdélyi olvasó közönség sem. Néhány költeményére, közöttük a Vajdahunyad és a Szabad Erdély címűre, prózai munkái közül pedig a Pályám emlékezete mellett az Erdélyi leveleknek legalább a címére és tárgyára tán emlékezik még egy-két tanultabb fő. A többit azonban csak a szaktudós forgatja és ismeri. Huzakodás nélkül el kell ismernünk, hogy Kazinczy műveit elfeledtük, költeményeit nem olvassuk, nem élvezzük, hogy művei nem tartoznak bele a magyar irodalomnak ma is élő és ható alkotásai közé. S ugyanígy vagyunk egyéb műveivel, működésének más ágával is. Mert hisz Kazinczy nemcsak költő volt, kit kora csodált és élvezett, nemcsak nyelvújító, kit a kortársak vezérszellemként követtek, vagy kit, mint nyelvünk megrontóját, még az írástól is szerettek volna eltiltani, de mindenestre tényezőnek, erőnek tekintettek. Kazinczy ezek mellett és ezekkel egyszerre szónok, műfordító, kritikus, zsurralista, hittudós, levélíró, filozófus, régiségbúvár, szerkesztő, kiadó és pártfogó is volt. És mindebben korának mértéke szerint nagy és kiváló. Nem utolérhetetlen, nem marandandó, nem klasszikus remekműveket alkotó lángelme. Alkotásait a történelem patinája beleperte, az élő nemzedék a továbbfejlődés rendjén feledte. Ám ezért szégyenkezniük nem kell. Azt restellhetjük, hogy némileg ma is jogosultan felpanaszolható, amit Gyulai Pál már 1859-ben, születésének százados évfordulóján felpanaszol hogy ti. Kazinczynak összes munkái még ma sincsenek összegyűjtve hozzá méltó kiadásban; hogy a azóta eltelt nyolcvan év alatt is, halálának százados évfordulójáig, sőt a mai napig is tulajdonképpen csak levelezése jelent meg elfogadható kritikai kiadásban. De, hogy a Kazinczy művei ma már nem ható művek, hogy azokat az úgynevezett művelt közönség nem olvassa, hogy mint kritikus, zsurralista, történettudós stb. nem modern, és a fejlődés rendjén mi messzire haladtunk s ő e minőségeiben immár csak a múlté: az a fejlődés, a mi szempontunkból nem szégyellnivaló, de egyenesen öröndetes. És a Kazinczy nagyságát sem csökkenti.

Mert Kazinczy mégis csak korszakot kezdő történeti nagy férfiú. De olyan tehetség, kinek nagyság nem életének egyes alkotásaiban, nem a részletekben határozódik meg, hanem a részletek fölött és azokat egybefogó szintézisben, egész életművének teljességében. Abban, hogy mindaz; költő, nyelvújító, kritikus, szónok, műfordító stb., mind tudott lenni és volt is; hogy mindenütt többnyire úttörő és egyetlen s hogy a középszert mindenütt meghaladva, ha marandandó, avagy

klasszikus, állandóan ható művekéi nem alkotott, de alkotott Adta a maga emberöltőjének mindazt kitűnően, amire annak éppen szüksége volt. Ahogy Gyulai Pál mondta: egymaga volt egy egész irodalom, egész akkori irodalmunk.

A Kazinczy élő hagyatéka, amelyet ma is és nekünk is ad és az idők folyamán minden utánunk következő nemzedéknek adni fog, nem azokból a különben annyira szükséges, önmagunkban kitűnő és a bortól méltán üdvözölt és magasztalt részletekből árad felénk. Hála Istennek, a fejlődés rendjén odajutottunk, hogy ami akkor szükséges és merész kezdeményezés volt, az ma természetes, mindennapi életfunkció; ami akkor kitűnő és magasztalt volt, azt a későbbiek felülmúlták.

A Kazinczytól kapott élő és ható örökségünk az ő életművének a részleteket összefogó és azok fölött álló egységből és teljességéből sugárzik felénk és ránk állandó, el nem halványuló fénnel és soha nem csökkenő lendületi és lendítő energiával.

Adja Kazinczy ma és nekünk is, adni fogja a minket; felváltó nemzedékek szakadatlan sorainak is a maga személyiségét, személyiségének teli teljes egészét olyan ideális példának, olyan követésre méltó eszményül, hogy annak egysége, mélységes erkölcsi tartalma gyönyörűbb, vonzóbb és ösztökélőbb a legszebb, legklasszikusabb remekműnél, mind egyéni, mind közösségi, nemzeti és emberi vonatkozásban is.

És adta és adja ma is, és mindenkinek, egész magyar nemzetünknek a ragyogó példa mellett kézzelfogható szellemi kincsünknek, élő nemzeti vagyonnak a kifejlett, a megújított magyar nyelvet, az európai ízlés szabad szemléletét, a fensőbb szépség dús élvezetét, a szellem arisztokráciájának méltóságát, teljes örömlöket, megnyugtató önértetünket abban, hogy a nemzeti közösség és közművelődés, amelyben születünk, s amelynek részesei vagyunk, fejlődésre képes, haladásra hivatott. De adta és adja mindezt Kazinczy nemcsak kész vagyonnak, kézzelfogható fogyasztási cikknek, hanem minden magyarok számára örök eszménynek, állandó kötelességként, s konkrét célnak, jellemfejlesztő s az élethez jogot biztosító közös útravalónak. És adja ma is elsősorban azoknak, nekünk, erdélyországi szegény magyaroknak, akiknek legnagyobb, legégetőbb szükségünk van állandó megújulásra, a közművelődés felsőbbrendűségére, a szellem előkelőségére, ízlésebb, igazabb és hűbb magyar jellemre és bölcs életfolytatásra.

Íme a Kazinczy élő ajándéka, dúsan termő hagyatéka a mai magyarságnak, az élő erdélyi léleknek. Ez értékes örökségnek egyik legbecsebb forrását, az Erdélyi leveleket bocsátjuk útra.

Hisszük, ma is szíves fogadtatásban részesül ez az érdekes és tanulságos erdélyi ritkaság.

Erdélyi út Kazinczy Ferenc nyomában

2006 nyarán Szekszárdon, a XXXIV. Országos Honismereti Akadémián hallottam először az erdélyi út tervéről. Kedves barátaim, dr. Kováts Dániel és Fehér József bemutatták elgondolásaikat azokról a rendezvényekről, amelyeket Kazinczy Ferenc születésének 250. évfordulója alkalmával, 2009-ben lehetne megvalósítani. Volt több mint tíz érdekes javaslatuk, és ezek egyike volt az erdélyi út. Kazinczy Ferenc ugyanis 1816-ban egy négylovas fedett kocsin Zseni lányával, szobalányával, inasával és kocsisával bejárta Erdélyt, főleg azzal a céllal, hogy meglátogassa ottani barátait és levelezőtársait. Útja három hónapig tartott, és erről írta az Erdélyi levelek című könyvét. Talán meg lehetne ezt ismételni ugyanazon az útvonalon haladva, és útközben az ő benyomásairól és élményeiről beszámolni, mondták. Természetesen gyorsabban kell utazni, egy hétnél tovább nem tarthat az út. Nem volt azonban nyilvánvaló, hogy realiztikus-e autóbustúrákat rendezni ennek az elgondolásnak alapján egy nagyobb közönség számára. Ezért ki kellene próbálni az utat egy kisebb csoporttal, minibuszon járva, ajánlották. Én lelkesen csatlakoztam ehhez a gondolat-hoz, és kértem a barátaimat, hogy ha ez megvalósul, vigyenek el engem is.

A következő hónapok folyamán Dani barátom folyamatosan értesített az útiterv haladásáról. Nagy segítségemre volt az, hogy a Széphalom évkönyv 16. kötetében megjelent Váczy János összefoglaló leírása Kazinczy Ferenc útjáról. Van egy édesapámtól örökölt nagyon részletes régi térképem Magyarországról, amelyen a legkisebb megnevezett helyeket is megtaláltam. Amikor az indulás időpontja közeledett, érkezett egy már majdnem végleges útiterv, amelyben percről percre le volt szögezve, hogy meddig tarthat egy látogatás, hány perccel kell számítani az autótúra két helység közt. Olyan szoros program volt, hogy több napon ebédre sem volt idő szánva. Az elgondolás az volt, hogy olykor viszünk magunkkal élelmiszer-csomagot, amit majd az út szélén megállva fogyasztunk el. Kissé nyugtalanul kérdeztem Danit, hogy elhozzam-e a denaturált szesszel működő főzőeszközümet, amit hegyi vándorlásoknál szoktam használni, hogy főzhessünk levest porból, vagy mélyhűtött ételt ilyen esetekben. Ezt nem tartotta szükségesnek, és a végleges útitervben volt már idő az ebédekre is.

Később hallottam, hogy az útiterv kidolgozásának érdeme főleg a nagyváradi Dukrét Gézáé, aki kívülről-belülről ismeri Erdélyt, és amellel igen széles ismeretségi hálózata van. Mindenfelé írt, telefonált, és három hónapos munka árán egy tökéletes tervet állított össze. A legtöbb helyen, amit meglátogattunk, a megadott időpontban várt ránk

valaki: egy pap, egy tanár vagy egy idegenvezető. Csak arra nem gondolt Dukrét Géza, hogy a pap, aki nagy örömmel és lelkesedéssel mutatja be templomát, ismerteti annak történetét, nem néz az órájára, mi sem siettünk nagyon, így gyakran elfutott az idő. Szerencsére volt nálunk mobiltelefon, és mindig tudtuk, hogy kivel kell érintkezésbe lépünk, hogy bejelentsük az esedékes késést.

Útitársaim közül négyen a Kazinczy Ferenc Társaság vezetőségéhez tartoznak: Fehér József elnök, dr. Kováts Dániel volt elnök, Kiss Endre titkár és a világiárt dr. Csorba Csaba, a várak hírnéves szakértője, a Társaság elnökségének tagja. Velünk jött még Héjjas Zoltán, aki az Eötvös József Könyvkiadó tulajdonosa, és most az Erdélyi levelek új kiadását tervezi, végül Palicz István sátoraljaújhelyi tanár, minibuszunk ügyes vezetője. Idegenvezetőnk, Dukrét Géza nagyváradi tanár, helytörténész sajnos az utolsó pillanatban kénytelen volt lemondani az útról, mert tüdőgyulladás miatt kórházba került. Ez eleinte nagy gondot okozott nekünk, mert ő lett volna az egyetlen, aki jól tud románul. De mint látni fogjuk, később ez is megoldódott. Az indulás előtti napon meglátogattuk Széphalmon a Magyar Nyelv Múzeuma építkezésének helyszínét. Radványi György építész fogadott, ő tervezte a múzeumépületet, most pedig a munka folyamatát ellenőrzi. Az alapozás és az alagsori szint, ahol az üzemeltetéshez szükséges gépezet lesz elhelyezve, készen állt, azóta a föld feletti falak építése is megindult. A látogatásunkkor épp ezt készítették elő. Radványi úr részletesen bemutatta a terveket, és szakértelemmel válaszolta meg kérdéseimet a fűtéssel, a szellőztetéssel, a világítással, az előadóterem audiovizuális berendezésével kapcsolatban. Nagy bizalom van abban, hogy az épület jól meg fog felelni a feladatának, nemcsak mint kiállítási tér, hanem mint találkozóhely is. Bizonyára egyik fontos központja lesz a megye kulturális életének. A látogatást azért tettük az indulás elé, hogy mondhassuk: úgy mint Kazinczy, mi is Széphalomból indulunk erdélyi utunkra.

Május 13-án reggel 6 órakor indultunk, és nemsokára már a határon voltunk. Ott várt ránk Balázs József, Érsemjén polgármestere, Varga József volt iskolaigazgató és Keresztúri Lajos, az RMDSZ érsemjéni titkára. Nagy szeretettel üdvözöltek, és elkísértek Érsemjénbe, Kazinczy Ferenc szülőhelyére. Ott egy számomra teljesen meglepő, nagyvonalú fogadtatás várt ránk. Sokan gyülekeztek a község háza tanácstermében, ahol egy finomságokkal tele asztal volt terítve. Kölcsönös üdvözlő beszédek és koccintás után nekiláttunk a házilag készített harapnivalókhoz, én különösen a ropogós töpörtyűt szemeltem ki magamnak, amit nagyon szeretek, de Svédországban nem kapható. Kiválóan ízlett.

A fogadtatás után kimentünk a kis parkba Kazinczy Ferenc szobrához, amit megkoszorúztam. Meghatva éreztem e pillanat nagyságát. Emlék-

művet én még soha sem koszorúztam meg, ez nálunk, Svédországban nem szokás. Csak hivatalos állami látogatások alkalmával tisztelegnek néha a vendégek azzal, hogy koszorút helyeznek el az ismeretlen katona sírjára vagy hasonló emlékműre. Most néhány pillanatig az volt az érzésem, hogy ükapám kinyújtja felém kezét. Racionális mérnökember lévén nem hiszek természetfölötti erőkben, de ki tudja... A kis parkban megnéztük még a faragott fejfát, amelyet Kazinczy Lajos emlékére állítottak fel nemrég, majd átvonultunk Kazinczy Ferenc és Fráter Lóránd emlékházához. Iskolás kislányok álltak előtte sorban, mint egy díszőrség, csodálatos megtiszteltetés volt ez, szemem nem maradt szárazon. Nem nekem szólt ez, azt tudtam, ükapám képviseltem, de az ő iránta mutatott tisztelet és szeretet mégis megható volt. Újdonság volt számomra ott a Bossányi-kúria képe, ahol Kazinczy született. Az épület kisebb volt mint gondoltam, hiszen Bossányi nagyapát tekintélyes, jómódú birtokosként tisztelték. Tovább vonulva a falun keresztül elsétáltunk az elég új iskolaépület és az épülőben lévő, meglepően nagy kultúrház mellett. Mindez bizonyítja hogy a csak 4000 lakosú Érsemjén egy aránylag jómódú, ügyesen vezetett község. Az érsemjéniek segítségünkre siettek a román tolmácsolással is, amikor elpanaszoltuk, hogy Dukrét Géza nem tud velünk jönni. Varga József felajánlotta, hogy elkísér Tordáig, ott Keresztúri Lajos váltja őt. Ez nagy megkönnyebbülést jelentett számunkra.

Sokáig időztünk Érsemjénben, ezért Érmihályfalvára csak rövid idő maradt. Megtekintettük a csinos kis múzeumot szemben a templommal, amelynek épületét épp most újították fel, de a berendezése még hiányzott, pedig átadása néhány napra rá volt tervezve. Megjegyeztem, hogy nagy erőfeszítés kell ahhoz, hogy minden idejében elkészüljön! De ez nem nyugtalanította azokat, akikkel beszéltem, azt mondták, hogy álltak már nagyobb kihívások előtt is. Margittára, is elkésve érkeztünk, az ottani lelkész nem tudta jövetelünket kívánni, vasárnap lévén más elfoglaltsága is volt. Mivel a templomkert kapuját zárva találtuk, csak a kerítésen át láttuk Petőfi és Ady mellszobrait. Később hallottuk, hogy nagynevű magyarok szobrait a magyarüldözés idején, vagyis a hatvanas évektől a nyolcvanasok végéig, sok helyen át-helyezték a templom térségére, mert azt tiszteletben tartották a románok is.

Micske templomtornyának jellegzetes kinézése van, a sarkain fiatornyokkal díszített sisakja alatt fából épült árkádos tornác húzódik. Ez a stílus főleg Kalotaszegen fordul elő. A 14. század elején épült gótikus stílusú templom és a 16. századból eredő torony jó állapotban voltak. Micskén a Bossányiaknak szólójuk volt, amit azonban 1925-ben úgy elvert a jég, hogy újra kellett volna ültetni, amit nem tartottak érdemesnek. Most itt főleg cseresznyét és barackot termelnek.

Szilágyosomlyó egy nagyobb település, 16 000

lakosa van, amiből 4000 magyar. Egész kedves hely lehetett régebben, sajnos a város közepén fekszik néhány ronda és most már kopott tömbház, ami lényegesen rontja az összbélyomást. A református templomban a tiszteletes behatóan tájékoztatott a magyarok helyzetéről. Nagy beleéléssel és gyorsan beszélt, aminek következtében sajnos nem mindent fogtam fel. Ugyanis ha egy ilyen előadást hallok, nem lévén elég gyakorlantom a magyar nyelvben, erősen kell összpontosítanom a figyelmemet. Egy idő múlva elfáradok, és elterelődik a figyelmem, amikor az újra visszatér, már elmulasztottam az előadásnak egy részét. De azt hiszem, megértettem a lényegét. Egész a rendszerváltozásig nehéz volt a magyarok helyzete. A külső veszély, a magyar érdekek hátraszorítása ellen a magyarok összefogtak, akármilyen volt a politikai nézetük, akármilyen volt a vallásuk. Az áldozatkészség is nagy volt. A református gyülekezet semmi segítséget sem kapott az államtól, mégis rendbe hozták, szépen fenntartották a templomukat. Ez már a 16. században épült, és említésre méltóak a gyönyörű kazetták a tető alatt, növény- és állatmotívumokkal. A templomlátogatók száma egy átlagos vasárnap 500-700 személy, nagyobb ünnepeken zsúfoltságig tele van a templom. Most azonban csökkenőben van a létszám. A munkanélküliség miatt sokan kívándoroltak, főleg a 25-40 éves korosztályból. Mielőtt elhagytuk a templomot elénekeltünk egy zsoltárt. Lefelé sétálva eljutottunk a romos Báthory-kastélyhoz, melynek falai állnak és új tetőt is kapott, de a kastély oly rozoga állapotban van, hogy oda belépni tilos. A főépület bejáratának nemrég neki-ütközött egy teherautó, ami további károkat okozott, de a megjavításukhoz hiányzik pénz. Megkerülve az épületet egy nagy udvarra jutunk, amelynek közepén egy kevésbé odaillő szobor van felállítva; ez a hajdani turulmadaras világháborús emlékmű, amelyet átalakítottak, ortodox kettős keresztet helyeztek el rajta. Az udvar körül láthatók a kastély védőfalainak maradványai, valamint két tűrhető állapotban lévő saroktorony, ezek is új tető alatt. Úgy látszik, hogy mégis igyekeznek további pusztulást megakadályozni.

Szilágyosomlyót elhagyva a táj egyre szépül. Elhaladtunk egy hatalmas duzzasztott tó mellett, ami arra a célra épült, hogy megakadályozza a Kraszna folyó kiáradását.

Eljutottunk Kraszna községhez. Kazinczy számára igen fontos hely volt ez, mert itt lakott Cserei Farkas, akivel találkozni kívánt. Cserei sajnos beteg volt, nem tudtak sokat együtt lenni, de Kazinczy kihasználta az alkalmat arra, hogy három napon át élvezettel tanulmányozza Cserei gazdag gyűjteményeit és a szép kertet. Cserei kastélynak nyoma sincs már, oly régóta eltűnt, hogy senki sem tudott felvilágosítást adni róla, de az arborétumról hallottak idősebb emberek, sőt meg is tudták mutatni annak helyét. 1920-ban vágták ki a románok a fákat. Cserei könyvtára viszont már 1848-

ban leégett. A katolikus templom előtt kopjafát, emlékkövet állítottak Cserei Farkas tiszteletére. Kraszna látványossága a szép református templom, amely hasonlít Micske templomához, ugyanabban a stílusban van építve. Meredek lépcsőn mentünk fel a toronyba, szűk volt a hely, és vigyázni kellett, hogy az ember be ne üsse fejét valami gerendába. Fent körüljártuk a tornácot, szép kilátás nyílt meg előttünk, megérte a fáradságot. A gyülekezetnek 3560 tagja van, 600-700 jár el vasárnaponként az istentiszteletre. Magyarkecelen csak rövid időre álltunk meg, hogy megtekintsük a zsidó harangtornyot. Erdélyben ezek, úgy látszik, ritkák. Zilah következett, amelynek most 63 000 lakosa van, 1968-ban csak 14 000 volt. Először itt hallottam egy ilyen majdnem hihetetlenül gyors növekedésről, de később kitudt, hogy ez nem egyedülálló, más erdélyi városokban is előfordult. Ceaușescu célja az volt, hogy Erdélyt románosítsa, ezért nagy számban telepített be románokat a városokba, főleg gyári munkásoknak az újonnan alapított iparvállalatokhoz. Zilahon többek közt egy nagy gumigyárat létesítettek. A gyárakba és lakásokba való óriási befektetés csak azáltal volt lehetséges, hogy visszatartották a fogyasztást, úgy hogy a lakosság nagy része többé-kevésbé nyomorban és éhségben élt. A gyors kiépítés mindig minőségi problémákat von maga után, ami az akkori szovjet piacon mindennapi jelenség és elfogadható volt, de a nyugati piacon selejtes áru nem versenyképes. A gyárak nagy része a rendszerváltozás után csődbe fűlt, és nyomába munkanélküliség és kivándorlás jött. A rossz minőség az épületeknél is feltűnik. Az utóbbi években épített házak azonban szebbek és jobb anyagot is használnak hozzájuk. Épp ezzel kapcsolatban volt csoportunkban egy kis nézeteltérés. A város kellős közepén, a Wesselényi-szoborral szemben áll egy egész modern irodaház, amely szerintem építészeti tetszős és nem túlságosan zavarja a környezetet, ahol amúgy is magas házak vannak. A többiek szörnyűnek találták. Hozzá kell tennem, hogy az irodaház a megépítése óta üresen áll. A Wesselényi-szoborról mesélték, hogy azt többször áthelyezték a főtérrel máshová és vissza az uralkodó politikai irányzatnak megfelelően. Zilah legkiválóbb érdekessége azonban az 1904-7-ben Papp és Szabolcs budapesti építészek tervei szerint épült református templom. Három hajóját a domb adta területet kihasználva egymáshoz viszonyítva 120 fokkal elfordítva alakították ki. Alapterületére nézve a legnagyobb református templom Debrecen után, de az ülőhelyek száma csak 1500, mivel egy nagy nyitott térség van a közepén. Ez nagyvonalú elgondolás, érdekes megoldás, de nekem kopárnak tűnt. Nehezen tudnék benne áhítatosan elmélyülni.

Utunk célja a következő napon Kolozsvár volt. A reggeli meglepett, részben azért, mert a csészében készen felszolgált langyos és édes tea után kávé is ittunk, részben meg azért, mert Jóska a magunkkal hozott pálinkával kínált meg bennünket.

Ez Svédországban jobb társaságban szinte elképzelhetetlen, ferde szemmel nézünk arra, aki már reggel iszik. Az előítéletem oly mélyen belém volt gyökerezve, hogy ezzel a szokással csak utunk utolsó napján békültem ki. Nagyváradon ugyanis a tiszteletre méltó katolikus püspök délelőtti látogatásunk alkalmával, kávé és aprósütemény mellett pálinkával is megkínált. Nem szabad tehát más társadalmi szokásokat kritizálni, hiszen a közmondás szerint: ahány ház, annyi szokás.

Először Váralmásra álltunk meg, amit Kazinczy idejében Nagyalmásnak neveztek. Ő ott Wass Sámuel grófné híres istállóját tekintette meg. Az istálló falai még álltak, de teteje már leomlott, még szomorúbb volt látni magát a kastélyt romos állapotában. A tető talán nemrég zuhanhatott le, mert a födémgerendák ide-oda esve heverték a földön, úgy látszik senkinek sem volt kedve hozzájuk nyúlni. A bejárat fölött még látható volt a Wass és a Bethlen címer – a grófné született Bethlen Rozália volt – a falakon pedig fel-felbukkant az eredeti festés vagy díszítés. Körüljártuk a kastélyt, egy valamikor előkelő, meglepően hosszú és keskeny épületet. Fájt a szívünk ezt a pusztulást látni, talán ez volt utunk legszomorúbb látványa. Durva romboláshoz hozzá vagyunk szokva háborús eseményeknél, de az elfeledést követő lassú összeomlás jobban érinti lelkünket. Talán saját életünk múltját látjuk benne. Utána ellátogattunk a domb tetején büszkélkedő kedves kis templomba. Kézzel készített hímezések díszítették a falakat, a padokat. Megtudtuk, hogy ezek főleg 1980 után kerültek a templomba, eleinte féltettek néhány értékes hímezést a románoktól, azért akasztották be azokat, és amikor látták, hogy milyen jól illenek oda, lassanként gyarapították őket.

Bánffyahunyadnál rátértünk a Nagyvárad és Kolozsvár közti országútra. Ez egy 10.000 lakosú hely, ebből 3000 a magyar. Szép templomuk van, az is hímezésekkel díszítve. Eredete a 13. századra nyúlik vissza, akkor erődítménynek készült, később építették át templommá; Erdély legnagyobb kazettás mennyezete látható itt. Kusztos Tibor tiszteletes meghívott a paplakba, ott találkoztunk feleségével, Kusztos Ildikó Máriával, aki a kalotaszegi hímezéseknek szakértője, egy ábrákban gazdag könyvecskét írt róluk. Nagyon örültem a dedikált példánynak, amit átadott nekem.

Körösfőn megkoszorúztuk a Vasvári-emlékszobrot. Vasvári Pál, a márciusi ifjak egyike, a Petőfivel egykorú történész volt, aki 1849-ben szabadcsapatot szervezett, a román felkelők 1849-ben kegyetlenül meggyilkoltak, csapata szinte teljesen megsemmisült. A községnek 1500 lakosa van, 98 százaléka magyarok. Teljesen a kézműves munkára vannak berendezve, nemcsak hímmel vagy vagdalásos mintákkal díszített terítőket, blúzokat és egyéb textíliákat, hanem fonott kosárarut, faragott tárgyakat is készítenek nagy választékban. Az országút mentén hosszú sorban felállított bódékban kínálják áruikat. Kissé késésben voltunk, ezért

innen közvetlenül Kolozsvárra, hajtottunk. Hozzá jött még ehhez, hogy nagyon sokáig kellett várunk az ebédre, aránylag kevés idő maradt a városnézésre. Mivel a Házsongárdi temető közelében laktunk, ott kezdtük sétánkat. Sokáig időztünk ott, megkoszorúztuk a 17. századbéli híres pedagógus, Apáczai Csere János sírját, és tisztelegtünk még többek között a száz évvel ezelőtt született költő, Dsida Jenő (1907–38), valamint Mikó Imre (1805–76) akadémikus, az Erdélyi Múzeum Egyesület megalapítója sírjánál. A vége felé már türelmetlen voltam, inkább a várost szerettem volna nézni. Eljutottunk a Farkas utcai református templomhoz, előtte a sárkányölő Szent György szobra áll. A templom gyönyörű, 1510-ben állt készen gótikus stílusban. A boltíveket 1603-ban a polgárok a vallásharcok folyamán lerombolták, majd 1636–47 között I. Rákóczi György állíttatta újra helyre. A falak nemesek címereivel vannak díszítve. A templom mögött a várfalnak egy szakasza jó állapotban látható. A főtéren elmentünk Mátyás király lovas szobra mellett, a szülőházát is láttuk kívülről. Bementünk a Sapiientának nevezett Erdélyi Magyar Tudományegyetem épületébe, amely Bocskai István szülőházában kapott helyet, ez egy aránylag kis egység, ahol a környezet-földrajz-környezettudomány szakirányon, valamint fotó- és filmművészet, média szakon történik a képzés. Nagyobb műszaki, társadalmi és humántudományi karok működnek Csíkszeredán és Marosvásárhelyen, összesen kb. kétezer hallgatóval. Az oktatás Magyarországtól kapott anyagi támogatással folyik. Kolozsvárnak 350 000 lakosa van, 18% a magyarok arányszáma. Az általános benyomásom a városról nem volt kedvező, az 1975-ben kezdődő iparosítás idején, úgy látszik, hiányzott egy városfejlesztési terv, magas és alacsony épületek rendszer nélkül állnak egymás mellett. Lehet, hogy elhamarkodva ítélek, nem sokat láttunk a városból. Reményteljes előjel az, hogy az iparosítás most már jobb körülmények közt folytatódik, a finn Nokia cég itt fog közelében egy új gyárat építeni.

A következő nap programja Torda megtekintésével kezdődött. Torda régebben fontos sótermelő hely volt, egy sóbányája most is megtekinthető, de arra nem volt időnk. Egy szép kisváros ez, annak ellenére, hogy ez sem kerülte el az iparosítást. Itt főleg cement-, porcelán- és üveggyárak épültek, amelyeknek egy részét azonban vagy leállították már, vagy kisebb mértékben üzemelnek. A 15. század végén épült református templom eredetileg erődítménynek szolgált, falakkal van körülvéve, a kapu fölött egy lórésekkel ellátott torony emelkedik. Felmentem a toronyba, az üres szoba szép tisztán volt tartva, ami azt mutatja, hogy gondozzák. A park szélén fekvő úgynevezett „fejedelmek házat” éppen restauráltak. Csupa jó hír.

Tovább haladva Gerendkeresztúr felé egy Kemeny-kastélyt akartunk megtekinteni, de nem ta-

láltuk meg, mert azt – mint utólag kiderült – Aranyosgerenden kellett volna keresnünk. Betértünk azonban Szabó Géza lelkészhez, aki ennek az elhagyott kis falunak a helyzetéről beszélt. 700 lakosa van, a fele református. Az 1-4. osztályos gyerekek magyar iskolába járnak, de az 5-8 osztályban a szülők kívánságára átmennek román iskolába, hogy megtanuljanak románul is. A munkaképeseknek jó része kivándorolt, hátra hagyván az öregeket. Hogy tekint a falu jövőjére, kérdeztem. Ezen nem gondolkozik. Megteszi a kötelességét, gondoskodik a gyülekezetéről, ez neki elég. Utána Marosludasra mentünk megtekinteni a Bánffy-kastélyt, ahol Kazinczy is járt. A kapunál leállítottak, nem engedtek be, mert most elmeógyógyintézet van benne. Kopott, de elég ép állapotban találtuk.

Mivel késésben voltunk, kihagytuk a radnóti Rákóczi-kastélyt, pedig ott vártak ránk, és közvetlenül Marosvásárhelyig folytattuk utunkat. Felkerestük a szállásunkat, és nemsokára már a főtéren voltunk, ami tulajdonképpen egy hosszú, keskeny park két út közt, mindkét végén egy-egy ortodox templommal. A templomoknak Erdélyben nagy jelentőségük van. A magyarok mind reformátusok vagy római katolikusok, és elsősorban az egyházköziség az a szerv, amely összefogja őket és fenntartja nemzeti öntudatukat. Az ortodox és a görög katolikus egyház viszont a román nemzeti öntudat fátylóját tartja magasan, amit az államvezetőség be is lát, ezért részesül különösen az ortodox egyház bőkezű állami támogatásban, ezért láttunk majdnem minden községben újonnan épült ortodox templomokat. Visszatérve a témához elmondható, hogy a főtér valóban szép. Több szecessziós stílusú épület található a tér körüli utcák mentén. De a fő látványosság a kultúrpalota. 1903-ban épült gyönyörű szecessziós stílusban, nagyon jól van tartva, szinte újnak tűnik. Vagy talán nemrég renoválták, nem tudom. A homlokzat egész hosszúságában nyúló földszinti terem falai tipikus szecessziós motívumokkal vannak díszítve: virágok, női alakok, lágy, szelíden hullámozó, álmódzó vonalakkal rajzolva. Az első emeleten a fölötté fekvő tükörteremnek díszablakai keltették fel figyelmünket, a színes üveg-szemekből összeállított képek népmesék, népbaladák részleteit ábrázolják. Alattuk szöveget is olvashatunk. Azon a hat képen, amit lefényképeztem, a következő szöveg áll:

*Anyám anyám édös anyám!
Én évőszöm Kádár Katát.*

*A te édös anyád ötöt elvittette,
Feneketlen tóba belé is vettette.*

*A kettőből kinőtt két kápóna virág,
Az ötár tetején ésszekapcsolóttak.*

*Csak eszibe juta kéncsös küis ládája
S kéncsös küis ládáját hóna alá fogja.*

*S csakhamar letöszí hajadon küs lányát.
Anyám, édös anyám, ne haggy el az útba.*

*Bizony nem mönyök én, mert nem vótál anya,
Ha a löttél vóna itt nem hattál vóna.*

Nehéz volt ezeket a csodálatosan szép, szintén szecessziós stílusú üvegképeket magunk mögött hagyni. Valódi kincsek! Vajon rajta van-e ez a kultúrpalota az UNESCO világörökségének listáján? Ha nincs, javasolni kellene.

Utána átmentünk a mellette álló városházához, majd tovább a Teleki Tékába, a nagyhírű könyvtárba, amelyet Kazinczy is meglátogatott. Itt Kiss Endre barátunk, aki a sárospataki kollégium könyvtárának igazgatója, biztos otthon érezte magát. Teleki 1802-ben adományozott 40 000 kötetes könyvgyűjteménye alkotta az alapot. Ma a könyvtárnak 250 000 kötete van, amit részben más könyvtárak bekebelezése révén értek el. Tovább sétálva nézegettük a várost, a Vártemplomhoz akartunk jutni, de az nem volt könnyű, rossz irányban indultunk, körül kellett járni az egész várfalat, míg megtaláltuk a bejáratot. A Vártemplomot Teleki 1809-ben kijavította és barokk tetővel látta el, ennek ellenére nem volt olyan kiváló, hogy az ember megtartaná emlékezetében. A már említett Sapientia magyar egyetem marosvásárhelyi épülete mellett is elhaladtunk. Útközben sok mindent megtudtunk. A városnak 150 000 lakosa van, ebből 70 000 a magyar. Azt, hogy olyan szép lett, nagyrészt Bernády György volt polgármesternek köszönhetjük. 1902-ben hatalmas bankkölcsönöket vett fel, hogy kifejlessze a várost, amely már akkor is elég jelentős volt, 35 000 volt a lakosok száma. Az első világháború utáni nagy infláció értéktelenné tette a pénzt, könnyen vissza tudták az adósságot fizetni. Van egy színházuk 600 ülőhellyel, ahol mind magyar, mind román nyelvű darabokat játszanak, a kultúrpalotának pedig egy 800 ülőhelyes koncertterme van. Iparvállalatai közül a bútorgyár, a konzervgyár, a textilgyár és bőrfeldolgozó üzem méltó említésre, de ezek – mint másutt is – hanyatlóban vannak.

Még aznap kitértünk Erdőszentgyörgyre, ahol egy Rhédey-kastély van jó állapotban, ami annak köszönhető, hogy iskolának használták s használják most is. A templomban a lelkész felesége mesélte, hogy egy Rhédey-lány egy Würtenberg herceghez ment feleségül, s az ő leányuk nagyanyja a jelenlegi angol királynőnek. Amikor támogatásért fordultak az angol királyi házhoz, kaptak tőlük 200 fontot készpénzben meg egy márvány emléktáblát. Elképzelhető, hogy mennyire csalódtak. Itt is a kíváncsiorlásról beszéltek; ami kisipar létezett, az leállt. Útközben Gyalakuta mellett haladtunk el, ott volt egy földgázlelet, amellyel egy mellé épített erőművet hajtottak, a földgáz kifogyott, és most ott állnak a hatalmas épületek, gépezetek elhagyva, ahelyett hogy lebontanák és a vashulladékokat felhasználnák.

Másnap Segesvár volt az első megállónk. Egy régi, védőfallal körülvett szász város ez 32 000 lakossal, amelyből 6000 a magyar; a szászokat ugyan kitelepítették a háború után, de 800 ott lakik még most is. A lakosság nagy része persze a fallal körülvett régi városon kívül él. A település a meredek oldalú domb alján fekvő dominikánus kolostorral vette kezdetét 1244-ben, a rend temploma a reformáció idején evangélikus lett, majd a 17. században barokk stílusban átépítették. Az 1680-ban készült oltár ma is a helyén áll. Megérkezésünkkor Bessenyei István tiszteletes várt ránk az óratorony alatt. Ez most múzeumnak van berendezve főleg a 16. és 17. századból eredő tárgyakkal, ezek megtekintésével kezdtük látogatásunkat. Majd felmentünk a dombra, ahova egy 172 lépcsőfokos köröskörül deszkával beburkolt, széles falépcső vezet. Annak idején a diákok részére építették ezt, ezen mentek fel a gimnáziumhoz. Fent magasodik még egy 1429–83. években épült templom, amelynek tornya azonban már a 14. századból ered, ezt akkor óratornyának építették. A templom 16. századi freskói szépen helyre vannak állítva. Jó kilátás nyílik fentről a városra, melynek építkezésében a németes jelleg szembe tűnő. Utána a lépcső mellett húzódó régi temetőn keresztül mentünk vissza. A város alsó része a turizmus nyomát viseli; macskaköves utcák, több vendéglő és persze az állítólagos Drakula (románul Vlad Ţepeş, a karóba húzó) szülőháza. A védőfal menti őrtornyok költségét különböző céhek viselték, a csizmadiák tornyát jó állapotban láttuk. Segesvárnak nagy lehetősége van idegenforgalmi központként a további fejlődésre; azt javasolnám, hogy a falon belüli térséget sétálóutcákká alakítsák át, és a megközelíthetőségét egy a falon kívüli nagy parkolóval segítsék elő.

Fehéregyháza arról az 1849-es ütközetről nevezetes, amelyben Petőfi elesett. Egy kis múzeum van emlékére berendezve fényképekkel és a csatatermodell hű ábrázolásával. Ezen kívül egy videofilm Petőfi életét és működését vetíti szemünk elé. Elhelyeztünk egy koszorút az emlékkövén, Kazinczy is ellátogatott ide Haller János grófnak palotáját megtekinteni, amit valóságos tündérlaknak nevezett, de ennek nyoma sincs már. Ebéd után – életemben először ettem puliszkát, ízlett – a Gyulay-kastély felkeresésének indultunk neki. Ez egyike volt utunk fő célpontjainak. Kazinczy hét és fél gyönyörű napot töltött itt, volt kassai szerelmének, gróf Gyulay Ferencné, született Kácsándy Zsuzsanna és lánya, Karolina társaságában. Ő Zseninél kissé idősebb volt, de látogatásuk alkalmával a két lány jól összebarátkozott. A kastély helyének Andrásfalva volt megadva. Elmentünk Székelyandrásfalvára abban a reményben, hogy ez Oláhandrásfalvával azonos, de ott nem találtunk semmit. Kazinczy azt is írta, hogy hegyoldalakon haladtak Andrásfalva felé, és hogy a kastély egy szűk völgyben feküdt, de ahol mi voltunk, ott a táj lapos volt. Kérdezősködésünk végül

eredménnyel járt. Egy öreg úr hallott a kastélyról, és elmondta, hogy annak romjai sincsenek meg már. A Gyulay-házaspár sírjairól is tudott, azt keresték, de nem találták. Közben Hidegkút irányába mutatott, a Gyulay-birtok oda is kiterjedt. Arrafelé hegyeket láttunk, talán ott feküdt a kastély is? Lehetséges, nem tudjuk. A székelykeresztúri múzeum igazgatója, Fülöp Lajos szerint fellelték a sírokat.

Székelykeresztúron, megtekintettük a Molnár István Múzeumot. A legérdekesebb a szabadtéri, skanzen jellegű része volt. A tornácos, tipikusan székely lakóházat 1952-ben hozták ide, később kiegészítették több udvarházzal. Mindez az utolsó pillanatban történt, mondta az igazgató, most már alig lehet eredeti állapotban ilyen házakat találni. A használati tárgyak, eszközök mellett főleg kézzel hajtott gépi berendezést gyűjtöttek, magzúzókat, olajpreseket, szövőszékeket. Svájci anyagi támogatással újult meg a múzeum 1996-ban.

Székelyudvarhely 36 000 lakosú, tiszta magyar város. Dr. Vofkori László, a csíkszeredai egyetem előadójára már várt ránk, a helyi rádión bejelentette látogatásunkat, és az érdeklődőket egy összejövetelre hívta meg egy vendéglőbe. Kevesebben jöttek, mint várta, az Erdélyi Kárpát Egyesület itteni vezetőségéből jöttek ugyan négyen, de rajtuk kívül csak két személy, köztük Szócs Lajos Korondról. Az egyesület székhelye Kolozsvár, 3000 tagja van, honismerettel foglalkozik. Kellemesen telt el a találkozó, főleg az erdélyi magyarok helyzetéről beszélgettünk. Ez a rendszerváltozás után lényegesen megjavult, most már nincsenek üldözésnek kitéve. Az anyagi helyzetük jobb lett, annak ellenére, hogy a fizetések és munkabérek továbbra is aránylag alacsonyak; az üzletekben már minden kapható, külföldi vállalatok is jelen vannak a piacon. Az életszínvonal növekedését az is bizonyítja, hogy az utóbbi években a gépkocsik száma erősen gyarapodott. Ami aggodalomra ad okot, az a nagy kivándorlás, részben annak következtében, hogy sok gyár leállni kényszerült, ami által munkanélküliség keletkezett, részben pedig azért, mert külföldön jobban lehet keresni. Ez utóbbi az intellektuális szakmákban dolgozókra is vonatkozik. Sokan mentek Magyarországra, ahol a kormány régebben bizonyos előnyöket biztosított az erdélyi magyarok számára. A találkozás után végigsétáltunk a városon, de már kezdett sötétedni. A főtér csak százéves, annak idején majdnem minden épületet lebontottak, hogy helyet teremtsenek a térnek. A jellege olyan mint Marosvásárhelyen, hosszúkás, parkkal a közepén és a végükön egy-egy templom, amelyekből az egyik eredetileg franciskánus volt.

Másnap Bögözön Bíró Endre tiszteletes fogadott. Szellemes, humoros módon számolt be a templom történetéről, gyönyörűség volt hallgatni. Valahogy az a benyomásom, hogy ez a derűs szellemesség sok erdélyi magyart jellemez. A templomban jól helyreállított freskók láthatók a

14. századból, 1898-ban fedezték fel őket a vakolat alatt. Az eredeti gótikus mennyezetet 1724-ben felváltották egy kazettás mennyezettel, és azzal egyidejűleg készült a karzat, amely egyedülálló a maga nemében. Sokan jönnek Budapestről autóbusszon a templom megtekintésére, mondta a tiszteletes úr.

A Bethlen-várkastély megtekintése Keresden egyike volt utunk csúcspontjainak. Kerítéssel van körülvéve, de amikor a közelben lakó felügyelő ott látott minket ácsorogni, kinyitotta a kaput és kalauzolt is az épületben. Egész 1949-ig lakott volt, akkor kiűzték a tulajdonosokat, a könyvtár könyveiből máglyát raktak az udvaron és mind elégették. A többi berendezés szétszóródott, nagyjából eltűnt, de néhány darabot megtaláltak Brassóban és Segesváron. A fegyvergyűjtemény a helyi vadászegyesület kezébe került. A kastély restaurálása 1990-ban indult meg, 2000-ig folyt, akkor a volt tulajdonos három örököse visszakövetelte a kastélyt, a munka leállt, azóta is áll. A restaurálás során egy ezüstpénzekkel teli edényt találtak a pincében az 1524 és 1532 közötti időszakból. A kastély jelen állapotában minden helyiséget meg lehet tekinteni, de természetesen sok munka van még hátra, míg a kastély ismét a régi pompájában büszkélkedhetik. A kastélyt körülvevő védőfal nincs meg egészében, de a megmaradt része jó állapotban van. Ebben a remek épületben körbejárni valóban szép élmény volt.

Berethalmon egy a 15. század végén és a 16. század elején épült nagy gótikus templom látható, a reformáció után a szász evangélikus püspök székhelye lett. Megőrizték a templom eredeti berendezését, amit ritkán lehet találni. A püspök és kísérete egy külön ajtón lépett be a templomba, a körülötte lévő padokban fegyveres őrk helyezkedtek el. Az asszonyok háttámasz nélküli padokon ültek, állítólag azért, hogy ne gyűrjék össze hátul a ruhájukat. Ki tudja?

Talán nem tartották az asszonyokat méltónak arra, hogy kényelmesen üljenek. Minden céhnek saját padjai voltak. A templomnak szép kazettás mennyezete van, a nagy oltár és a szószék, mindkettő a 17. századból, szintén említésre méltóak. A templomot felvették az UNESCO világörökségi listájára. Berethalomban egy órát veszítettünk, mert a templom bejáratánál várni kellett a pénztárosnőre, aki épp ebédszünetet tartott. Beültünk hát egy újonnan épült vendéglőbe; elég sokáig kellett várnunk az ebédünkre, míg egy osztrák autóbusszal érkező társaságot kiszolgáltak. Beszéltem az egyik résztvevővel, az utazásuk célja egy délebbre fekvő község meglátogatása volt – a nevére sajnos nem emlékszem –, amelyet anyagiilag támogatnak.

Most már annyira késésben voltunk, hogy nemcsak a Berethalom előtti szászársói erődtemplomot, hanem Erzsébetvárost és Medgyest is ki kellett hagynunk, holott Kazinczy járt ott. Tehát közvetlenül Nagyszebenbe folytattuk utunkat. Sike-

rült még a Brukenthal-múzeum zárása előtt odaérnünk, pedig már féltünk, hogy azt is elmulasztjuk. Mit mondjak? Csalódtam kissé, láttam már ennél gazdagabb képtárt is. Tetszett, hogy néhány értékes festmény egy széles keretben üveg alá volt helyezve – az üveg talán 6-8 cm-re volt a képtől – a keret alatt pedig lámpák voltak elrejtve, amelyek az egész képet egyenletesen, szépen megvilágították, és ez gyönyörűen kiemelte a színeket. Kiss Endrének viszont nem tetszett, mesterkedésnek mondta. Kazinczy annak idején azt írta, hogy néhány jó képet talált sok, általában közepes színvonalú kép között, de ez majdnem kétszáz éve volt, és azóta sok minden megváltozhatott.

Nagyszeben idén Európa kulturális fővárosa lett, a Főtéren egy plakátkiállítás mutatja be a város látványosságait, szép épületeit. A Főtér hatalmas, de üres benyomást tesz. A Kistér barátságosabb, a harmadikat, a Huet teret a hatalmas evangélikus püspöki székesegyház dominálja. Ez a templom belülről nagyon szép, bár istentisztelet lévén nem tudtuk körbe járni. Az oltár három keresztje, amelyek kiáltójelként, karcsúan nyúlnak az egek felé, nekem különösen tetszett, a modern Giacometti szobraira emlékeztetnek, bár lehet, hogy nagyon régiek, nem tudom. A bejáratnál nemesek pajzsai díszlenek. Utána végigmentünk egy sétálóutcán 1-3 emeletes házak közt, szépen rendbe voltak téve, talán hogy méltó legyen egy kulturális fővároshoz. A 155 000 lakosú városnak magas házas lakótelepei a belvároson kívül fekszenek. Utunkat Alvincra folytattuk, ott hálunk meg egy ferences kolostorban. Alvinc szélén fekszik Martinuzzi Fráter György kastélyának romja, ott gyilkolták meg 1551-ben. Ő a gyermek János Zsigmond király helytartója volt, a Habsburg-párti Castaldo tábornok ölette meg. Most tehének legelnek a romos falak közt.

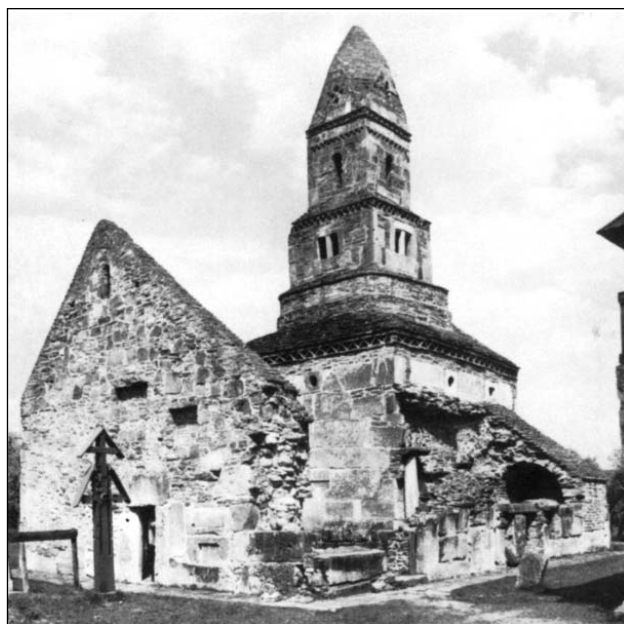
Szászvárosban egy kis kávészünetet tartotunk, amit kihasználtam arra, hogy betérjek egy új áruházba a főtéren, hiszen üzletben addig még nem voltunk. Cipőkben és ruházatban elég nagy választék volt, de nekem nem tetszettek, a feleségem sem örülne, ha ilyenekkel ajándékoznám meg. A kiállítás, kihelyezés módján is lehetne javítani, el kellene különíteni az eladó helyiséget a raktártól. A háztartási felszerelések és elektronikus cikkek jobb benyomást tettek rám. Majd elsteltünk két templom mellett, amelyek egy közös védőfallal vannak körülvéve. A bejáratnál nézve a 19. századból eredő katolikus templom eltakarja a 16. században épült református templomot. Megdöbbentő látvány volt egy elhagyott bőrgyár közvetlenül a templomok mögött, egy hatalmas, többemeletes, hihetetlenül ronda épület. Hogy lehetett azt oda építeni! Bosszúból, hogy elrontsák a városképet? Maga a főtér a már említett áruházzal és egy kis parkkal a közepén egész kedves, de az oda betorkolló utcák alacsony házai közt itt-ott felbukkan egy-egy tömbház, ami határozottan nem illik oda.

Tordoson megtaláltuk azt a házat, ahol Kazinczy meglátogatta barátját, a korábbi sárospataki tanárt, Sípos Pált, de nem volt semmi különös.

Annál érdekesebb volt Piski! Ide tartozik a dédäcsi Gyulay-kastély, ahol Kazinczy két napig idözött, és igen szép ennek 70 hektáros arborétuma. Ezt most a bukaresti egyetem erdészeti tan-széke kezeli. A kastélyt 1730-ban építette Gyulay Ferenc és igen jó állapotban van ma is, ami annak köszönhető, hogy hivatalául szolgál az arborétum gondozóinak. 22 személy dolgozik most itt. Tudtuk, hogy Gyulay valahol egy faragott követ állított fel Kazinczy emlékére, egy parkmunkás oda-vezetett, különben nem találtuk volna meg. Nem közvetlenül az út mentén fekszik, hanem egy réten túl, az erdő szélén. Megkoszorúztam az emlékoszlopot. Sétáltunk még egy ideig a gyönyörű arborétumban. Aztán eljött az ideje Varga Józseftől búcsút venni, Érsemjénben egy lakodalom várta. Balázi József magával hozta Keresztúri Lajost, hogy leváltsa Józsefet. Beültünk egy kis vendéglőbe az arborétum mellett, ettünk, ittunk és nagyon jól mulattunk; Balázi József és Csorba Csaba felülmúlták egymást anekdoták elmondásában; Csaba azonkívül mestere a szójátékoknak.

Déva egy elég nagy város, 5 vagy 8-9 emeletes házakból álló lakónegyedeken hajtottunk keresztül, széles, tiszta, fasorral szegélyezett utakon. Korán délután az elszállásolással kezdtük, utunk folyamán most először jutott idő nap közben egy kis pihenésre. Danival voltam egy szobában, a többiek hatan osztoztak egy szobán. Elszundikáltam; amikor felébredtem benéztem a nagy szobába a hatból négy mélyen aludt. De nemsokára kimentünk városnézésre, és megcsodáltuk a rózsaszínű Magna Curiát, amit Bethlen Gábor építtetett 1621-ben, kevert reneszánsz és barokk stílusban. Belső renoválás miatt bemenni nem lehetett. Vele szemben áll a nagy megyeháza a 19. század végéről. Legszívesebben felmentünk volna a siklóval a hegyre, ahonnan szép kilátás nyílik, de a sikló valami hiba miatt nem működött, egy darabig vártunk míg próbálták rendbe hozni, de nem sikerült nekik.

Mielőtt beesteledett, még elmentünk Maros-németibe, ahol egy Gyulay-kastély áll 1640-ből, amelyet később 1830-ban klasszikus stílusban átépíttetett. Meglepetésünkre ott szorgalmas munka folyt, egy munkaruhába öltözött férfi kézi motoros kaszával füvet vágott, 6-8 magyar munkás pedig egy emelvényt épített deszkákból a ház előtt valami ünnepséghez. A fűvágó férfi elének jött és köszöntött: Tholdy Péter volt, a kastély tulajdonosa. A nagyapja 1906-ban vette meg a kastélyt, a Gyulayak kihaltak, az utolsó 1869-ben hunyt el férfiörökös nélkül. Tholdy többéves pereskedés után – amit egész a strasbourg-i EU-bíróságig kellett vinnie – ez év januárjában kapta vissza a kastélyt. Eredetileg 25 hektár tartozott hozzá, ebből ötöt kapott meg. Saját vezetése alatt rögtön nekilátott a renováláshoz, már messze ju-

Demsus

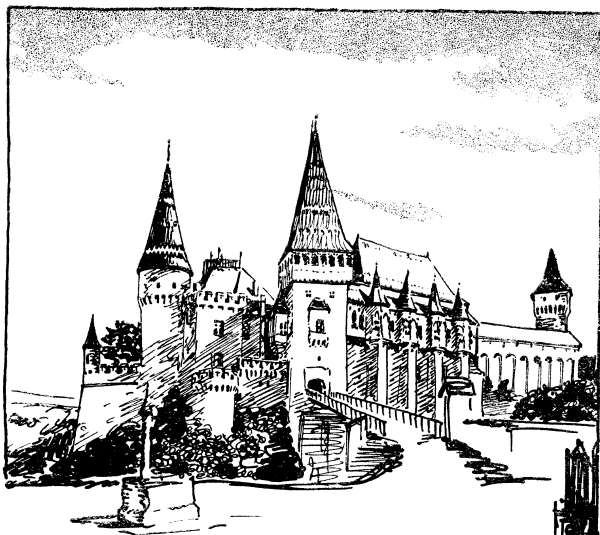
tott, és büszkén mutatta nekünk, hogy eddig mit ért el. Még nem tudta, hogy hogyan fogja a kastélyt végleg berendezni, esetleg ünnepségekre bérelhető helyiségeknek. Ő maga a világ túloldalán, Ausztráliában él mint üzletember, neki vissza kell oda térni. A felesége nem jött vele Erdélybe, de a 16 éves leányát elküldi egy kollégiumba Egerbe, hogy megtanuljon magyarul. Megilletődve láttam, hogy van ember, aki így ragaszkodik gyökereihez, aki ilyen áldozatot hoz ahhoz, hogy ősi otthonát megmentse a pusztulástól. Nem kap más anyagi segítséget az építkezéshez, mint egy előnyös állami kölcsönt. De nem úgy nézett ki, hogy ezt ő áldozatnak tekinti, szemeiből sugárzott az öröm.

Déva

Marosillyébe folytattuk utunkat, megtaláltuk Bethlen Gábor szülőházát. Tető alatt állt, de elhagyottan. Végül Branyicskába jutottunk, ahol Kazinczy Jósika János főispánt látogatta meg. Ami

HUNYADI VÁR

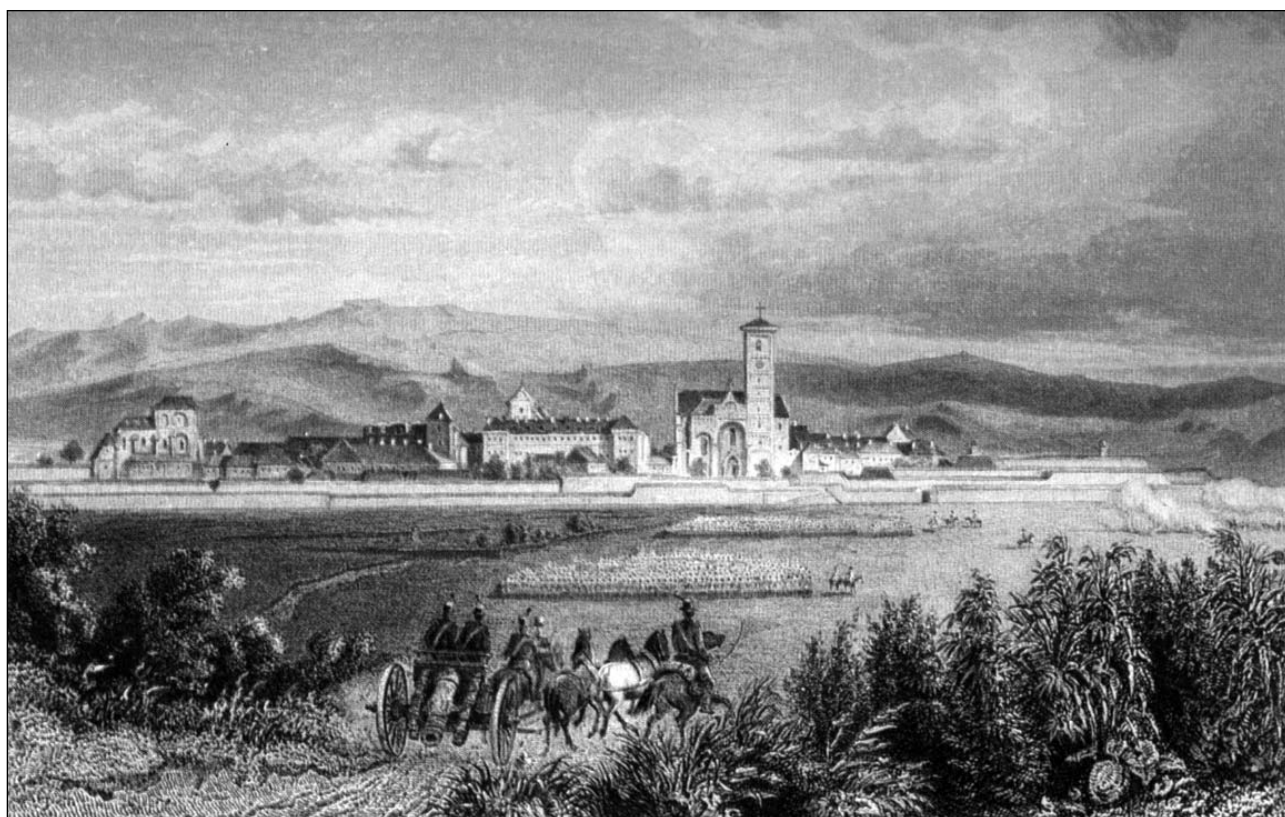
VAJDAHUNYADON

valaha egy Martinuzzi-kastély volt, most aggok otthona. Mindenki csak románul beszélt egy rosszul öltözött öreg úr kivételével, aki óvatosan megközelített minket az udvaron. Beszédbe eredtünk, és csodálkozva hallottuk, hogy tudott Sárospatakról, Kazinczyról, ennek látogatásáról Gyulaférvárnál. Tele van az élet meglepetésekkel!

Az első állomás a következő napon Óraljaboldogfalva volt, ahol Bódis Miklós tiszteletes fogadott. Egyedülálló lehet az a tény, hogy ő 12 gyülekezet lelkésze, így 12 templomért felelős, amelyekből azonban háromnak nincs teteje. A legnagyobb gyülekezete 74 lelket számol, az óraljaboldogfalvi kilencet, négy gyülekezetének pedig csak egy-egy tagja van. Mindegyiket rendszeresen meglátogatja, akkor is prédikál, ha csak egy személy hallgatja. A lesújtónak tűnő körülmények ellenére nem csüggedt el, humorosan és lelkesen beszélt a munkájáról és a templomairól. Ez az óraljaboldogfalvi 1311-ben épült román stílusban, már akkor is a gróf Kendeffy családhoz tartozott. Egy 16. századi olasz mester freskói takarják a falakat, egy kis helyen lekaparták, és alatta egy még régibb freskó maradványaira bukkantak. Megnéztük a Kendeffy-kastélyt is, amelyet a román állam teljesen renovált, és most nagyon jó állapotban van. A Kendeffyek kivándoroltak de nemrég visszakapták a kastélyukat, egy szállodát terveznek ott berendezni.

Demsusban egy ortodox templomot látogattunk meg, amely talán Erdély legrégebbi temploma. A falak építéséhez többek közt a római időből származó sírköveket használtak. Egyesek ezért úgy hiszik, hogy a 4-6. században épült, de mások rámutattak arra, hogy a sírkövek ott heverhettek használatlanul évszázadokig, Kazinczy is erre utal. Nem tudjuk tehát biztosan, hogy milyen régi. De kétségkívül nagyon öreg, a falai vastagok, maga a templom kicsi, a belső mérete csak 7 x 7 m, eltekintve egy kis kórustól. A közepén egy torony áll boltíves alapzaton, mely kéményre hasonlít. Van is aki úgy véli, hogy egy pogány áldozóhely volt itt eredetileg. A falakat szép freskók díszítik. Az ápolat fehér szakállas pópa, aki megnyitotta számunkra a templomot, úgy nézett ki, mintha nem ebbe a világba tartozna. Furcsa hangulat szállt rám, a középkorba helyezve éreztem magamat. Egy magas fal csatlakozik a templomhoz, továbbá egy oromzat romja is látható, lehet, hogy valamikor egy nagyobb templommal építettek körül az eredetit, amely az új templom egyik sarkában maradt. De nem biztos, nincs megemlítve a tájékoztató lapon, amit kaptunk.

Vajdahunyadig nagyon szép út vezetett a hegyeken át. A kastélyt csak kívülről láttuk, kevés időnk volt. Útközben elhaladtunk egy vasgyár mellett, a nyolc magas kéménye nem füstölt, amiből azt következtettem, hogy volt itt nyolc Siemens martinemence, amiket leállítottak. Mivel ez volt a szakmám, felkeltette érdeklődésemet, és utólag utánanéztem, hogy mi történt. A helyi vas-

Gyulafehérvár a XIX. század elején

gyártásnak több száz éves tradíciója van, régebben vasércet is bányásztak ezen a vidéken. A rendszerváltozás előtt ez volt Románia második legnagyobb vasgyára, 1989-ben 3,13 millió tonnát termelt, bár meglehetősen elavult technikával. S akkor összeroppant a piac. 2003-ban eladták a nyakig eladósodott gyárat az LNM Groupnak, egy hatalmas konglomerátumnak, amely az 5000 munkásból 2800-at rögtön elbocsátott. Nagy tüntetéseket tartottak ellene. Egy évre rá az indiai Mittal Steel vette át az üzemet. Mittal, aki egy privát személy, a világ legnagyobb vasgyártója. Észak-Amerikában 25, Európában 20, a világ többi részén 12 millió tonnát gyárt évente. Folytatta a racionalizálást, és a vajdahunyadi gyár, amelynek évi termelése most 750 000 tonna rúd és profilvas, tavaly már nyereséggel járt. Mittal további 12 millió dollárt szándékozik befektetni a modernizálásra és 4,1 milliót a környezetvédelemre, ezek ebben a viszonylatban csekély összegek ugyan, de mégis jelzik, hogy folytatni fogják a gyártást.

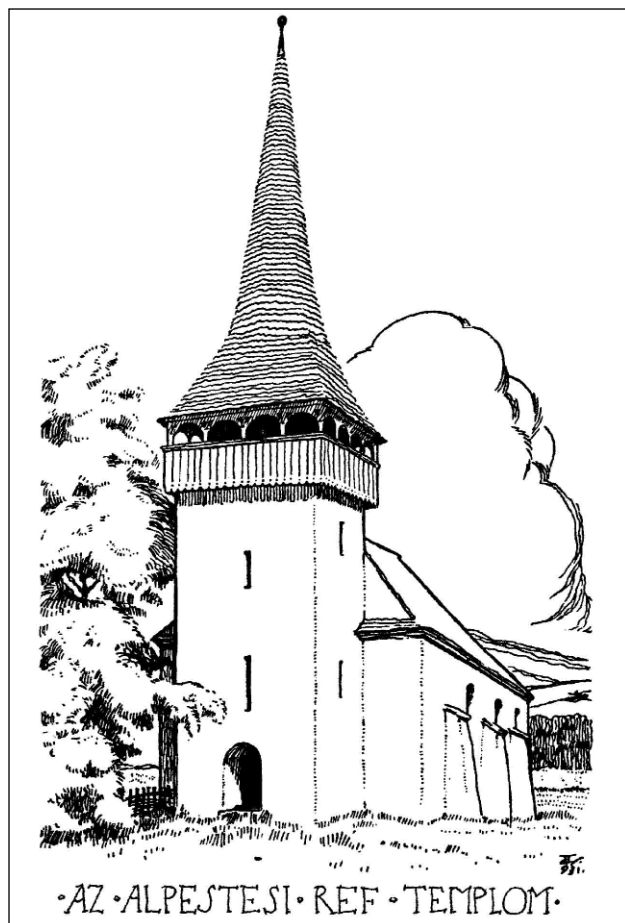
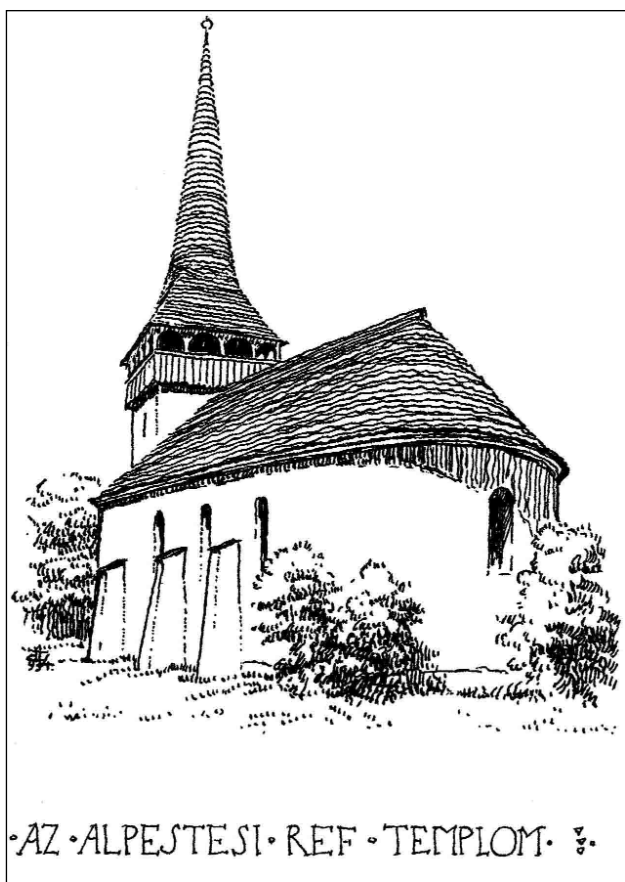
Alkenyérben a vasúti parkban áll egy emlékmű Kinizsi Pálról, aki a kenyérmezei csatában 1479-ben megverte a törököket. A románok Paul Chinezu néven románnak tartják, és ezért békében hagyják az emlékművet. Megkoszorúztuk.

Gyulafehérvár következett, amely 66 000 lakosával jelentős iparváros lett. A külvárosi negyedek 8-9 emeletes lakóházai elég jól néztek ki azokhoz képest, amiket eddig láttunk, talán újabbak voltak. A legfontosabb látnivaló a katolikus

Szent Mihály székesegyház, ahol Marton József professzor úr kalauzolt bennünket. 1247–1258-ban épült, eredetileg román stílusban, de vannak benne egy korábbi templomnak maradványai is a 12. századból. Azóta többször átépítették. 1277-

• A • ZSIBÓI • REF • TEMPLOM •

ben a szászok betörték a városba, és több ezer embert meggyilkoltak, akkor a templom is megrongálódott, 1658-ban pedig a törökök okoztak nagy károkat. Legutóbb 1968-ban restaurálták nagy költséggel. Különösen említésre méltó egy ajtó fölötti díszítmény a 10. századból, egy Madonna-kép a 14. századból és a fából faragott barokk oltár a 18. századból. Ez volt a Hunyadiaknak és később az erdélyi fejedelmeknek temetkezőhelye, itt áll Hunyadi János és fia László szarkofágja. Márton Áron püspök emlékére, aki példaadóan állt ellen a kommunista nyomásnak, egy múzeum van berendezve az egyik mellékoltár helyén. A templomlátogatás után körüljártuk a valamikor hármás védőfallal körülvett belvárost. A belső fal nagyrészt most is áll, az EU hozzájárulása segítségével épp javítják egyik szakaszát és díszes kapuját. Elmentünk a püspöki palota mellett, láttuk az üléstermet ahol a románok 1918-ban Erdély Romániához való csatlakozását kiáltották ki. Több egyetemi épület, a híres Batthyaneum könyvtár sok kincsével, amelyek közül a 800-as években írt Arany kódex a legértékesebb, a katolikus papi szeminárium, mind egymás közelében fekszenek. (Sajnos a híres könyvtárba nem lehet bejutni, Bukarestből kell engedély hozzá.)

Tovább haladva Marosszentimrén egy elég romos, elhagyatott református templom látható egy domb oldalán az országút közelében; le volt zárva, nem lehetett bemenni.

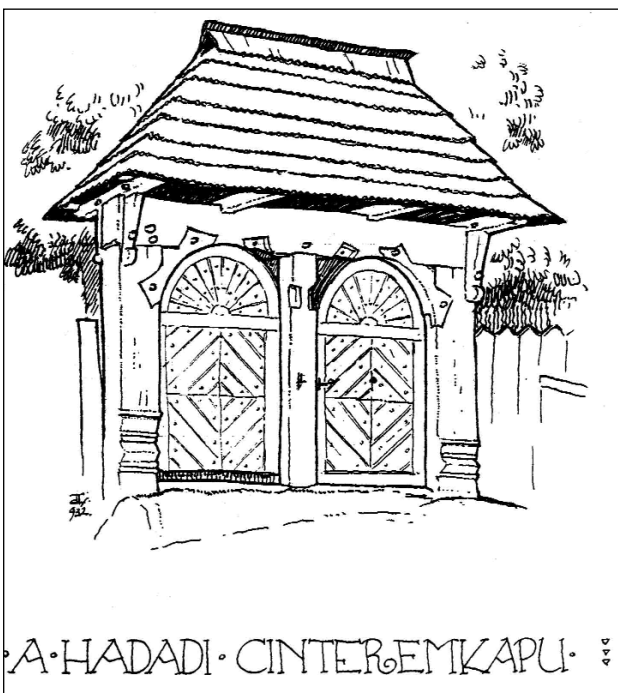
Nagyenyed kisváros alig 30 000 lakossal, 17-18 %-uk magyar. A Bethlen Gábor Kollégium azonban nagy jelentőséggel bír a magyarság számára. Az igazgatóhelyettes, Kónya Mária fogadott, asztalhoz ültetett, kávéval meg az iskola visszkapott szőlőjében termett kitűnő borral kínált meg, jólesett. A magyar nyelvű kollégium a református egyház tulajdona. 750 tanuló van az alapiskolában és a líceumban, és 98 lesz óvodás. A kollégiumban összesen 12 osztály van, s bizonyos továbbképző tevékenység is folyik. Erdély minden részéről jönnek tanulók. Azáltal, hogy most már több más helyen lehet magyarul végezni a gimnáziumot, csökkenőben van az érdeklődés a kollégiumban való lakás iránt, inkább otthon maradnak tanulni. A kollégium igyekszik a bennlakás előnyeiről jobban informálni. Az anyagi helyzetük aránylag jó, minden tanuló után kapnak támogatást az államtól, visszakapták földjeik és szőlőik nagy részét, amit most bérbe adnak, mindehhez a személyes adományok és alapítványoktól kapott támogatás is hozzájárul. A legöregebb épületük 1275-ben épült, de a legtöbb a 19. század második feléből ered. Ugyanis 1849. január 8-án, az úgynevezett Bagolyvár kivételével, minden leégett, a nagy könyvtár is. A tűzvészben 600 ember pusztult el. Utána elmentünk az iskolamúzeumba, ahol egy osztályterem van régi bútorokkal és felszereléssel berendezve, iratok és fényképek is emlékeztetnek a múlt időkre. Végigsétáltunk a templomvárbán, amely 10 m magas, négyszögletes tor-

nyokkal megerősített fallal van körülvéve, megcsodáltuk az impozáns a 14. századból való református templomot, és megnéztük az újabb evangélikus templomot is. Majd Kolozsvárra mentünk megszállni.

Reggel Karikánál elhajtottunk egy érdekesnek tűnő szép kis ortodox fatemplom mellett, de mivel nem volt útitervünkbe bevéve, nem álltunk meg, Zsibóig mentünk. Zsibóról már a 13. századból van írásbeli említés. 1584-ben adta Báthori ajándékba Wesselényi Ferencnek. Itt vesztett Rákóczi egy döntő csatát a Habsburgok ellen 1705-ben, ami Erdély önállóságának végét jelentette. Itt tette le a fegyvert Grotenhjelm orosz altábornagy előtt Kazinczy Lajos a 12 000 főből álló hadosztályával 1849. augusztus 25-én, miután Görgey kapitulációjának hírért hallotta. A Wesselényi-kastélyban írta alá a feltétel nélküli fegyverletételt. A kastély most jó állapotban van, ami annak köszönhető, hogy ebben van hivatala a bukaresti egyetem alá tartozó Biológiai Kutatások Központjának. A botanikus kert 25 ha kiterjedésű, amikor új volt, szép lehetett, de most kissé el volt hanyagolva, tradicionális melegházakon kívül van két szembetűnő, gömb alakú melegház is trópusi növényekkel. Amíg a többiek a Wesselényiek sírboltját keresték – sajnos teljesen romos állapotban találták –, én a kertben sétáltam. Utána meg akartuk tekinteni a református templomot, de nem tudtuk, mert épp konfirmáció folyt. A templommal szemben fekvő üzletház példaképe annak, hogy hogyan lehet egy modern épület környezetébe szépen beleilleszteni. A szilágycsehi tiszteletes is el volt foglalva konfirmáció miatt, erről a templomlátogatásról is le kellett mondanunk.

Hadad tiszta magyar község. Az 1423-ban épült templom 1995-ben talajcsúszás miatt nagy repedéseket kapott, a tornyot meg tudták menteni de az egyik oldalfalat és a kórust 2000-ben kénytelenek voltak teljesen lebontani. A tetőt durva gerendákkal támasztották fel, amelyek a templomnak majdnem egész térségét kitöltik. Az új beton alapzat a fal teljes hosszában már elkészült, vas-tag cölöpökön nyugszik, amelyek 10 m mélységbe nyúlnak le. Kézi erővel ásták ki a helyüket. Mészáros Árpád lelkész egy kétéves egyetemi tanfolyamon műemlékvédő szakmérnöknek képezte ki magát, hogy tudja vezetni a helyreállítás munkáját. A templom alatt találtak egy kriptát öt sírral, az elhunytak ruhái meglepően ép állapotban voltak. Eddig a magyar állam és különböző alapítványok viselték a költségeket, de az új kormány takarékosabb, pénz hiányában a munka jelenleg nyugszik. Mészáros azonban optimista szemmel nézi a jövőt, az anyagi gondok csak megoldódnak valahogy, reméli. Száz százalékos odaadása a templom újjáépítéséhez meggyőző volt, de mégis felmerül az emberben a kérdés, hogy nem lenne-e jobb azt a hatalmas összeget, amibe a felépítés kerül, más kulturális célra használni. A templom melletti kis iskolaépület is megrepedt, egy része

összeomlott, eleinte az ép részben folyt tovább az oktatás, de most már azt is el kellett hagyniuk. Helyette az alsó kastélyt használják iskolának. Eredetileg a Wesselényiek kastélya volt, most a Münchenben élő gróf Degenfeld Pál tulajdona. Felesége Wesselényi-leány, ha jól értettem. Degenfeld alagsövezettette és renováltatta az épületet, habár aligha nyúlt a homlokzatokhoz, amelyek elég kopott állapotban maradtak, és átengedte a kastély használatát az egyházközségnek 39 évre, azzal a feltétellel, hogy karban tartják. Most iskolán kívül az istentisztelet helyiségének is használják. Az 1776-ban épült a valamivel kisebb felső kastély Bánffy-tulajdon volt, és a család visszakapta, de mivel nincs módjuk kijavítani, eladták valakinek, aki Nyugaton él, a tiszteletes nem tudta, hogy kinek. Jelenleg a polgármesteri hivatal székel benne.

Az út mentén Ákos felé idős asszonyok ültek kis csoportokban házaik előtt, kedves látvány volt ez, a régi időkre emlékeztetett. Az ákosi templom egy 1241-ben épült kéttornyú bazilika román stílusban, nyerstégla falakkal, hossza 30 m a kórus nélkül és szélessége 14 m. Eredetileg a bencés rend kolostortemploma volt, maga a kolostorépület nem maradt meg. A törökök 1672-ben leégették, 90 évig tető nélkül állt, ennek ellenére rendszeresen használták istentiszteletekre. 1737-ban egy földrengés okozott károkat, 1898–1903-ban újra restaurálták, de mindezek ellenére a mai napig is megőrizte román jellegét. A szószerk 1730-ból és az 1770-ből való nagyon kopott padok hozzájárulnak a régies benyomáshoz.

Szilágylompért fő látványossága Ady Endre nagyszüleinek háza, ahova gyakran ellátogatott gyermekkorában. Egy fa alatt áll az a híres kőasztal, amely mellett szívesen ült, ezt mindenki le-

fényképezte. A templom előtt sokáig vártunk Szőnyi Levente tiszteletesre, mert ő is konfirmációt tartott. Beszélgettünk a templomból kiáramló öregasszonyokkal, panaszkodtak, hogy a jégeső leverte a gyümölcsfák virágait, a szárazság tönkretette a vetést. Nehéz a paraszt élete. A templom mennyezete 672 kazettával van díszítve, a falu lakosai festették ezeket egy tűzvész után 1777-ben, a munka két év alatt elkészült. Népies elképzeléseket tükröz arról, hogy például egy krokodil vagy egy oroszlán, hogy néz ki. Népművészeti tárgyak díszítik a templomot.

Nagyvárad volt utunk utolsó állomása. A Rézhegység erdőin keresztül haladtunk egy kacsaringós, keskeny, nagyon szép úton, amelynek egy része fel sem volt tüntetve a térképen. Itt láttam Erdélyben először tanyákat, különben falvakban él a lakosság, onnan jár ki, gyakran messze a határba földjeit művelni. Ennek bizonyára történelmi oka van, veszélyes lehetett egy egyedülálló tanyában lakni, nehezebb volt azt a kóborló gonosztevők ellen megvédeni. Útitársainknak jó kedve kerekedett, népdalokat énekeltek karban, kimeríthetetlen változatosságban. Nagyváradra este érkezünk, vacsora után volt még időnk egy kis városnézésre, s a gyenge utcai világítás ellenére láttuk, hogy van itt sok szép épület. A kirakatok elrendezése viszont még nem éri el a nyugati színvonalat, túlságosan zsúfoltak, túl sokat akarnak egyszerre felmutatni. Nagyváradnak 210 000 lakosa van, amiből 27% magyar, de az 1950-es, 60-as években csak 80 000 volt az összlakosság. Az 1970-es és 80-as évek iparosításával kapcsolatban növekedett a lakosság betelepített románokkal. 1990 után sok magyar kivándorolt Magyarországra, ahol jobb a kereseti lehetőségek.

Másnap felmentünk a várba, amely az 1570 és 98 között épült hatalmas, ötszögletű fallal van körülvéve, azon belül fekszik egy szintén ötszögletes, a nagy belső udvart körülvevő irodaház jellegű házcsoport. Ezek a rendszerváltozás óta mind üresen állnak, az elhagyottság és ápolatlanság szomorú látványt nyújtott. Régebben állt a várban egy gótikus katedrális, amit azonban már 1670-ben lebontottak, mert a török időben, 1660-ban keletkezett kár miatt összeomlással fenyegetett, már rég eltűnt az itteni püspöki palota. A lehangoló kép ellenére nagy tervei vannak a városnak arra, hogy itt egy turisztikai és kulturális központot létesítsenek.

A délelőtt folyamán Tempfli József katolikus püspök fogadott. Ez a szikár, 77 éves úr, kimagasló intellektust sugárzó szemekkel, arról a küzdelemről beszélt, amit az egyházi tulajdonok visszaszerzése érdekében folytat. Nagy türelemre és kitartásra van szükség ebben a harcban, ami gyakran, de nem mindig végződik sikerrel. Fél évvel ezelőtt kapták vissza a közvetlenül a székesegyház mellett fekvő remek püspöki palotát. Mindkettő Mária Terézia idejében épült. A püspöki palotába a püspöki helynök, Fodor József, a bazilika

plébánosa kísért el. Eddig múzeum célját szolgáltatta, kívülről remek állapotban volt, de a belső falak burkolatát fel kellett újítani. Berendezése teljesen hiányzott, a szép bútorok, amik ott voltak, mind eltűntek. A püspök úr most igyekszik új berendezést szerezni. Egy igen nagy festmény, amit darabokra szeletelve tudtak csak megmenteni, most már restaurálva lóg a dísztermek egyikében. Ezután lett volna még idő egy kis városnézésre, de csoportunkat inkább az Ady-múzeum vonzotta, ahol annak idején Ady kedvenc vendéglője volt. Sajnos zárva találtuk, és akkor már nem maradt idő visszamenni abba szép városrészbe, amit csak este tudunk megtekinteni.

Dukrét Géza a nagyváradi értelmiség néhány illusztris képviselőjét – köztük Csúry István református püspökhelyettest, helytörténészeket, újságírókat – hívta meg körünkbe, velük beszélgetve összegeztük erdélyi tapasztalatainkat. Elmondhattam ott én is, hogy a magyar kultúrának szép múltidéző útja volt ez, miközben találkoztunk az érdekes jelennel. Találkozónkról a Bihari Napló című helyi újság május 22-i számában fényképes híradás jelent meg. Ebéd után Dukrét Gézáékhoz kaptunk meghívást egy kávéra. Gézának csodálatosan gazdag gyűjteménye van régi népművészeti korszakból és hasonló tárgyakból egész Erdélyből. A falak minden üres helyén polcok vannak elhelyezve ritkaságokkal. Megköszöntük neki azt, hogy olyan gondosan előkészítette utunkat, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy valóban sikeres legyen.

Mielőtt elindultunk hazafelé, megnéztük még a 2004-ben elkészült református templomot, amelynek fő látványossága a majdnem 10 m magas orgona, amit a finnországi Poriban vettek egy szimbolikus összegért. A harangokat Skóciából kapták ajándékba. A templomnak 800 ülőhelye van, szép a kivitele. Ez volt az egyetlen újonnan épült keresztény templom, amit Erdélyben láttunk.

Hogy lehetne ezt a hetet összefoglalni? A magyarok helyzetét jobbnak találtam, mint gondoltam volna. Nem az életszínvonal tekintetében, Románia továbbra is Európa egyik legszegényebb országa, hanem az emberek beállítottságára, reményeikre, elvárásukra a jövőre nézve. Kilenc nap igen rövid idő, könnyen lehet tévedni, de egy bizonyos optimizmusra véltem találni azoknál, akikkel beszélünk. A magyarok helyzete lényegesen javult a rendszerváltozás óta, és remélik, hogy tovább fog javulni. A magyar intézmények lassan újra felépülnek. Leginkább a kivándorlás az, ami gondot okoz nekik, főleg a munkaképes, képzett magyarok sorában. Ezáltal szegényedik az erdélyi magyarság alkotóereje. De ha a most felnövő nemzedék jobb viszonyokra talál erdélyi hazájában, és otthon marad, ki fogja tudni tölteni azt az űrt, ami most keletkezik, és biztosítani képes az erdélyi magyarság további létét.

Kazinczyt követve Erdélyben és a Partiumban

2007. május közepén tagja lehettem annak a kis csoportnak, amely Sátoraljaújhegyről egy mikrobuszon fölkerekedve végiglátogatta azokat a helyeket, amelyeken társaságunk névadója, Kazinczy Ferenc 1816-os nevezetes erdélyi útján megfordult. Az, hogy a nevezetes utazás után eltelt 190 esztendő alatt sok minden megváltozott, aligha lehet meglepő, főleg Európának ebben a régiójában szokhattunk ehhez hozzá. Ennek az írásnak a szemléletét jelentősen befolyásolja az a tény, hogy először 1970-ben jártam végig Erdély egy részét, majd az azt követő évtizedekben a legtöbb nevezetes helyen megfordultam, s útikönyvben (a Vártúrák kalauza III. kötetében), meg cikkek hosszú sorában idéztem föl élményeimet, s igyekeztem megismertetni a mai Magyarország emberével Erdélyt. Éppen ezért ezen az úton kevés új helyre jutottam el, de láthattam, hogy mi változott az elmúlt évtizedek alatt.

Kétségtelen, hogy messze vannak már azok az idők, amikor (1989-ig) a magyarországi látogató gyanús, megfigyelendő személynek számított, s annak, aki hosszasan szóba állt vele, számítnia kellett arra, hogy az „illetékes” szervek alaposan kifaggatják. Most már attól sem kell tartania az utazónak, hogy minden nyomtatott termékre úgy tekintenek a határon, mint valami fegyverre, amely Románia ellen irányul. A határon ki-be hozhat-vihet ellenőrzés nélkül az ember szinte bármit, ami a kultúrához tartozik. Ami viszont nem változott, az a román hatalom viszonyulása (országos és helyi szinten) mindenhez, ami magyar. Ez a viszony általánosságban rosszindulatú és ellenséges, és csupán arra törekszenek, hogy nagyobb európai botrányba ne keveredjenek, de mindent elkövetnek a csakis román érdekeket szolgáló törvény keretein belül, hogy a magyarságot megfojtsák, ellehetetlenítsék, jelenlétének látható jeleit háttérbe szorítsák, s ha nem is pusztítják nyíltan, de pusztulni hagyják.

Kazinczy Ferenc 1816-ban (elv)barátait, ismerőseit, levelező társait látogatta meg, akik közül soknak az emlékét bizony nem őrizte meg a magyarság, mert nem is igen hagyták, hogy megőrizték. Azok a kastélyok és kúriák, amelyekben Kazinczy vendégeskedett, vagy elpusztultak, vagy pedig romosak, néhány ugyan áll, de berendezésükből szinte semmi sem maradt meg; sem bútorok, még kevésbé könyvtárak, de általában még a gazdasági épületek sem. Ha száz esztendővel ezelőtt látogattuk volna végig a helyeket, ha olykor új tulajdonosok kezén is, de általában hasonló élményt nyújtottak volna az épületek számunkra, mint amilyeneknek a széphalmi mester láthatta azokat. A világháború pusztításai 1944/45-ben ugyan érzékeny sebeket ejtettek, de a következ-

fél évtizedben következett be a nagy, ma már úgyszólván helyrehozhatatlan rombolás. Voltaképpen sok tekintetben hasonló, mint ami nálunk is történt. Azzal a különbséggel, hogy Romániában a magyar kulturális, illetve történeti értékek pusztítása kiemelt feladatnak számított (a román kulturális értékeket viszont megvédték, sőt egyes magyar és szász relikviákat is igyekeztek kisajátítani).

Nem hiába zajdult föl a román uralom kezdetén már a költő, Reményik Sándor, hogy „Ne hagyjátok a templomot, a templomot s az iskolát”. Ezen az úton is tapasztalhattuk, hogy a magyar katolikus és protestáns templomokra úgy tekint a román hatalom, mint ellene irányuló fegyverre, amit ellensúlyozni kell új, minél több és minél nagyobb ortodox templomokkal, s ha a sorvadó magyar közösség nem tudja templomát fönntartani, akkor hagyni kell, hadd pusztuljon. Döbbenetes volt látni a pusztuló marosszentimrei gótikus templomot, melynek kapcsán Jékely Zoltán nevezetes versét morzsolgattuk a szánkban, vagy Óraljaboldogasszonyfalva csodálatos középkori templomában is szívszorító volt hallani, hogyan fogytak, fogynak el a hívek. Bár a sok-sok elvett iskolából 1989 után néhány visszakerült, de a felsőoktatásban megszerzett román hadállásokhoz foggal-körömmel ragaszkodnak. Döbbenetes, hogy Gyulafehérváron a Batthyaneum könyvkincsei nem láthatók (még 1989 előtt is jobb volt a helyzet, én is 1971-ben láttam először, s eleddig utoljára!). Az alapító püspök, gr. Batthyány Ignác (1741–1798) az erdélyi egyházmegyére hagyta gyűjteményét, amelyet az állam egyszerűen kisajátított, s noha már megszületett a román bírósági döntés is a visszaadásról, ezt a gyakorlatban nem hajtják végre (mert hát a jogállamiságot Romániában mindig is sajátosan értelmezték). Tegyük hozzá, hogy a román tudományosság a nagy értékű gyűjtemény feldolgozására nem képes, nincs is szándékában, csak a rablás ősi ösztöne munkál bennük...

A magyar kastélyok és kúriák a román állam számára nem képviseltek értéket, egy ideig (lakóikat kiüldözve) használták őket valamire, majd 1989 után még az addig jól-rosszul megőrzött falakat is elhagyták. Nem maradt a falvakban olyan gazdálkodó szervezet vagy hivatal, amelynek szüksége lett volna ilyen és ekkora épületekre, nem maradt olyan szervezet, amely képes lett volna ezeket fenntartani. Az elmúlt két évtizedben a pusztulás fölgyorsult, és az erdélyi magyarságnak nincs arra pénze, hogy ezeket fölvásárolja, s megmentse (jogilag persze ennek nincs akadálya). A magyar állam különböző csatornákon ad ugyan támogatásokat, de a feladatok nagyságához képest ez csepp a tengerben. A háttérben viszont a román hatalom mosolyogva dörzsölgetheti a kezét: mi nem akadályozzuk meg, hogy múltatok emlékeit megőrizzék. Miért nem teszik, rajta-
tok áll... Alvinc Martinuzzi várkastélya ugyan a

helybeli r. kat. kolostoré lett, azonban nincs arra pénzük, hogy a romok föltárását, állagmegóvását, s még kevésbé, hogy a nagyrészt fölépíthető falakat rendbe hozzák, lakhatóvá tegyék. Hasonló a helyzet, mint pl. Torockószentgyörgyön, ahol sem a kastély, sem a kolostor állagmegóvására, újjáépítésére nincs pénze a római katolikus, illetve az unitárius egyháznak.

Még ami megmaradt, ott is elfacsarodik az ember szíve: a dédácsi park szépen gondozott, csak a megfelelő ismertető hiányzik, amelyből világosan kiderülne, hogy ki volt az alapítója az arborétumnak. S ha nincs egy, a parkban dolgozó emberséges román ember, soha nem találjuk meg Kazinczy emlékét. Hiszen ki járna végig minden rétet, s hajtogatná széjjel a bokrokat, hogy egy kőemléket fölleljen. Hiába keresi az erdélyi útikönyvekben is rá az utalást az ember, de megtalálja Révai új lexikona Dédács címszavánál(!).

Sós Judit és Farkas Zoltán sok tekintetben manapság a legjobbnak számító útikönyvét fellapozva aligha kap kedvet az utazó ahhoz, hogy Keresd Bethlen-kastélyát meglátogassa. Eddig én magam is (szégyellem bevallani) csak képekről s a szakirodalomból ismertem, de tudtam, hogy nem akármilyen látványosság. Összeszedtem minden rábeszélő képességem, és sikerült odacsábítanom a csoportot. A maga nemében felejthetetlen élmény volt. Az épület román óre nemcsak beengedett bennünket, hanem tisztességgel ismertette is velünk az építmény régebbi és 20. századi történetét, viszontagságait. Megkezdődött a helyreállítása. Ez azt jelenti, hogy nem sajnálták belőle a vasbetont, ami szörnyűség (de hát sajnos a magyar műemlékvédelemnek sincs erkölcsi alapja ezen fölháborodni). Már fedél van rajta, de leállt a munka a jogi huzavona miatt, hogy a régi birtokos (Bethlen) család visszakapja-e az épületet. A per folyik, s mint az effajta perek, lassan folyik. Közben Erdély egyik legcsodálatosabb látványossága, mely vetekedhetne szinte a Loire-menti kastélyokkal is, romladozik.

Ha valaki szép és értékes múzeumi kiállításokat akar látni, amelyek legalább az 1980/90-es éveket megközelítik, az ne keressen ilyeneket Erdélyben, leszámítva a székelyföldi magyar múzeumokat (pl. Marosvásárhelyen, Sepsiszentgyörgyön, Székelykeresztúron). Az, hogy a magyar vonatkozások jórészt hiányoznak, s amit lehet, történetileg meghamisítanak (azzal, amit és ahogyan kiállítanak, s azzal, hogy miről feledkeznek meg), nem újdonság, sok-sok évtizedes gyakorlattal rendelkeznek a román muzeológusok. De nemcsak a magyar értékek fájnak a románoknak, hanem a szászokétól is irtóznak, pedig Európa legocsmányabb emberkereskedelmi üzletében az 1970/80-as években megszabadultak a szászoktól, sváboktól, tehát nincs mitől tartani, ők bizonyosan nem fogják visszakövetelni Erdélyt.

Nagyenyeden, a várban látható történeti kiállítás a történelemnek valójában inkább a paródiája.

A kollégium híres természettudományi gyűjteménye román állami kezelésben van. A magyar feliratokat csak a madártojásoknál hagyták meg (bizonyára feledékenységből). Magyar nyelvű ismertető nincs, pedig a kollégium magyar tanárai gyűjtőték, magyarok preparálták. Sajnos az idő múlása igencsak látszik a szerencsétlen kiállított állatokon. A híres, többször elpusztított tudományos könyvtár jobbára zárva van, az iskolamúzeum sem látható nyáron. Ha ide vetődik a magyar utazó, csak a szomorúság fogja el. Bár az iskola lelkes mai magyar tanárai igyekeznek föléleszteni, ébren tartani a legendás enyedi szellemet.

Nagyszeben 2007-ben hivatalosan Európa (egyik) kulturális fővárosa. Belátom, lehetett valamiféle taktikai megfontolás abban, hogy ezt a nagy lehetőséget megkapta az ősi szász város. A döntéshozók talán abban reménykedtek, hogy ha már a szászokat kitessékelték is innen, legalább egykori fészük értékeinek megóvására végre fordítanak pénzt, legalább a töredékét annak, mint amit az utóbbi kilenc évtizedben megtakarítottak. Nos, valami történt, amúgy románosan. Azaz helyreállították (csaknem, mert a munkák ott jártunkkor sem fejeződtek be) a város központjában lévő tereket, de a hozzájuk vezető utcák többségének házairól ugyanúgy hámolt a vakolat, mint évtizedekkel korábban megszoktuk, s a gyalázatos állapotban lévő útburkolat megújításán is gépek dolgoztak. Zenét a főtéren a szomszédos utcákban tevékenykedő útjavító gépek szolgáltattak. A középkori városfalak és az újabb erődítmények ugyanolyan állapotban voltak, mint régen, azaz elhanyagoltak. Mondhatnánk balkáni szint, de ez a kifejezés elavult, mert példának okáért a bolgárok és törökök igencsak nagyot léptek előre az utóbbi évtizedekben a műemlékek helyreállítása és a települések idegenforgalmi értékeinek gondozása terén. A Brukenthal Múzeumban most látható néhány olyan valóban értékes festmény, amelyet korábban hiába kerestünk, mert vagy Bukarest büszkélkedett velük, vagy raktárban voltak.

Trianon előtt a Brukenthal Sámuel (1721–1803) erdélyi kormányzó által alapított gyűjtemény múzeumának könyvtárában csaknem 120 ezer könyvet, közel ezer metszetet őriztek. Az iparművészeti gyűjtemény több mint ötezer tárgyat, csaknem 55 ezer érmet számlált, négy teremben elhelyezve. A szépművészeti gyűjtemény egyebek mellett csaknem 1200 festményt tartalmazott, 26 szobában elhelyezve. A természettudományi gyűjtemény csaknem 4 ezer ásványának legérdekesebb darabjait egy szobában mutatták be. A múzeum gyűjteményéről egész sor kötetben jelentek meg a tudományos igényű katalógusok. Manapság a nagy gyűjteménynek csak szerény töredéke látható, s a gyűjteményt ismertető komoly katalógust is hiába keresnénk. Nem véletlenül. Ugyanis a látogató így nem tudja számon kérni, hogy miért csak azokat és olyan keveset láthat (pl. könyvből,

érmekből, természettudományos anyagból szinte semmit), s a bútorok és képek együttese is olyan, mintha nem kiállításon, hanem valamiféle átrendezésre váró raktárban lennénk.

A szász városi múlt nagyszerű emlékeit hiába keressük Nagyszebenben, de a segeshvári nagy óratoronyban lévő kiállítás is igencsak szegényes (a segeshvári városi múzeum jövőre lesz 110 éves). Lássuk, mit láthatott Trianon előtt a látogató: „A termék egyike mint régi konyha, másika mint a XVII. században élt Kraus segeshvári híres történetíró szobája van berendezve, a harmadikban egyházi régiségek, a negyedikben fegyverek vannak elhelyezve, az ötödikben nevezetesebb segeshvári férfiak emlékei. Van egy 1820-as évek divatját feltűntető polgári szoba: egy iskolai és egy gyermekjáték régiségterem; egy kisebb szoba régi kőkamrárt mutat be, míg a lépcsőházban az ipari és céhéltre vonatkozó tárgyak őriztetnek...” Természetesen a segeshvári múzeum kiállításáról sincs megfelelő katalógus. Az idelátogató németeknek, magyaroknak, a néhány száz megmaradt agg szásznak? Örüljenek, hogy megmaradt nekik a hegyoldalban a temető. Ott még ők vannak többségben...

Hunyadi Jánost – csakúgy, mint a fiát, Mátyás királyt – a román tudományosság (és a köztudat) teljes egészében kisajátította magának. Ez azonban nem jelenti azt, hogy emléküket igazán ápolnák, hiszen a kolozsvári Mátyás-szobor romladozik, a vajdahunyadi vár környéke rendezetlen, s az épület nagyobb része üres, nem látogatható, ahol van is valami, az látványosnak nem nevezhető. Ha nem lennénk magyarok, nevetnénk, de így csak sírhatnánk van. Többször voltam a várban, de most lebeszéltem megtekintéséről társaimat, mert a nem kevés pénzért csak a levegőt bámulhattuk volna, a román múzeológia primitívségén bosszankodhattunk volna. A kenyérmezei csata emlékét őrző Kinizsi-emlékmű Alkenyér vasútállomásánál még inkább irritáló, hiszen Kinizsit is romának tüntetik föl, sőt románosított névének (Chinezu) magyar jelentése „kínai”, ami már egyenesen elmekórtani eset.

Megható, hogy az érsemjéniek milyen odaadással ápolják Kazinczy Ferenc (sőt Kazinczy Lajos) és Fráter Loránd emlékét, s mennyire törődnek a magyar kultúra ápolásával és továbbörökítésével. Szilágylompérton viszont napjai meg vannak számlálva annak a háznak, ahol oly sokat időzött Ady Endre, ahol még őrzik azt a nevezetes kőasztalt, amely mellett ülve nevezetes írásai születtek. A református templom festett kazettás mennyezete igencsak különleges látványosság. A templomkertben új Ady-szobor. Arról azonban szinte egyetlen magyarországi kiránduló sem tud, hogy Ady tisztelőinak illő lenne ide is ellátogatni. A falu jórészt magyarok lakta település, kedves emberek lakják, akik (a tiszteletes szerint) inkább őrzik Ady emlékét, mint a szülőfalut, amely már teljesen elrománosodott.

Sajnos Váradon sem képesek méltó módon bemutatni Ady és a holnaposok emlékét. Várad vára nagyszerű látványosság lehetne. Az utóbbi években már legalább látható, hogy kivonult belőle a katonaság. Iszonyú pénz kell a vár épületeinek rendbe hozásához (meg az ásatásokhoz). Egyelőre reménytelennek tűnik, hogy egy-két évtizeden belül megszépüljön. Pedig ide költözhetne a püspöki palotát végre elhagyó múzeum. Legalább a környékén a bozótot rendszeresen kiirtanák. No de erre a román állam alighanem sajnálja a pénzt. A magyar államnak meg ott a komáromi erőrendszer meg sok vár, palota és kastély, s arra sem jut elég.

Erdély szépségei és kultúrája láttán nem hiába lelkesedett csaknem két évszázada Kazinczy Ferenc. A mai utazó is tud örülni a tájnak, a kedves és művelt embereknek, de elszomorítja, lehangolja a jelen sivársága, igénytelensége. Erdély Európa egyik turisztikai kincsestára lehetne. A román államnak rendkívüli hasznot, nyereséget hozhatna. Csak hát előbb költeni is kellene rá. De nem tesz, csak ímmel-ámmal, mert valójában nem érzi magukénak, hiszen a leglátványosabb részeknél lehetetlen megkerülni a magyar vonatkozásokat. A „székely-magyar Erdély” és a „szász Erdély” reklámozása viszont szóba sem kerülhet. A „román Erdély” viszont jószerivel eladhatatlan. Ebből a reménytelennek tűnő csapdahelyzetből kikerülni igencsak nehéz. Legalábbis román részről nemigen látszik az erre való hajlandóság. (ígéret, persze, vannak, de ezeknek ugyan bizony ki hisz?)

CSORBA CSABA

Széljegyzetek erdélyi utunkhoz

Lakva ismerni meg egymást

Hatan vágtunk neki Kazinczy 1816-ban megtett erdélyi útjának. A svédországi Kazinczy Ferenc, a méltó utód; Kováts Dániel, a Kazinczy-életmű legjobb ismerője; Csorba Csaba, a sokoldalúan képzett történész; Kiss Endre József, egy mai kálvinista prédikátor; a szelídszavú Héjjas Zoltán, az Eötvös Könyvkiadó tulajdonosa-szerkesztője és jómagam. A sátorlajaujhelyi polgármesteri hivatal jóindulatából rendelkezésünkre bocsájtott mikrobuszunkat az erdélyi magyarságot megalakulás nélkül védelmezni akaró Palicz István vezette – hibátlanul. A kilenc napot együtt töltöttük jóban-rosszban (a rosszat csak a megszokás miatt teszem hozzá, mert ilyen nem volt), együtt aludtunk szállodában, kollégiumi szobákban, szerzetesi kolostorban; együtt ettünk, amink volt és amit kaptunk, együtt ittunk, a kocsiban átmelegedett ásványvizet, falusi kocsmában kapható fenyővizet, s amíg el nem fogyott (végig kitartott), az útra hozott *újheli* bort. Csodaszámba ment az a megértés, az a baráti légkör, ahogy a csapat tagjai viselkedtek egymás iránt: egy türelmeden szó el nem hangzott, a közös érdeklődés fűzte össze a társaságot, a nagy előd szinte szakrális tisztelete lengte be vállalkozásunk egész idejét. Hét jó ember lakva ismerte meg egymást a 9 x 24 óra alatt. Azelőtt is ilyennek ismertük...

Kazinczy dedikál

A tanulmányutat Széphalomban kezdjük, ahonnan Kazinczy Ferenc is elindult 1816. június 10-én. Az építész-tervező vezetésével megtekintjük az épülő Magyar Nyelv Múzeumát. A mauzóleumot éppen akkor vagy két osztálynyi miskolci általános iskolás tanuló látogatja, akik gondnokunktól hallják, hogy miféle látogatóik vannak. A gyerekeket kísérő tanárnő odakéret engem az építési terület kerítéséhez, elnézést kér a zavarásért, s ilyenén gyönyörűséges kérdést tesz fel nekem: „Mondja, tényleg itt van a nagy Kazinczy leszármazottja, láthatnánk? Nagy élmény lenne a gyerekeknek...” Kis idő múlva odahívom a kerítéshez a leszármazott Kazinczy Ferencet, aki készségesen áll rendelkezésükre. Fénylő szemű, kíváncsi gyerekek, vagy negyvenen, kezükben széphalmi képeslappal tódulnak a kerítéshez. Ferenc testvér (Kiss Endre kedves, baráti megnevezése) készségesen dedikál, átnyúlva a kerítésen, közben alig győz válaszolni a gyerekek kérdéseire. Ilyen érdeklődő diákcsoporttal találkozni ritka alkalom; ajándék ez a délután, melengeti szívem. (Csorba Csaba poénja: „Ki kellene hirdetni, hogy Széphalomban minden nap Kazinczy Ferenc dedikál, özönlenének a látogatók.”)

Igaz barátok

Utunkat Dukrét Géza nyugalmazott nagyváradi tanár, a Partiumi Műemlékvédő Társaság elnöke tervezte és szervezte meg óramű pontossággal. Elindulásunk előtt kaptuk a hírt, hogy Géza váratlanul kórházba került, súlyos műtét vár rá, így nem jöhet velünk. Szorongó érzés fogott el: nem tudunk románul, nem ismerjük az útviszonyokat, a fizetési módokat, a pénzváltási lehetőségeket, s nélküle nehéz megtalálni azokat a helyeket és embereket, akik várni fognak bennünket a megbeszélt időpontokban. Főtt a fejünk, persze visszaút nincs, mindenképpen nekivágunk, Isten segítségével, a gondviselésben és magunkban bízva. A nagy Kazinczyra különben is nagyobb megpróbáltatások várhattak annak idején...

Vasárnap hajnalban terveztük az indulást, pénteken késő este, már majdnem éjszaka csörög az otthoni telefonom. Balácsi József polgármester barátunk Érsemjénből. „Itt ülünk a polgármesteri hivatalban hárman. Tanító bácsi (Varga József nyugalmazott igazgató úr, első barátunk Kazinczy szülőfalujából), Keresztúri Lajos (hirtelenszőke, szeretetreméltó, a naivitásig őszinte fiatalemberként ismertük meg még 1991-ben, a helyi RMDSZ első elnökének választották akkor), meg én (Balácsi Jóska a Partium egyik legkitűnőbb polgármestere, még a románok is rászavaznak Érsemjénben, csodaszámbamenően sokat tett településéért az ismert körülmények között). Azon törjük a fejünket, hogy segíthetnénk nektek az utazásban. Azt találtuk ki, hogy az első napokban Tanító bácsi megy veletek, a hét második felében Lajos szabadságot vesz ki, ő lesz tolmácsotok, az utolsó két napon meg én váltom őt, utánatok megyek Gyulafehérvárra”. Valami szorongatta torkom, átmelegedett a szívem: van még ilyen barátság! Bajban ismerjük meg, ha segíteni kell. Így is történt. A nyírábrányi határátkelőhelynél vasárnap délelőtt 10 óra tájban három ünneplőbe öltözött magyar várt ránk. A polgármesteri hivatal dísztermében terített asztal, disznótoros, hurka, kolbász, frissen kisütött tepertő, jófajta pálinka, érmelléki borok, üdítők, kávé.

Végigjártuk a Kazinczy-emlékhelyeket, Kazinczy Ferenc barátunk megkoszorúzta a nagy Kazinczy szobrát (először járt ősei szülőföldjén, nem ismerte a koszorúzás szokását és a tepertőt, pedig az ízlett neki a legjobban), a Kazinczy (és Fráter Lóránd)-emlékház udvarán iskolás gyerekek szép kultúrműsorral köszöntöttek bennünket. A gyerekeket nézve-hallgatva elhomályosult a mai Kazinczy szeme. Megérintette a hely szelleme...

Így volt, nem így volt? Én így láttam.

A tanács

Kazinczy az Erdélyi levelek II. kötetében tökéletes pályaképet és jellemrajzot ír egyik igen kedves barátjáról, a korabeli magyar irodalom nagy reménységéről, Csehy Józsefről (Kristóf György kiadása, 1944. Kolozsvár, 11–16. oldalak). A fiatal-

lon hősi halált halt lovaskapitány („Elesett a derék Csehy Litvániában, Lubomil mellett 1812. szeptember 29-én egy orosz ágyú által, melynek lövése szívét s bal vállát, lóva fejével együtt elhordotta. Teste a templom mellé temettetett”) éven át rendszeres levelezésben állt Kazinczyval. Elég csak felütnünk a Kazinczy-levelezés 3. kötetét, elolvasni a levélváltásokat és az azokhoz készült jegyzeteket, és máris látható, mit veszített vele a magyar literatúra. Csehy József (1778–1812) nevét Hógye Pista barátomtól hallottam először vagy húsz évvel ezelőtt. Arcképe megtalálható Kazinczy Ferenc metszetgyűjteményében, a zempléni levéltárban. (Talán szerkesztőnk évkönyvünk lapjára illeszti.) Közben eszembe jutott az a kis „enyelgés”, amelyet Csehy 1804. május 20-án kelt levelében küldött Kazinczynak. Szép sorok a szerelmeskedés alkalmas idejéről, körülményeinek megválasztásáról, ezért ide másolom:

A tanács. – *Javaslom a szerelmeseknek, hogy nyá-jaskodásaikhoz a pislogó mécs világát válasszák, mely elrejtí őket a vizsla és alkalmatlan szemek elől; azonban a bágyadt, és halvány sugárok még egyszer oly igézővé teszik ama kedves képet; szebben tündöklök az epedő szemek ragyogványa, bájólnak a gyengén pirosuló orcák, a megtölt ajkak tüze, az elkuszált hajfürtök, a cilindricus nyak fejrésége, a pihegő mellyek mozgása. Mit ér a setétség, mely az állati érzésnél nem hagy egyebet? Nem szólnak a szemek és az ábrázatnak ezer kifejezései nem töltik ki a pihenés idejét a szemlélésnek gazdag gyönyörűségével. A titkot nem tudó napvilág feltakar minden legkisebb fekélyeket – árulkodó, és terhes. Mondsza, édes Salciám! kiben a déli nap sem fog mutatni hibát, mi olvaszt úgy karjaidban, midőn az esti mécs sugara kacsingat reánk?*

A tordai vén lantos és Kazinczy férfisze

Nagy élményem volt Újtorda. Templomának kókerítése és gótikus kaputornya már a belépéskor megállított, lenyűgözött. Templomkertjében van Gyöngyössi János (1741–1818) református pap és versszerző, a rimes időmértékes verselés első magyar kezdeményezőjének és elterjesztőjének sírja. Kazinczy Gyöngyössit és munkáit nem szerette, többször epésen bírálta a „tordai vén lantost”, mégis felkereste erdélyi útjában. Olyan szép régi magyarsággal fogalmazott emlékező sorok vannak síremlékének négy oldalán, hogy feltétlenül ide keli másolnom azoknak, akik a helyszínen nem olvashatják:

*Mint próféta Új Tordán / 46 éven át
Buzgalommal sáfárolta / A hitnek szent oltárát.
Magyar költészet böltsőjét / Gyöngy sorokkal ékesített
Költér Gyöngyössi Jánosnak / A hálás köztisztelet.
/1859-ben.
Itt kezdette életének / Köz hasznu szép pályáját
Itt érte 77 éves / Földi léte alkonyát.
Született 1741-ben / Meghalt 1818-ban / Martzius 15-én*

Az újtordai templom

A síremlékoszlop tetején két vaskos könyv van kőből faragva, copf stílusú virágfüzérrel befuttatva... Gyöngyössi magyar versei két kötetben jelentek meg. Nemesen egyszerű és szokatlan, hogy egy magas emlékoszlopon, szobor helyett könyvkötetek állnak. Ilyen nagy tekintélye volt a könyvnek 1859-ben...

Kazinczy Tordán részt vesz egy unitárius is-tentiszteleten is, melyet felette unalmasnak talál, ezért férfiszemét egy kíváncsú hölgy-hívő alakján idézte. Iderekesztem – ahogy Kazinczy mondaná – ezt a jelenetet.

„Már magamba kellett volna húzódnom, midőn a prédikáció elején egy, még igen fiatal leány az ajtón belépe s jobbra a fal mellett álló székre helyt fogott. Fehér, csinos öltözte, két rend fulbalával s vállán a nagy meggyszín kendő, jó sorsú szülék gyermekének mutatá. Sötét haja, kétfelé osztva homlokán, csinosan, de nem nagy gonddal vala készítve azon vonásban folya fülei-hez, melyet a festők iskolája kígyóinak mond, a teker-cset nagy fésű akasztá a felsőbb hajhoz. Kezében lebo-csátott selyem nappajzst hozott. Belépőn a székre, le-ült; érzé, hogy ötözte nem aszerint foly alá rajta, mint akarná, hátra csapá azt bal combja mögé, mely a székből eléggé kitűnt, hogy azon a festő sem hagyott volna igazítani. Végre felemelkedék, maga elébe nézett, még egyszer, megigazítá patyolatját s elmerülve ült ott lelke teljes nyugalmaiban. Olykor körülöivé fekete, hosszú pillás szemeit a templom népén, egyszer-kétszer felnéze a deákra is, de lelke semmiben részt nem vett, amit magában lele, őt inkább érdeklé, mint minden egyéb. Elő-ttem vala sir Joshua Raynoldsnak Bause által rézbe met-szett Kis csintalana (La petite Rusée), s azt mondam magamnak, hogy Goethe ily teremtések körül voná le azt a bájos képet, melyet aztán a Testvérekben Mariská-vá, Egmontban Klárikává, Meisterben az ellenállhatatlan Mignonná feldolgozott. A templomban nem vala senki, ki megsejtse, hogy szemeim a szép ártatlanon lebegtek; ki érthette volna itt, hogy az az ősz ember csak festői szemmel néze a gyönyörű, a gondokat még most nem ismerő teremtet? Irigylém Socinnak és az oly if-jaknak, amelyeket itt láték, ezt az ő tanítványkáját...”

Ez már a Dédácsi idyll Kazinczyja. Erről azonban máskor és másutt: a Kazinczy Társaság nem-sokára megjelenő könyvecskéjében.

Még mindig nem tudok elszakadni Újtordától, pedig a kocsiban várnak rám társaim. Lejegyzem még a templom falába épített tábla szövegét, mely egy latin bölcsesség fordítása:

*A béke szüli a bőséget
A bőség a gögösséget
A gögösség a megvetést
A megvetés a háborút
A háború a szegénységet
A szegénység az alázatosságot
Az alázatosság a békét.*

Keresd

Itt találkoztunk Zelina Miklósnénak, a széphalmi mauzóleum 40 éven át volt gondnokának

férfi-alteregójával. A köténes-falusi parasztaszszony sokak szerint mindent tudott Kazinczy Ferencről. Mi Keresden valóban kerestük a Bethlenkastély őrét, hiszen a kapu zárva volt, míg végül előkerült egy gumicsizmás ember, hóna alatt egy üveg borral, keze ügyében cigarettás dobozzal. Hát az aztán olyan előadást tartott nekünk a Bethlenekről és a kastély történetéről, hogy bármely tudós ember megnyálná a tíz ujját utána! Szelíd szóval, megfontoltan és teljes hitelességgel válaszok minden érdeklődő kérdésünkre. Kiderült, hogy – a különben echte román ember – összebarátkozott a marosvásárhelyi Téka egyik magyar munkatársával, s a Keresdre vonatkozó történeti anyagokat tőle kapta meg, szinte hiánytalanul. Kézfogással búcsúztunk, látszott rajta, hogy tesz nekik társaságunk. A fizetséget, a néhány eurót minden mohóság nélkül tette el. Fogadni mernék, hogy újabb üveg bort (is) vett belőle.

Erdélyben így köszönnék

Utazásunk során volt alkalmunk beszélgetni. Keresztúri Lajos barátom érdeklődik családom felől. Mondom, két fiam nemrégiben házasodott meg, s most várjuk az unokákat. Mire Lajos: „Adja Isten, kelljen nekik cseresznyét szedni!” – Hogy érted ezt? – A gyerek úgy szereti a cseresznyét, ha maga szedi le. Az ízlik jobban neki. A nyakadba veszed őket, hogy elérjék a cseresznyét. Ezt kívánom, igen sokszor legyen!

A magyarok rendszerint, Erdélyben így válaszoltak köszönésünkre: *Békesség Istentől!* Még koccintáskor is, a mi Egészségünkre! – kívánáskor. Erről eszembe jutott a Kazinczytól – még vitairataiban is – többször olvasott felkiáltás: Dicsőség az Igazságnak!

ElmonDANI...

Néhányszor dúdolgattunk, egyszer danoltunk is (bodroγκöziesen) hosszú utazásunk során. Ha jól emlékszem Szilágyolompétról jöttünk, Ady apjának falujából, és vasárnap délután volt. Melyikünk kezdte, nem tudom megmondani. Talán Csorba Csaba volt, aki rázendített. Amikor csendesedtünk, biztattuk egymást: most te mondjál egy nótát! A lényeg: megtapasztalhattam ismét, hogy Kovács Daninak olyan jó hangja van, amilyen jó szerkesztő és hogy igen széles repertoárral rendelkezik. A népdalok után és mellett hadd jegyezzem ide három kedvenc nótáját: Amikor még legény vótam / A kapuba kiállottam / Egyet-kettőt kurjantottam / Mindgyárt tudták, hogy én vótam. / De mióta házas vagyok / A kapuba kiállhatok / Akárhányat kurjantathatok / Mégse tudják, hogy én vagyok.” Hát van ebben tréfa, kicsi önirónia is. „Most egy olyat amelyikbe benne vagyok!” – modta jókevéen megbecsülhetetlen érdemű szerkesztőnk. Halljuk! „Hajlik a jegenye / Pereg a levele / Kiskertem aljába / Csak még egyszer gyere le / Csak annyit szeretnék / ElmonDANI néked...” A harmadikat, ame-

lyiket tősgyökeres bodroγκözinek tartunk, én fogtam rá, a neve miatt: „Kovács pengeti a vasat / Sűrűn megkocogtatja / Szeretőmet a faluban más legény csalogatja / Ne csalogasd a szeretőmet / Azt a kutyabetyár mindenedet / Sej, jobb is volna a kisangyalom / Karjai közt pihenni.”

Kenyérmező

Mindeddig azt hittem, hogy ez egy szép, csínált földrajzi név. Van-e szebb a kenyér és a Balasias mező szónál? De itt a szó szoros értelemben vett kenyeret („ért kalászt”) termő mezőről van szó a Maros völgyében, „melynél szebb tájat nem láték Erdélyben, sem áldottabbat” – írja Kazinczy. Sokáig keressük a kenyérmezei csata emlékművét, míg megtaláljuk egy kis falusi vasútállomás mellett. A hatalmas emlékoszlop tetején korabeli fegyverek, harci eszközök: mellvért, hatalmas kardok, lobogó kopjak, sisak. Csak román felirat, melyből fordítás után megtudjuk, hogy itt, a kenyérmezei csatában segítette győzelemre a román Kinizsi Pál a magyar hadak vezérét, Báthori Istvánt a török sereg ellen. Az emlékmű egy román ifjúsági mozgalom kultushelye. Azért mi csak odaerőszakoljuk a magyar nemzetiszínű szalaggal átfont koszorúnkat. A Himnusz is csendesen élénkeled.

Kevés az időnk, az állomás melletti vegyesbolt és kocsma előtt ebédelünk, amit magunkkal hoztunk. Engedélyt kérünk – falócákra való letelepedésre. Egy szót nem tudnak magyarul az ottlévők, látják magyar rendszámú autónkat, egy tagbaszakadt falusi román ember letörli előttünk az asztalt, igazítja a hatalmas méretű lócákat, hogy kényelmesen elhelyezkedhessünk. Jölesik az enniváló.

Petőfi szeme

Fehéregyháza és Héjasfalva között ebédelünk, luxuskörülmények között. Nem kerestük, ez esett utunkba, és már el is múlt az ebédidő. Éhesek vagyunk. Minden van, mi szem-szájnak ingere, puliszka, pirított máj, román nemzeti italok, valódi szilvapálinka is, igényes a terítés, nekem mégsem esik igazán jól az étel (túlérzékeny fájvirág vagyok?), mert úgy érzem, mindenhol Petőfi szeme néz reám. Bocsássák meg a többiek. Előző állomásunk valóban Segesvár és Fehéregyháza volt. A szász Segesvár ma román, a város fölött álló hatalmas gótikus templomának lelke van. Még a szász evangélikusokat szolgálta, ezért ma meglehetősen sivárságra van ítélve, gyülekezete nincs. Temetőjében azén még jónéhány magyar névvel találkozunk. A volt megyeháza épülete előtt valaha Petőfi mellszobra állt, ahonnan nap mint nap belátta a segesvári csatateret, ahol a kozák dzsidások elgázolták, s szemből, mellén szúrták le. Azóta Kiskunfélegyházáról (oda került a szobor) csak képzeletében idézheti utolsó óráit.

Segesváron egy feliratot jegyeztem le, Apor Vilmos (Segesvár 1892 – Győr 1945) emléktáblájáról, egy véletlenül utunkba esett római katolikus

templomban: *A Kereszt megerősíti a szelídet és megszelídíti az erőset.* Bizonyíthatja igazát, aki megtapasztalta.

Biztatás

Néhány idézet a valóban méltó Petőfi-emlék-helyről, Fehéregyházáról, a kis múzeumból s parkjából, biztatásul:

„Minden nagy igyekezetnek kicsiny a kezdete.

Csokonai

„A terv nagysága a lélek nagyságának mértéke.”

Bem, 1849

*„Fogj tollat, hogyha van erőd
Haladni, merre más még nem haladt;
Ha nincs: ragadj ekét vagy kaptafát,
S vágd a földhöz silány dörombodat!”*

Petőfi

A parkban – talán a költő testét rejtő tömegsír helyén – álló Petőfi-mellszobor kezében könyv, rajta az idézet:

*„Pusztában bujdosunk, mint hajdan
Népével Mózes bujdosott,
S követte, melyet isten küldé
Vezérül, a lángoszlopot.”*

Lángoszlop volt ő, s az is marad: a magyar nemzet utat mutató lángoszlopa.

Hogyan nem lettem pap

Gyulafehérváron a Batthyaneumot nem láthatuk, de engem kárpótolt egy másik, hangulati élmény. Ez a volt jezsuita kolostorban történt. Gyermekkoromban, hittanórákon kitűntem a bibliai történetek kiváló ismeretével. Az akkori római katolikus pap, akinek rendszeresen ministráltam, elgondolta, hogy megbeszéltem szüleimmel, adjanak papnak, ő segít ebben. Nem elleneztek volna, de végül is rajtam bukkant meg az ügy: nem éreztem elhivatottságot a papi pálya iránt. Meg aztán 13-14 éves koromban olyan szerelmes voltam az iskola legszebb lányába, mint egy ágyú. S a római katolikus papok ugye nem nőülhetnek... S most, a jezsuita kolostor, a mai papnevelde tágas folyosóin, ablakainak harmonikus beszögeléseiben, otthonos imatermében, az egész épület – nem templomi, inkább meditatív – csendjében elfogott a régi érzés, a régi gondolat: itt és most el tudtam volna fogadni, hogy teológiai tanulmányokat folytassak. Késő... Hangulatom igazolásként írom, hogy ebben az épületben kezdte el bibliafordítását Káldi György 1605-ben. Talán nem véletlenül...

Pusztuló templomaink nyomában

Avagy: a magyar szórvány végőrái Dél-Erdélyben. Óraljaboldogasszonyfalván (milyen csodálatosan szép név!) négy templomba járó ma-

gyar van. A lelkészhez még három környékbeli falu tartozik (filiálé), mindenütt 1-1 fővel, tehát a négy gyülekezet összesen hét főt számlál. Ez szinte meg is egyezik a négy faluban élő magyarok számával. A tiszteletes úr mind a négy „gyülekezetben”, minden vasárnap megtartja az istentiszteletet. Szomorú és megható. Jelképes erejű a fentiek illusztrálására a marosszentimrei templom. Hunyadi János a török felett aratott győzelem emlékére építtette erődtemplommá. A templomajtón rozsdás láncon rozsdás lakat, a templomkertben derékig érő fű, romladozó síremlékek, alig, vagy egyáltalán nem olvasható feliratok, körül szakadozott-rozsdás drótkerítés. Mára már az is ideális állapotnak tűnik, amit Jékely Zoltán 1936-ban láttatott örökbecsű versében:

*Fejünkre por hull, régi vakolat,
így énekeljük a drága Siont:
egér futkározik a pad alatt
s odvából egy-egy vén kuvik kiront.*

*Tízen vagyunk, ez a gyülekezet,
a tizenegyedik maga a pap,
de éneklünk mi százak helyett,
hogy hull belől a por s vakolat.*

*A hiúban a denevér riad
s egy-egy szuvas gerenda meglazul.
Tizenegyedikiünk az árva pap,
tizenkettedikiünk maga az Úr.*

*Így éneklünk mi, pár megmaradt,
azt bünteti, akit szeret az Úr
s velünk dalolnak a padló alatt,
kiket kiírtott az idő gazul.*

Körbejárom a templomot, már amennyire lehet. Kapun kívül várakozó társaimnak felolvasom a verset, s közben Bojtor Pista bátyámra (Bojtor István nagytiszteletű úrra, a Kazinczy Társaság alelnökére) gondolok, akinek egyik könyvéből ismertem meg ezt a verset.

„Síposnak Kant vala bálványá”

Tördöson Sípos Pál házát keressük, az egykori paplakot. Isten háta mögötti falu, hosszú és rossz út vezet oda, a hegyek közé. A falu központjában áll meg mikrobuszunk, a templomdomb alatt, a vegyesbolt és kocsmá előtt, amint kiderül, a parókia közelében. Érsemjéni barátunkat kérem, tolmácsoljon, hogy a helyiektől tájékozódni tudjunk. Meggyőződésünk, hogy itt már nincs egy magyar sem. Köszön is románul egy gumicsizmás, vállas falusi parasztembernek, aki magyarul válaszol: Békesség Istenből! Elámulunk, de mutatja autók rendszeres tábláját, s közli: én is magyar vagyok. Kicsit akadozva fogalmaz magyarul, hanglejtése, hangsúlyozása teljesen román. Mondjuk, mi járatban vagyunk: a református templomot és a parókiát néznénk meg. Ez nem olyan egyszerű, hiszen

helyben nem lakik lelkész, zárva van minden. Várjunk csak! Az egyik egyházfinál van egy kulcs a templomhoz, aki a falu másik végén lakik. S míg ő előkerül, ideér, arra nincs időnk. Amennyi van, kitöltjük beszélgetéssel. 19 fős magyar közösség lakik a faluban, mindannyian templomba járók. A parókiát átépítették, részletei őrzik még a régi tekintélyt.

Elköszönünk a csodaszámba menő tüneményes – mégis vaskosan valóságos – embertől. Csapatunk már helyezkedik a mikrobuszban, indulásra készül, amikor a lejtős út aljában feltűnik egy igen bicegős járású 60 év körüli ember, mosolyog, kezében kulcsot lóbál, integet. Amikor nehézkesen ideér, kedvem lenne megcsókolni. Nem akar elereszteni, nézzük meg a templomot. Most már nincs időnk, szigorú találkozóra vagyunk rendelve. Hiányérzettel búcsúzunk, nem a templom miatt, hanem az ember miatt. Hosszan, vágyóan néz utánunk.

Sípos Pál (1759–1816) költő, matematikus, filozófiai író. Nagyenyeden tanult, Oderafrankfurtban, Göttingenben, Bécsben járt egyetemre. 1805-től Sárospatakon volt tanár. 1810-től Tordoson volt lelkész. Döbrentei Gáborral, Buczy Emillel, másokkal irodalmi társaság alapításán fáradozott. Korának legkiválóbb európai matematikusai közé tartozott: a berlini tudományos akadémia az ellipszis területének meghatározására alkalmazott szerkesztési eljárásáért aranyéremmel jutalmazta. (Egy másik Bolyai János Erdélyben!) Filozófiai munkái Kant és Fichte eszmerendszerét tükrözik. Részleteket fordított az Aeneisből. Kazinczy Ferenchez 38 levelet írt. Kéziratban maradt több műve – írja róla a Magyar irodalmi lexikon. Élményszámba menő képet rajzol róla Kazinczy a 12. levélben. Az ő kedvéért és hívására határozta el magát erdélyi útjára. Ha seholse, itt kedvem lett volna egy emléktáblát (ahogy Erdélyben mondják: tisztelet táblát) állítani volt háza falán, pataki tanársága miatt is, mint volt pataki diák.

Zsibó

Ülünk a zsibói református templomban, még ünnepélyesebb az alkalom, konfirmációi vasárnap délelőtt van. A tiszteletes úr ezernyi gondja között mégis teremt alkalmat, hogy üdvözljön bennünket. A templomkert bejáratánál Wesselényi Miklós jól eltalált szobra fogadott, így otthon érzem magam. Olvasom a templomban emléktábláját:

Zsibón született / és itt várja Krisztusát Wesselényi Miklós /1796–1850 / A közértelmesség ébresztője

Megragad a régies kifejezés: közértelmesség. Hogyan mondanánk ezt ma? Talán: általános műveltség. Mennyivel szebb, kifejezőbb a régi!

Zsibóhoz a magyar történelem jelentős eseményei kapcsolódnak. Itt szenvedett vereséget a kuruc sereg 1705 novemberében (II. Rákóczi Ferenc személyesen vezette a csatát), melynek következ-

tében az erdélyi fejedelemség visszakerült a Habsburgok uralma alá. Kazinczy Ferenc gyönyörű napokat töltött a Wesselényi-kastélyban, fia, Kazinczy Lajos, a tizenötödik aradi vértanú mégis itt tette le a fegyvert a cári csapatok előtt, éppen a kastély udvarán.

A templomban tett áhítatos látogatásunk után az idősebb Wesselényi, a zsibói bölény és az ifjabb Wesselényi, az árvizi hajós kriptáját keressük a kastély feletti domb tetején. Az öreg Wesselényi mauzóleumát még Kazinczy Ferenc tervezte olasz minták alapján. Igen hasonlít a széphalmi emlékcarnokhoz, ezért nagy várakozással vagyunk iránta. A látvány több, mint lehangoló. Bokrokkal, cserjékkel benőtt üreg a valamikori mauzóleum helyén, körötte szegényes falmaradványok. Innen alig 10 méterre trágyalérakat, nyilván a kastélypark arborétumát javítják vele. Idő kérdése, mikor keveredik trágyával a temetkezési hely. Verőfényes vasárnap délelőtt van, s mi szomorúan tekintünk le Zsibóra, a Szamos-part vonulatára. Szótlanságunk alatt felhangzik s előnti a falut mint a tenger a román mise kihangsúlyozott liturgiája.

Hová temetkezzen az ember

A fenti kérdés a gyulafehérvári püspöki székesegyházban fogalmazódott meg bennem. Itt vannak nagyjaink szarkofágjai: Hunyadi Jánosé, Hunyadi Lászlóé, itt van Martinuzzi György, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György sírja. Csak azért nem borulok le előttük („Hol sírjaink domborulnak, unokáink leborulnak”), mert tudom, hogy a kő- és márványkoporsók üresek. A sírokat és a síremlékeket az idők során feldúlták, kirabolták, a tetemeiket széjjelszórták. Ezt látjuk Zsibón is, ahol nem is a „fajmagyar” zsibói bölényt, az idős Wesselényit gondoltam siratni, hanem fiát, Miklóst, Erdély Széchenyijét. Ismét bebizonyosodott a Halotti Beszéd kinyilatkoztatása: bizony por és hamu vagyunk.

Hát akkor hová temetkezhet biztonsággal a hétköznapi halandó ember?! Ők, azok a nagyok, azért temetkeztek így, mert azt hitték, hogy a sírhely állandóság és örök. Ez történt a székesfehérvári királysírokkal, az ókori piramisokkal, Nagy Sándor tetemével stb.

Amikor ezt az (egyelőre) filozofikus kérdést felvetem kedves útitársamnak, kinek bölcsessége többször bebizonyosodott előttem, azt válaszolta: úgy látszik, legcélszerűbb elhamvasztatni magunkat s széjjelszóratni. Én viszont változatlanul azt gondolom, hogy egész ember-alakként kell visszatérni az anyaföldre. Talán egy félreeső kis bodrogházi temetőben... S olyan nagy lelki nyugalommal, ahogyan Dsida Jenő sírfelirata hirdeti a kolozsvári Házsongárd csendjében:

*Megtettem mindent, amit megtehettem,
Kinek tartoztam, mindent megfizettem.
Elengedem mindenki tartozását,
Felejtsd el arcom romló földi mását.*

Oláh, szász, sokác, magyar

„Annyi mindazonáltal mindig való marad, hogy ha elmés és tompa, jó és rossz, nyájas és durva minden nép közt van is: tulajdon arca úgy van minden népnek, mint minden személynek” – olvasom Kazinczytól, és én hiszek neki. Olvassuk csak el jellemrajzait az oláhról, szászról, magyarról az Erdélyi levelekben! Hogyan lehetne azonban ő rasszista, amikor ilyeneket ír: „nékem az emberiség, és Pest, Buda tája hazám”.

Mégse leszek...

Ha a buszban néha Tanító bácsi mellett kerül helyem, kedvem lenne megölelni atyai barátomat. Fiatal korában idegen ország katonája volt, ezért dúdolgatom neki a régi katonanóta néhány sorát:

*Messze van a bihari határ,
Leszek benne bujdosó betyár,
Mégse leszek a román király katonája.*

Búcsú

Kazinczy érzelmes, szép szavakkal vett búcsút Erdélytől. Én Dsida Jenő soraival köszönök el:

*Nekem is fáj, hogy búcsúzóom,
mert immár más utakra kell mennem,
de így zeng most a trónjavesztett
magyar Isten parancsa bennem
s én nem tagadom meg őt,
mikor beteg és reszkető és nincs többé hatalma,
mikor palástja cafatos és fekvőhelye szalma.
Nincs más testvérem, csak magyar.
Ha virrasztok, miatta állok posztton,
csak tőle kérek kenyeret
s csak ő, kivel a kenyeret megosztom.*

FEHÉR JÓZSEF

Invitáció

Kazinczy Ferenc születésének 250. évfordulójára a Magyar Irodalmi Hagyományápolók Országos Egyesülete levélíró versenyt hirdet 9–12. osztályos tanulók számára. Nyelvünk csodálatos lehetőségeit egyre kevésbé használjuk, csak úgy, mint tollunkat vagy ceruzánkat. A számítógép, az SMS használata mind helyesírásunk, fogalmazó és kifejezőképességünk romlásához, szókincsünk rohamos csökkenéséhez vezetett.

Kazinczy Ferencnek, az írónak és nyelvújítónak emlékére próbálják meg a fiatalok újraélesztetni a kézírással írt levelek bensőséges, közvetlen hangulatát, személyességét, egyediségét átélteni. A felkészüléshez olvasni kell Kazinczy leveleiből – már ez maga élmény, találkozás a levélírás örömeivel, szépségével. Megismerhető belőlük Kazinczy hallatlan sokrétű érdeklődése, műveltsége, kapcsolatrendszere, emberi kiválósága és gyarlósága.

A tőle tanult stílusban írt leveleket várunk a pályázóktól három témában:

a./ Egy művészi élmény – könyv, kép, szobor, épület, színházi előadás stb. – leírása egy fiktív barát számára, beszámoló, vélemény a látottakról, olvasottakról.

b./ Egy utazás során átélt élmények, benyomások, tájak, találkozások leírása szintén egy barátunk címezve.

c./ Tudósítás Kazinczynak a 21. század forgatagáról – technikáról, életformáról, tudományról stb. – de úgy, hogy ennek mai kifejezései helyett Kazinczy korának szókincsével fejezzék ki, ezzel értessék meg a jelen fogalmait. Ezt a címet is adhatnánk a feladatnak: „Mester, ma így élünk, így segít és szorít a technika.”

A verseny legjobbjai részt vehetnek a 2009. május 29–31. között Tápiógyörgyén rendezendő nagy Kazinczy emlékünnepeken, a kategóriák győztesei pedig emellett egy Bécs–Kufstein utazáson is.

A kézzel írt pályaműveket 2009. március 20-ig küldjék el a következő címre:

Magyar Irodalmi Hagyományápolók Országos Egyesülete

1135. Budapest

Lehel u 24/c. IX/3.

A bírálóbizottságban Kazinczy Ferenc legjobb ismerőit, kutatóit vesznek részt. Az eredményről 2009. április 30-ig értesítjük a résztvevőket.

Budapest, 2008. szeptember 9.

BIRCK EDIT
elnök

Képek jegyzéke

1. Kazinczy Ferenc az Erdélyi levelek megírásának idején	1
2. A Kazinczy-kúria Széphalomban – innen indult erdélyi útjára 1816 nyarán	3
3. A krasznai református templom régi képe – Debreczeni László grafikája	4
4. Wesselényi Miklós	9
5. Bölöni Farkas Sándor	10
6. Döbrentei Gábor	10
7. Gróf Gyulay Lajos	11
8. Szilágyi Ferenc	11
9. Kolozsvár főtere a XIX. század elején	12
10. Mátyás király szülőháza - ahogy Kazinczy láthatta	13
11. Az újtordai református templomerdő – Debreczeni László grafikája	16
12. Az Aranyosgerendi református templom. 1290 – Debreczeni László grafikája	17
13. Radnót	18
14. Marosvásárhely	19
15. Teleki Téka kívül – belül	20
16. Szentbenedek	23
17. Erdőszentgyörgy	25
18. Brukenthal Sámuel	33
19. A Brukenthal palota Nagyszebenben	34
20. Alvinc – Makoldy József grafikája	39
21. Dédács	40
22. Marosillye – Veres-bástya	47
23. Branyicska	47
24. Árpádkori körkapolna, Algyógy – Debreczeni László grafikája	60
25. Magyarherepei református templom és harangláb – Debreczeni László grafikája	61
26. Kenyérmező	61
27. Hunyadi János síremléke Gyulafehérváron – Makoldy József grafikája	83
28. Dávid Ferenc	92
28–29. Az őraljaboldogfalvi református templom – Debreczeni László grafikája	110
30. Demsus	111
31. Déva	111
32. Gyulafehérvári székesegyház – Makoldy József grafikája	112
33. Hunyadi vár Vajdahunyadon – Makoldy József grafikája	112
34. Gyulafehérvár a XIX. század elején	113
35–36. Az alpestesi református templom – Debreczeni László grafikája	114
37. A hadadi cinteremkapu – Debreczeni László grafikája	115

Tartalom

Szabó Zsolt: Előszó	1
Kazinczy Ferenc: Erdélyi levelek	
Előbeszéd	2
1. levél	2
2. levél	6
3. levél	8
4. levél	8
5. levél	15
6. levél	19
7. levél	22
8. levél	25
9. levél	26
10. levél	29
11. levél	33
12. levél	37
13. levél	39
14. levél	40
15. levél	43
16. levél	47
17. levél	50
18. levél	51
19. levél	53
Utóírás	57
20. levél	58
21. levél	60
22. levél	65
23. levél	69
24. levél	71
25. levél	75
26. levél	79
Toldalékok	
Misszilis levelek	82
Misszilis levelek	
93	
Kristóf György: Kazinczy és Erdély. Előszó az Erdélyi levelek 1944-es kiadásához	96
Kazinczy Ferenc: Erdélyi út Kazinczy Ferenc nyomában	104
Csorba Csaba: Kazinczyt követve Erdélyben és a Partiumban	117
Fehér József: Széljegyzetek erdélyi utunkhoz. Lakva ismerni meg egymást	120
Birck Edit: Invitáció	125
Képek jegyzéke	126

